

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

100 YIL

Л.Мухаммаджонова

ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИ ЭТИКАСИ ВА ИМИЖИ

У.Б.2
97.
11-94

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKACИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУГБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

*Мирзо Улугбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети
100 йиллигига бағишланади*

Л. Муҳаммаджонова

ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИ ЭТИКАСИ
ВА ИМИЖИ

Ўқув қўлланма

О'ZMU
IJTIMOIY FANLAR
FAKULTETI
ARM

Тошкент
“Университет”
2017

Л. А. Муҳаммаджонова

Давлат хизматчиси этикаси ва имижи. Ўқув қўлланма.

–Т.: “Университет”, 2017, 212 бет.

Давлат хизматчиси деганда, давлат органларининг ҳуқуқларини рўёбга чиқариш бўйича ташкилий-бошқарув функцияларини бажарувчи, фуқаролар учун ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқарувчи юридик аҳамиятга эга бўлган ҳаракатларни амалга оширувчи шахс назарда тутилади.

Мансабдор шахсларда сиёсий ҳислатлар билан бир қаторда ахлоқий фазилатларни шакллантириш зарурий ҳолдир. Ахлоқий баркамоллик давлат хизматидаги ходимларнинг ишбилармонлик сифатларидан бири ҳисобланади.

“Давлат хизматчисининг этикаси ва имижи” ўқув қўлланмаси давлат бошқаруви илмини ўзлаштирувчи бўлажак мутахассисларни ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш, жамоа орасида ўзини тутиш одоби қондаларини ўзлаштириш, ходим билан муомала маданиятини йўлга қўйиш, ўзининг ички ва ташқи гўзаллиги билан намунали хатти-ҳаракатларни намоён этишга оид масалаларни илмий ва амалий жиҳатдан ёритишга қаратилган.

Такризчи:

ф.ф.н, доцент Б. Хусанов

Ўқув қўлланма Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Тарих факультети илмий-услубий кенгаши 2017 йил 22 февралдаги 7-сонли баённомаси билан нашрга тавсия этилди.

ISBN: 978-9943-5016-5-2

© «Universitet» nashriyoti, Toshkent, 2017-у.

КИРИШ

Давлат ва жамият тараққиёти бошқарув тизимида фаолият юритаётган ҳар бир раҳбар олдига масъулиятли талаблар қўяди. Бу талабларга риоя этмаслик муваффақиятсизликка, белгиланган мақсад йўлида амалга оширилаётган ишларнинг самарасизлигига сабабчи бўлади. Давлат хизматчиси маънавиятини шакллантиришда кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш масаласи муҳим ўрин тутаети. Зеро, мамлакатимиз Биринчи Президенти Ислам Каримов таъкидлаганидек: “Одамларимизнинг эртанги ҳаётдан кутаётган орзу-умидларининг рўёбга чиқиши, Ватан тараққиёти, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги бу раҳбарларнинг ўз вазифасини ҳалол ва малакали бажаришига, қолаверса, фидойилигига кўп жиҳатдан боғлиқ”¹.

Мазкур ўқув қўлланмада “Давлат хизматчисининг этикаси ва имижи” фани орқали давлат бошқаруви илмини ўзлаштирувчи бўлажак мутахассисларни ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш, жамоа орасида ўзини тутиш одоби қоидаларини ўзлаштириш, ходимлар билан муомала маданиятини йўлга қўйиш, ўзининг ички ва ташқи гўзаллиги билан намунали хатти-ҳаракатларни намоён этишга оид масалалар илмий ва амалий жиҳатдан ёритиб берилган.

Мазкур фан доирасида магистрантлар жамият ва инсонлараро муносабатларда ахлоқий мезонларнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил этадилар. Фан дастури этика – ахлоқ илмининг амалий жиҳатларини англашда ўзига хос аҳамият касб этади. Зотан, ахлоқсиз, маънавиятсиз бирор-бир раҳбарни тасаввур этиб бўлмайди.

Ўқув қўлланмада ахлоқий тушунчалар ва нормалар орқали замонавий комил инсонни шакллантириш, ахлоқий кадриятларнинг жамият тараққиётидаги бошқарувчилик хусусиятларига доир ўзига хос фикрлар баён этилган. Шу боис ўқув қўлланма олдига қўйилган асосий мақсад – давлат хизматчиси маънавий ва ахлоқий қарашларининг бир-бири билан боғлиқлигини илмий талқин этиш, этикет нормаларини назарий жиҳатдан ўрганишдан иборат.

Давлат хизматчиси этикети ва имижига оид умумназарий масалаларини илмий жиҳатдан ўрганишга қаратилган мазкур ўқув қўлланма раҳбар маънавияти, ахлоқи ва муомала маданиятидаги айрим масалаларни ойдинлаштиради ҳамда инсон тарбиясидаги юксак ахлоқий сифатларни қарор топтиришга хизмат қилади, деган умиддамиз.

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд.
–Т.: “Ўзбекистон”, 2000. –Б 76

“ШАХС”, “ДАВЛАТ”, “ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИ” ТУШУНЧАЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ МОҲИЯТИ

Инсон камолоти кўп қирралидир. Унинг буюклиги маънавий камолот даражаси билан белгиланади. Етук маънавиятга эга бўлган инсонгина жамият муаммоларини ақли ва заковати билан ечишга ҳаракат қилади. Чунки инсон ўз атрофидаги одамлар таъсирида камолотга эришади. Зотан, инсон жамиятда яшар экан, ундан четда туролмайди. Инсонларга хос бўлган ахлоқ меъёрлари жамият тараққиёти ва ҳаётий эҳтиёжлар таъсирида ўзгариб туради. Таълим-тарбия, ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланиши инсонларнинг хатти-ҳаракатларини, улар ўргасидаги муносабатларни маънавият билан боғланмаган табиий эҳтиёжлар ва имкониятлар чегарасидан тобора узоқлаштириб боради.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, давлат бошқарувининг асосий йўналиши умумэтироф этилган тамойиллар, халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда демократик стандартлар асосида ҳуқуқий давлат қуришни белгилаб олди.

Ҳуқуқий давлатнинг шаклланиши ва жамият бошқарувининг такомиллашуви ўртасидаги ўзаро алоқадорлик кучайиб бораётган ҳамда эркин фуқаро маънавияти ва озод шахсни шакллантириш масаласи олдимиздаги муҳим вазифага айланиб бораётган ҳозирги пайтда давлат бошқаруви қатъий қонунлар асосида амалга ошишини тақозо этмоқда. Бу эса бевосита давлат хизматидаги ходимдан юксак фазилатларни ўзлаштиришни талаб қилади.

Ахлоқ – маънавиятнинг амалда намоён бўлиши. Илм, билим, дунёқараш, идрок ва иймон инсоннинг хулқ-атворида ўзига хос тарзда акс этади. Инсон маънавияти эса ахлоқий фазилатлар орқали намоён бўлади. Маънавият – ҳис этиладиган, англандиган, оқилоналикка асосланган ботиний кудрат бўлса, ахлоқ бевосита ҳар бир шахснинг ўзгаларга нисбатан маънавий муносабатини англатади. Шу сабабли ахлоқий тушунчалар, айти пайтда, маънавий тушунчалар сифатида эътироф этилади. Зотан, ахлоқ инсоф ва адолат, иймонийлик ва ҳалоллик, меҳр ва мурувват, саховатпешалик ва бағрикенглик, раҳмдиллик ва мурувватлилик, меҳрибонлик ва ғамхўрлик сингари маънавий тушунчаларни инсоннинг ҳаётий фаолиятида юзага чиқарадиган маънавий ҳодисадир. Зеро, “Ахлоқ ижтимоий муносабатлар заминидан алоҳида шахс сифатида мавжуд бўлган инсонларнинг ўз-ўзини идора қилиш шакллари ва меъёри, ўзаро мулоқот ва

муносабатларда уларга хос бўлган маънавий камолот даражасининг намоён бўлишидир”².

Барча даврларда инсон ва жамият ўртасидаги ахлоқий муносабатлар сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий мезонлар асосида бошқарилган. Айниқса, Шарқ халқларида, хусусан, халқимизнинг инсоний муносабатлар асосини ахлоқ ва ахлоқийлик ташкил этган: сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий муносабатлар заминиди ҳам ахлоқий мезонлар устунлик қилади.

Инсон шахс бўлиб туғилмайди, балки жамият, оила ва турли муносабатлар натижасида шахс сифатида шаклланади. Унинг баркамол даражага кўтарилиши ҳам жамиятда амалга ошади. Инсон баркамоллигининг энг муҳим кўрсаткичларидан бири ўзини ўзи англаши ҳисобланади, чунки ўзини ўзи англамаган инсон баркамол шахс даражасига етиб келмайди. У ўзини англагандагина ўзгаларни англашда ва турли муносабатларда “мен”лигини намоён этади.

Шахс, аввало, инсон, одам боласи сифатида энг олий кадрият ҳисобланади. Унинг маънавий камолоти ҳозирги кунда кўп жиҳатдан умуминсоний, миллий ва шахсий кадриятларнинг таъсирига, акс таъсирига боғлиқ. У – алоҳида киши, ижтимоий-маънавий, ахлоқий моҳиятни ўзида мужассамлаштирган инсон. Бу тушунча барча ижтимоий-гуманитар фанларда ўз предмети нуктаи назаридан ишлатилади. Шахс ҳақида хилма-хил талкинлар бор. Шахс – биофизиологик, ижтимоий, маънавий, ахлоқий ва эстетик фазилат ва ҳислатларнинг яхлит бир бутунликка айланиши ҳамда муносабатлар тизими билан қамраб олинishiдир. Шахснинг шаклланишида қуйидаги омиллар катнашади: 1) биологик (насл); 2) табиий муҳит; 3) маданий муҳит; 4) ижтимоий таъриба; 5) одамлар билан муносабат. Шахснинг биофизиологик жиҳати – овқатланиш, жойлашиш, жинсий алоқага киришиш, бола туғилиши каби индивидуал фаолияти билан боғлиқ ҳодисалар. Шахснинг шаклланишига табиий алоқадор буюм ва алоқалар олами физик муҳит деб аталади. Шахс маданийлашган жонзот; ижтимоий тарихий таърибага эга бўлган муайян авлод вақили; одамлараро муносабатлар субъекти бўлиши ҳам мумкин. Бу уч омил ҳам шахс ҳаёти ва фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

Шахс деганда, муайян ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлган ўзига хос интеллектуал, руҳий, иродавий, шахсий белги ва сифатларга эга бўлган инсон тушунилади. Фалсафий жиҳатдан, шахс – бир инсоннинг жамиятдаги ўрнини билдиради.

² Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари –Т. “Университет”, 1998, –Б.38.

Шахс – бу жамиятнинг маълум бир бўлаги, унинг субъектидир. У жамиятдан ташқарида бўлиши мумкин эмас, Жамият ва шахс ўртаси-даги муносабатлардан давлат пайдо бўлади, сўнг, асосан, давлат ва шахсга нисбатан акс этади. Шахснинг давлатдаги ҳолатини ҳуқуқий қондалар билан мустаҳкамлаш натижасида янги тушунча – “шахснинг ҳуқуқий ҳолати” тушунчаси вужудга келди. Давлат пайдо бўлиши билан шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берувчи қондалар давлатнинг қонуний ҳужжатларида акс эта бошлаган. Шахс ҳуқуқий ҳолатга эга бўлиши билан давлат ривожини, унинг таракқиётига улкан хисса қўшади. Давлатнинг қудратли, қучли бўлишида юксак малакали, ахлоқан баркамол шахслар керак.

Тажрибамизда янги давлат ва жамият барпо этиш учун қонунга, миллий шароитга ва ўтмиш маънавий меросига асосланиш муҳим ўрин тутди. Бу уч муҳим асос Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихида мутлақо янги ғоялар, асослар ва йўналишларни юзага келтирди. Шу маънода давлат ва жамият бошқарувида бошқарув маданияти ва раҳбар шахснинг ўрни масаласи ҳам янги аҳамият касб эта бошлади. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримов 1990 йиллардаёқ янги маданий муносабатлар даврида раҳбар шахснинг, аввало, маънавияти юксак бўлиши масаласини қатъи қон тартибига қўйган эди. Бу билан Биринчи Президент мустақил фикри, юксак ояги ва касбининг етук эгаси бўлган раҳбар шахсларнинг янги авлодини шакллантиришни назарда тутган эди.

Шу сабабли Президентимиз Ш.М.Мирзиёев бошқарув маданияти ва раҳбар шахс маънавиятига доир ўз концептуал қарашларини тадрижий равишда, изчил баён қилиб: “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбарни – бу Бош вазир ёки унинг ўринбосарлари бўладими, ҳукумат аъзоси ёки ҳудудлар ҳокими бўладими, улар фаолиятининг қондалик қондаси бўлиб қолиши керак,”³ – деб бежиз таъкидламаган.

Инсон руҳияти соғлом бўлса, ўзлигини англаса, шахсга айланади. Киши шахс даражасига қўтарилсагина, яъни ўз мустақил фикрига, дунёқарашига, чинакам инсоний фазилатларга эга бўлгандагина, демократия неъматларининг оддий истеъмолчиси эмас, балки уларнинг фаол яратувчиси ва ҳимоячисига айланади.

Қонун устуворлиги, қонун олдида барчанинг тенглиги – демократик жамиятнинг асосий тамойилларидан бири сифатида

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Мамлакатнинг 2016 йилда иқтисодий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий асослари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишлари”га бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. www.gov.uz

маънавият билан уйгушлашади. Зеро, киши маънавиятининг ифодаси бўлган инсоф, ўзгаларга нисбатан ҳурмат-иззат, ҳалоллик ва ҳ.к. емирилса, яъни бир одамнинг ҳуқуқи чегарасини бузса, қонун ишга тушади ва кимнинг ҳақ, кимнинг ноҳақ эканлигини адолат тарозисида ўлчаб беради.

Жамиятда қонун устуворлигига эришиш учун қонунларга риоя этиш мажбуриятга эмас, фазилатга айланмоғи лозим. Бунинг учун одамларни демократияга ўргатиш зарур, токи киши шахсий жавобгарлик ҳиссини туйсин, ахлоқ меъёрларига риоя этиш унинг учун ички заруратга айлансин. Бу ҳақда немис файласуфи Ницше шундай деган эди: “Ахлоқийлик аввал қатъи талаб шаклида қўйилади. Унга риоя қилиш шартлиги учун бўйсунга бошлайдилар. Бироз ўтгач бу ихтиёрий одатга айланади ва охири у инстинкт даражасида оддий ва табиий, одамга ҳузур берувчи фазилатга айланади”⁴.

Давлат бу – муайян ҳудудда олий ҳокимиятни амалга оширувчи, махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратига эга бўлган жамиятдаги барча ижтимоий-сиёсий гуруҳларнинг манфаатларини ифода этувчи, уларни бирлаштириб ва мувофиқлаштириб турадиган сиёсий ташкилот.

Давлат моҳияти деганда, унинг мақсади, давлат ҳокимиятининг қайси ижтимоий-сиёсий гуруҳларга мансублиги ва у кимнинг манфаатларига хизмат қилиши тушунилади.

Давлат ҳокимияти – бу давлат мажбурлов кучига таянадиган субъектлар ўртасида ҳукмронлик ва тобеликка асосланган оммавий-сиёсий муносабатлардир. Давлат ҳокимиятини характерловчи қуйидаги белгилар мавжуд:

- ҳокимият бутун жамият микёсида татбиқ этилади;
- ҳокимият оммавий-сиёсий характерга эга;
- давлатнинг мажбурлов кучига таянади;
- ҳокимият махсус шахслар томонидан амалга оширилади.

Давлатнинг асосий белгилари қуйидагилар:

- аҳолининг ҳудудий асосга кўра бирлашганлиги;
- суверенитетга эгаллиги (ички ва ташқи сиёсатни амалга оширишда мустақиллик);
- махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратининг мавжудлиги;
- ҳуқуқ тизимининг мавжудлиги;
- солиқ тизимига эгаллиги.

Турли-туман бошқарув ва ташкилий институтлардан иборат бўлган давлатнинг энг муҳим ахлоқий вазифаларидан бири – тарбия.

⁴ Ницше Ф. Сочинения в 2 т. т.1. –М., Мысль, 1990. –С.735.

Давлат томонидан мактабгача бўлган ташкилотларда, мактабларда ва олий ўқув юртлирида таълим билан қўшиб олиб бориладиган тарбия алоҳида аҳамиятга эга. Агар мазкур тарбияда оммабон усулларнинг тоши босиб кетса, ёшларнинг ўзлигини англаган шахс бўлиб етишуви мушуқлашади. Шу боис, имкон борича, тарбияда индивидуал ёндашувга интилиш мақсадга мувофиқ.

Демократик тамойилларни амалга ошириш жараёнларида давлат, ҳамма фуқаро бараварига тенг, деган усулда иш кўрмаслиги лозим, ҳамманинг ҳуқуқий тенглигини тан олган ҳолда, ижтимоий тенглаш-тириш тамойилига йўл қўймаслик керак. Давлатнинг маъжуд бўлиш шарти, энг аввало, унинг суверенитетида. Буида халқ ташки оламга нисбатан мустикал бўлади ва ўз давлатини шу мустикаллик асосида тузади. Шу боис суверенитет тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз.

Давлат суверенитети, энг аввало, миллат суверенитети демакдир. У шахс мустикаллигини, ҳуқуқларини кафолатлайдиган ва миллат ҳукмронлигини тўлик таъминлайдиган ижтимоий-сиёсий ходисалар. Миллат суверенитети, биринчи навбатда, уларнинг сиёсий жиҳатдан ўз-ўзини бошқаришда қадимдан эгаллаб келган ҳудуд ва ундаги фойдали қазилмаларга эгалик қилишда, ўзи танлаган давлат ҳокимиятида ҳамда миллий фуқароликда намоён бўлади. Шунингдек, инсон суверенитети ҳам давлат суверенитетининг муҳим қисми ҳисобланади. У фуқаронинг яшашга, мустикал дунёқарашга бўлган ҳуқуқи билан белгиланади ва зулмга, адолатсизликка, очликка, шахс эркинлигининг бузилишига қарши кафолатлар мажмуини ўз ичига олади. Республикаимиз Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг: "Инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларда инсон манфаатлари устувор бўлиши керак. Давлат ҳокимиятининг барча тармоқлари ўз фаолиятини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва қўриқлаш ишига сафарбар қилгандагина ўз вазифасини тўғри адо этган ҳисобланади. Бу қондани ҳамма тан олиши, бу қондага ҳамма итоат қилиши шарт"⁵, — деган сўзлари давлат ва унинг фуқароси ўртасидаги муносабатларни замонавий талқин этишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шундай қилиб, суверен давлат инсон ҳуқуқларини, шахс номуси ва кадр-қимматини ҳимоя қилишни ўзининг асосий вазифаси деб билади, унинг юксак ахлоқий моҳияти ҳам ана шунда.

Давлат хизматидаги ходим деганда, давлат органларининг ҳуқуқларини рўёбга чиқариш бўйича ташкилий-бошқарув функцияларини бажарувчи, фуқаролар учун ҳуқуқий оқибатларни келтириб

⁵ Каримов И.А. Ватан саждағох каби муқалласдир 3-жилд, —Т.: "Ўзбекистон", 1996. —Б 17.

чиқарувчи юридик аҳамиятга эга бўлган ҳаракатларни амалга оширувчи ва хизмат мажбуриятларини бажармаганликлари учун оғир жавобгарликка тортилиши мумкин бўлган шахслар назарда тутилади.

Давлат хизматидаги ходимларнинг ҳуқуқий ва ахлоқий маданияти бир-бирига мутаносиб бўлиши керак. Шу муносабат билан мансабдор шахсларда сиёсий ҳислатлар билан бир каторда, ахлоқий фазилатларни шакллантириш зарурий ҳолдир. Ахлоқий баркамоллик давлат хизматидаги ходимларнинг ишбилармонлик сифатларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ўзининг “Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишлари”га бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузасида: “Энди ҳар биримиз, энг аввало, давлат бошқаруви органлари раҳбарларининг вазифаси – ўзимиз масъул бўлган соҳа ва тармоқда ишларнинг аҳволини танқидий баҳолаш асосида зиммамизга юклатилган вазифаларни масъулият билан бажаришни таъминлашдан иборат. Шундай давр келди,⁶ – деб бежиз таъкидламаган.

Жамиятда мутлак, абадий ва ўзгармас ахлоқ йўқ. Ахлоқ тарихан ўзгарувчан ва нисбий мустақилликка эга бўлган ижтимоий ҳодисадир. Унинг бу хусусиятлари умумий ахлоқнинг таркибий қисмларидан бири бўлган *касб ахлоқида* ҳам яққол намоён бўлади. Жамият ривожининг тарихида ижтимоий меҳнат тақсимотининг пайдо бўлиши меҳнатнинг бир тури билан банд бўлган кишилар гуруҳининг касб-хунар жиҳатидан ажралиб чиқишига ва шунга мувофиқ равишда турли хил мутахассисликнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Бу эса ҳар бир инсоннинг қилаётган меҳнат тарзига, меҳнатни ташкил қилиш усулларига қараб, улардан муайян турдаги ҳаракатлар ва руҳий қувватларни сарфлашни талаб этадиган қайтарилмас, ўзига хос кўникмаларни вужудга келтиради. Инсон вояга етиб, бир касбнинг бошини тутгач, ўз касби доирасида одамлар билан мунтазам муносабатда бўлади.

Таянч иборалар

Ахлоқ, шахс, давлат, давлат хизматчиси, комил инсон, маънавий камолот, инсон кадр-қиммати, фуқаролик жамияти, сиёсий муноса-

⁶ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Мамлакатимизни 2016 йилда иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишлари” га бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. www.gov.uz

батлар, давлат моҳияти, демократик тамойиллар, ҳокимият, давлат суверенитети, адолатли жамият, жамият, индивид, инсон суверенитети, миллат суверенитети, давлатнинг асосий белгилари.

Мавзунинг ўзлаштириш учун саволлар

1. Шахсни ижтимоий воқелик сифатида қандай таърифлайсиз?
2. “Шахс” тушунчасининг ижтимоий-ахлоқий моҳияти қандай?
3. Шахс ахлоқини шакллантирувчи омилларни санаб беринг.
4. Шахсда инсонийлик сифатлари ижтимоийлашган кўринишлари ҳақида нималарни биласиз?
5. Давлатнинг қандай асосий белгилари мавжуд; уларни изоҳланг.

ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИ ВА БОШҚАРУВ МАДАНИЯТИ

Раҳбар одамларни, жамоани бошқариши, яъни етакчилик қила олиши билан ўзгалардан ажралиб туради. У меҳнат жамоасида ва жамиятда барчанинг кўз ўнгида бўлади, қўли остидагиларнинг иш ва турмуши билан боғлиқ муаммоларни, керак бўлса, тақдирини ҳам ҳал қилади. Унинг зиммасида ўзгаларга нисбатан кўпроқ масъулият бор, шу маънода масъулият замонавий раҳбар ходимларни тайёрлашдаги асосий мезон бўлиб, бу бурчни бажаришда қатъи бўлиш керак.

Раҳбар шахс – жамият, давлат, ташкилотда доимий ва ҳал қилувчи таъсирга эга бўлган шахс. Раҳбар ишнинг кўзини биладиган, жамоа, соҳа манфаатларини кўзлаб фаолият юритадиган бошқарув ходимидир.

Раҳбарлик ақл-фаросат, куч-ғайрат, изланиш ва топқирликни, ўз устида тинмай ишлаш, тадбиркорликни талаб қилади. “Раҳбар” тушунчасининг қуйидаги жиҳатлари аҳамиятлидир:

1. Раҳбар – ижтимоий шахс сифатида ишлаб чиқарувчи кучла ва ишлаб чиқариш ресурсларини бирлаштириб, унинг асосий ҳаракат лантирувчи кучини бошқарувчи шахс.

2. Раҳбар ҳар қандай ишни амалга ошириш учун, аввало мустақил қарор қабул қилади. Бу қарор раҳбарнинг тадбиркорлик ишбилармонлик фаолияти мақсадларини белгилайди.

3. Раҳбар меҳнати, айни вақтда, тадбиркорликка асосланган машаққатли фаолиятдир. Унга сарфланган куч, маблағ баъзан вақтинча фойда эмас, зарар келтириши, муассаса фойда ўрнига зарар ҳақиқат кўриши мумкин. У бундай ҳолатларни олдиндан кўра олиши ва уларга тайёр туриши, зарур бўлганда, фаолиятини қайта бошлаш ўзида бунга куч-ғайрат топа билиши лозим.

Юқорида келтирилган жиҳатлар раҳбарлик фаолиятининг маълум аспектиларини намойиш этади. Масаланинг иккинчи томони – раҳбарлик фаолияти билан шугулланувчининг шахси билан боғлиқ юксак инсоний фазилатлардан иборатдир. Раҳбар ҳалол-пок, виждонли, иймонли, қаттиққўл, диёнатли, меҳр-шафқатли бўлиши керак. Раҳбарликка эгри йўл, эгри қўл, эгри мақсад билан эришиб бўлмайди. Фейл-атворида эгрилик бор киши раҳбарлик лавозимида узоқ фаолият юритолмайди.

Раҳбар мустақил бўлиши, ижтимоий фаолиятнинг қонуна табиқ-ланмаган барча соҳасида хизмат қила олиши лозим. Шу билан бирга, у ўзи бошқараётган жамоа орасида обрў-эътиборга эга бўлиши зарур. Раҳбар фаол бўлмаса, жамиятда ижтимоий фаоллик шаклланмайди.

Каттами, кичикми, қайси мансабда бўлишидан қатъи назар, ҳар бир раҳбар олдида “Ўз ишимга талаб даражасида ёндашишим учун нималарни билишим, қандай фазилатларга эга бўлишим керак?” – деган савол ҳамиша қўндаланг туради.

Бошқарувда тажриба, кўникма, маҳорат, билим, ақл ва идрокнинг ҳам роли катта. Аммо, энг аввало, бошқарув – бу санъат, аниқроғи, ижоддир. Раҳбарликка ҳам, худди санъаткор учун зарур бўлганидек, иқтидор ва истеъдод лозим. Яъни ҳар кимдан санъаткор чиқмаганидек, истаган одамдан ҳам яхши раҳбар чиқавермайди.

Раҳбар ўз қобилияти, истеъдодини ишга солиб изланади, шу мақсадда ҳаётни, одамларни чуқур ўрганади. Натижада, тўплаган билимлари, тажрибаларини бошқарувнинг умумий қонуниятлари асосида шакллантириб, ўзининг раҳбарлик усулини яратади. У ўз бошқарув усулларини шакллантиришда мутлақо эркин шахсдир, лекин унинг раҳбарлик усули ижобий натижа бериши керак.

Раҳбарлик фаолиятининг самарадорлиги раҳбар шахснинг тафаккури, ақл-идрокига ҳам бевосита боғлиқ бўлади. Тафаккур раҳбарга кенг ва чуқур фикрлай олиш, яхшини ёмондан, фойдани зарардан, муҳимни номуҳимдан бехато ажрата олиш имкониятини беради. Бу – ҳаммага ҳам насиб қилавермайдиган юксак фазилат. Агар раҳбарда шулар шаклланган бўлса, бундай раҳбар бошқарувнинг сир-асрорларини қийналмасдан эгаллайди ҳамда ўз жамоасида обрў-эътиборга эга бўлиб, улар ишончини қозонади.

Демак, ҳар қандай раҳбар кенг ва чуқур фикрлай олиши билан бирга, қаққон ва удлабурон, ҳаракатчан ва шижоатли бўлиши ҳам керак. Шунинг учун раҳбарлик фаолиятини тафаккур ва ҳаракат бирлиги дейиш мумкин.

Раҳбардаги ўзига хос талабчанлик, меҳрибонлик ҳамда масъулият жамоа аъзоларида ҳам жавобгарлик ҳиссининг шаклланишига сабаб бўлади. Малакали раҳбар кадрлар тизимини муваффақиятли шакллан-тиришда “Ижтимоий психология”, “Раҳбар психологияси”, “Бошқарув психологияси” каби фанларни яхши ўзлаштириши учун бор имко-ниятини ишга солиши керак.

Хуллас, жамоага раҳбарлик қилиш катта санъат. Раҳбар – устоз, мураббий, раҳбар – миллат тарбиячиси, жамиятимиздаги масъул шахс. Унинг машаққатли меҳнати натижаси ўларок, келажак ворислари камол топиб боради. Демак, раҳбарларга қаратилган эътибор – Ватан тақдирига қаратилган эътибордир.

Раҳбар шахсининг ахлоқий маданияти – индивид томонидан ахлоқий онг орқали жамият маданиятини идрок этиш даражаси; ахлоқ талаблари инсон хатти-ҳаракатлари жамиятнинг шакллантирувчи таъсири остида қай даражада чуқур ва уйғун эканлиги кўрсаткичидир. Турли омиллар таъсири остида: раҳбар шахсининг ахлоқий маданияти ҳаётий тажриба ва тарбия; билим ва санъат шахс жамиятнинг ахлоқий маданияти ютуқларини турли даражада ўз онги ва хатти-ҳаракатларида жамлайдиган мураккаб дастур бўлиб, ўз ичига инсониятнинг шундай тажрибасини оладик, унга кўра инсон анъанавий вазиятларда ахлоқан иш юритади ҳамда онгнинг ижодий элементларини – ахлоқий ақл, интуицияни ҳам ўз ичига олади ва улар ёрдамида муаммоли вазиятларда ахлоқий қарорлар қабул қила олади. Раҳбар шахсининг ахлоқий маданиятини шакллантиришдан мақсад – анъанавий ва ижодий элементларнинг оптимал уйғунлигига эришиш, шахснинг аниқ бир тажрибасини жамоатчилик ахлоқининг барча бойликлари билан бирлаштиришдир.

Раҳбар шахсининг ахлоқий маданияти – элементларининг яхлит тизими бўлиб, ахлоқий фикрлаш маданияти (ахлоқий мулоҳаза юртиш қобилияти, ахлоқий билимлардан фойдалана олиш, яхшилик ва ёмонликни ажратиш, юзага келган вазиятнинг ўзига хос хусусиятларига ахлоқий меъёрларни қўллаш билиш ва ҳ.к.)ни камраб олади. Ўз ичига яна туйғулар маданиятини, инсоннинг “ахлоқий резонансга” қобилиги, ҳамдардлиги ва жонқуярлигини; ахлоқий тажрибада ҳистуйғу ва ўйларнинг амалга оширилиш қиёфасини, уларнинг кундалик ҳаётда хатти-ҳаракат меъёрига айланиб бориш даражасини характерловчи хулқ-атвор маданияти; шаклларни регламентловчи қоидаларга қай даражада амал қилиш сифатидаги этикетни, мулоқотда шахснинг ўзини тута билишини олади. Қисқа қилиб айтганда, раҳбар шахсининг ахлоқий маданияти – умумий ахлоқий тамойилларни билиш

уларни чуқур ҳис этилган қарашларига айлантириш, хатти-ҳаракатларнинг энг муносиб шаклини қўллай билишидир. Унинг ҳар бир элементини ўзлаштириш раҳбар шахсининг ахлоқий маданияти мустақамлигини шакллантиришга ёрдам беради. Раҳбар шахси ахлоқий маданиятининг олий даражасини “ахлоқий донолик” деб, ахлоқий фаолиятининг оптималлиги ва уйғунлигини таъминлаб бера олиш, ҳар қандай вазиятда ҳам муносиб хатти-ҳаракат қила олиш деб таърифласа бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари ходимларининг одоб-ахлоқ намунавий қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида” Қарори қабул қабул қилинган бўлиб унда: “Раҳбар ўзига бўйсунувчи ходимларга нисбатан юқори профессионализм, софлик ва адолатда ўрнатилган бўлиши, давлат органида ёхуд унинг таркибий ёки ҳудудий бўлинмасида маънавий-психологик муҳит шаклланишига қўмаклашиши лозим, у бўйсунувчи ходимлардан уларнинг хизмат вазибалари доирасидан чиқиб кетадиган топшириқларни бажаришини талаб қилмаслиги, шунингдек қонунга хилоф хатти-ҳаракатларни содир этишга ундамаслиги керак.

Раҳбар:

-маишаатлар тўқнашувининг олдини олиш ва уларни тартибга солиш юзасидан ўз вақтида чора-тадбирлар кўриши;

-коррупциянинг олдини олиш чораларини кўриши;

-ҳодимларни самарали бошқариши, ўзига ишониб топширилган мулкка ва молиявий маблағларга эҳтиёткорлик ва тежамкорлик билан муносабатда бўлиши шарт. Раҳбар ўзига бўйсунувчи, хизматдаги хулқ-атвор принциплари ва қоидаларини бузаётган ходимларнинг хатти-ҳаракатларига (ҳаракатсизлигига) йўл қўйилмаслиги чораларини кўрмаганлиги учун жавоб беради.

Давлат хизматчилари хулқ-атвори билан жамоада бошқа давлат хизматчилари билан ўзаро ишчанлик ва амалий ҳамкорлик қарор топишига даъват этилган.

Давлат хизматчилари хушмуомала, илтифотли, одобли, эътиборли, фуқаролар ва ҳамкасблари билан муносабатда сабр-тоқатли бўлиши, уларни ҳурмат қилиши шарт. Давлат хизматчилари ўзига бўйсунувчиларга ва фуқароларга нисбатан қўполлик қилмаслиги, одамларнинг шаъни ва қадр-қимматини камситмаслиги, уларга асоссиз психологик ва жисмоний таъсир кўрсатиш ҳолатларига йўл қўймаслиги керак.

Хизмат вазифаларини бажариш чоғида иш шароитлари ва хизмат тadbирларининг шаклига боғлиқ ҳолда давлат хизматчиларининг ташки кўриниши фуқароларнинг давлат органига нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўлишига ёрдам бериши, умумий қабул қилинган иш услубига мувофиқ бўлиши, улар расмийлиги, вазминлиги ва тартиблилиги билан бошқалардан ажралиб туриши керак.

Давлат хизматчилари хизматдан ташқари вақтда умумий қабул қилинган одоб-ахлоқ нормаларига риоя этишлари, ғайриижтимоий хатти-ҳаракатларга йўл қўймаслиги керак¹.

Раҳбар шахсининг маънавий фазилатлари деганда, унинг тилида айтилиб, дилида ва барча хатти-ҳаракатларида намоён бўладиган барча ижобий томонлари тушунилади. Раҳбар шахс маънавий фазилатлари унда мавжуд бўладиган истеъдод, изланиш, замонавий билимлилик, ватанпарварлик, имон, диёнат, адолат, меҳр-шафқат, эътиқод, поклик, ҳалоллик, вафодорлик кабиларни ўз ичига олади.

Раҳбар шахс маънавиятига хос фазилатлардан асосийси Адолатдир. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов раҳбар адолати ҳақида шундай деган: “Раҳбар адолати, элу юртга етакчилик қилишдек оғир масъулиятни бўйнига олган одамнинг адолати бугунги кунда бекиёс аҳамиятга эга. Авваллари ҳам кўп бор айтган бир фикримни яна такрорламоқчиман: халқ очликка, ҳамма нарсага чидаши мумкин, аммо адолатсизликка чидай олмайди. Одил ҳукмдор, адолатли раҳбар ғояси Форобийдан Алишер Навоийгача яна бошқа кўп-кўп мутафаккирларимизнинг улуғ маънавий идеали бўлиб келган”².

Раҳбар шахс маънавиятини ташкил қилувчи фазилатлардан ташқари, яна инсонга хос иллатлар ҳам бор. Улар раҳбар шахс маънавиятини шакллантиришга тўсиқ бўлмоқда. Мисол учун, профессо Э.Ғозиев ана шундай иллатлардан ўн бештасини кўрсатиб ўтади:

1. Ўзини-ўзи бошқара олмаслик.
2. Шахсий кадрятлардан путур кетиши.
3. Шахсий мақсаднинг ноаниқлиги.
4. Ўзини-ўзи камол топтиришнинг издан чиққанлиги.
5. Муаммоларни ҳал қилиш малакаларининг етишмаслиги.
6. Ижодий ёндашувда нуқсонларнинг мавжудлиги.
7. Одамларга таъсир ўтказа олмаслик.

¹ Давлат бошқаруви органилари ва маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органилари ходимларининг одоб-ғайриижтимоий қоидалари. Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 2 мартдаги 62-сон Қарори. www.lex.uz

² Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураемиз. 7-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 1999. –Б.2

8. Бошқарув фаолияти хусусиятларини етарли даражада тушунмаслик.

9. Раҳбарлик қилиш малакаларининг заифлиги.

10. Бошқаларни ўқитиш, уларга сабоқ бериш, ўргатиш укувининг йўқлиги.

11. Меҳнат жамоасини жипслаштириш қобилиятининг пастлиги.

12. Янгиликлар билан ўзгалар эътиборини жалб қилишга укувсизлик.

13. Одамлар билан муомала қилиш маданиятининг йўқлиги.

14. Ақл ва фаросат бобида сусткашлик.

15. Ишбилармонлик қобилиятининг кучсизлиги³.

Ахлоқан баркамол, билимли ва тажрибали, илм асосларини чуқур эгаллаган, адолатпарварлик, инсонпарварлик эътиқоди кучли раҳбар шахслар юксак маънавий фазилатларнинг соҳиби бўла оладилар. Бу фазилатлар бирлашиб, жамиятнинг дунёқараши, эътиқоди, халқнинг миллий онги шаклланишига, мустақамланиб, ривожланишига олиб келади. Маънавий камолот унинг барча қирралари ўзаро боғлиқлиги, бир-бирига бевосита ёки билвосита таъсир этиб туриши асосида давом этади. Инсон, жумладан, раҳбар шахс камолотини маънавиятнинг юқоридаги томонларидан бирортасисиз тўлиқ тасаввур этиш мумкин эмас. Унинг моҳияти ҳам шу сифатларнинг муштарак бирлиги асосида шаклланади ва камол топиб боради.

Раҳбар шахс маданияти. Маданият, аввало, маънавий бойлик ҳосиласидир. Сиёсий маданияти юксак раҳбар миллат, давлат, халқ манфаати нуқтаи назаридан иш тутади, умум манфаатини ўз шахсий эҳтиёжи ва манфаатларидан устун қўяди.

Аввало, раҳбарлар ва раҳбарликка даъвогар шахслар ўзларини ҳар жиҳатдан тарбиялаб боришлари лозим. Бунинг учун сиёсий ҳаётдан хабардор бўлиш ёки иқтисодий ва касбий билимларни ўзлаштиришнинг ўзигина кифоя қилмайди. Улар жаҳон тажрибалари асосида шаклланган илғор бошқарув малакаларини ҳам ўзлаштирган бўлишлари керак. Бугунги раҳбар бунга ўзига нисбатан талабчан бўлиб эришади. Масалан, у ҳар куни газета ва журналлар ўқиши, радио ва ойнаи жаҳон янгиликларидан хабардор бўлиш орқали ҳам маълум даражада билим эгаллаши мумкин. Яна сиёсат, иқтисодиёт ва маънавиятга дахлдор китобларни, ҳатто мумтоз адабиётларни мустақил ўқиши, тарихий жараёнларни чуқур мушоҳада қилиши ҳам унинг дунёқарашини кенгайтиради.

³ Ғозиев Э. Раҳбар фаолиятидаги нуқсонларни бартараф этиш // "Халқ таълими" журнали, 2000. № 3. -Б 18-23

Буларнинг барчаси раҳбар маданий савиясининг ўсиб боришига ва сиёсий маданиятнинг такомиллашувига катта ёрдам беради. Чунки чекланган тафаккур, чала билим, паст маданият билан дунёни билиб, масъулиятли иш ва мансабни эгаллаб бўлмайди.

Бинобарин, демократик асосда шаклланиб бораётган жамиятимиз талаби шуки, сиёсий етук, ақлан ва маънан баркамол, пухта билимга эга бўлган теран тафаккурли кишиларгина раҳбар бўлишга ҳақлидирлар.

Аждодларимизнинг киндик қони тўкилган муқаддас масканимиз саналмиш шу Ватаннинг бир кафт тупроғи, зилол суви, тоза ҳавоси, ранго-ранг табиати-ю, қир-адири, тоғ-тошлари юракка шунчалик яқинки, буни бир сўз билан таърифлаш қийин. Ана шундай муътабар Ватанда раҳбарлик қилиш, унинг келажак авлоди, ҳар бир жамоасига масъул бўлиш, бутун умрини раҳбарлик меҳнатига бағишлаш, юрт равнақи учун умрини сарфлаш ҳар бир етакчи учун катта бахт.

Раҳбар шахс масъулияти. Масъулият – раҳбар маданиятининг асосий белгиларидан бири бўлиб, унинг маълум соҳага жавобгарлигини ақс эттиради. Алоҳида шахс, ходим масъулиятдан фарқ қилиб, қўлами кенглиги ушбу масъулиятни унутиш оқибатлари салмоғи билан ажралиб туради. Шу боис, раҳбар масъулияти ҳамisha муҳим саналган. Масъулият, аввало, ҳар бир кишининг виждони, иймони, қолаверса, ўзгалар олдидаги, жамоа, жамият, Ватан, миллат олдидаги бурчини теран англашдир. Умуман, масъулият раҳбарнинг зиммасидаги вазифасига нисбатан жавобгарлик туйғусидир. Масъулиятли раҳбар, энг аввало, ўзига, сўнгра бошқаларга нисбатан талабчан бўлади. Раҳбар фаолиятидаги барча салбий ҳодисалар эса ана шу масъулият ҳиссининг йўқлигидан келиб чиқади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Вазиirlар Маҳкамасининг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган кенгайтирилган мажлисидаги маърузасида баъзи раҳбарларнинг ўз ишларига масъулият билан қарамаётганликлари ва бунинг оқибатлари ҳақида тўхталиб: “Энг асосий устувор вазифа – “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили” Давлат дастурини амалга ошириш, “Инсон манфаатлари ҳамма нарсадан устун” деган олижаноб ғояни изчиллик билан ҳаётга татбиқ этишдан иборат. Бунинг учун қуйидаги вазифаларни бажаришимиз лозим.

Биринчи – фуқаролар билан очик мулоқотни йўлга қўйишни янги самарали усул ва механизмларини татбиқ қилиш, жумладан

барча даражадаги ҳокимлар, прокуратура ва ички ишлар органлари раҳбарларининг аҳоли олдида ҳисобот бериш тизимини жорий этиш керак. Ўйлайманки, ана шу муҳим ишда Қонунчилик палатаси ва Сенаг кўмиталари фаол иштирок этади..."⁴, деб таъкидлайди.

Масъулиятсизликнинг энг салбий кўриниши – сиёсий масъулиятсизликдир. Сиёсий масъулиятсизлик – сиёсий калтабинлик, сафсатабозлик, найрангбозлик, қаллоблик ва бошқа хунук иллатларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Бинобарин, раҳбарлик лавозимидаги кишидан юксак онг ва тафаккур, ҳушёр идрок талаб этилади. Тарихий тафаккур ва сиёсий онгнинг қай даражада шаклланиши эса, аввало, жамиятнинг тараққиёти, ундаги ички ва ташқи шарт-шароитларга боғлиқ ҳолда кечади.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг фикрича: “Халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак ва бу ҳақиқатни аввало барча бўғиндаги раҳбарлар яхши тушуниб олиши зарур”⁵.

Раҳбар шахс маънавияти. Раҳбарнинг маънавий маданияти бу – раҳбарда шаклланган (ички) руҳий қувватдир. Раҳбар шахс маънавияти қандай бўлиши керак? Унинг асосини қандай ғоялар ташкил қилади? Биринчи Президентимиз айтганидек: “Кучли ижроия ҳокимияти бўлмаса, ҳатто энг демократик йўл билан қабул қилинган қарорлар ҳам бажарилмаслиги мумкин”⁶. Демак, раҳбар шахс маънавиятида, аввало, масъулият ҳисси юксак бўлиши лозим. Бу ҳисси нималар ташкил қилади? Уни “инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқларини олий кадрият”⁷ деб билиш ташкил қилади. Шу маънода раҳбар шахс маънавияти ғоясининг биринчи элементи инсонни кадрлашдир. Бу улкан масъулият ҳиссини пайдо қилади.

Раҳбарнинг маънавий маданиятини тушунтиришдан олдин шахс маданиятига тўхталиб ўтсак. Шахс маданияти – бу жамият маданияти ва маънавий онгини шахс томонидан ўзлаштирилиш даражаси бўлиб, маънавият талаблари унинг хатти-ҳаракатларида қанчалик мужассамлиги кўрсаткичидир. Шахс маданияти деганда, муайян индивидга тааллуқли бўлган, унинг ақли ва қўли билан яратилган моддий ва

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий йўналишлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишлари”га бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. www.gov.uz

⁵ Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган таътанали маросимдаги маърузаси. www.gov.uz.

⁶ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. –Т.: “Ўзбекистон”, 1999. –Б.31.

⁷ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: “Ўзбекистон”, 2012. –13-модда.

маънавий бойликлар мажмуаси, унинг ҳаёти давомида инсонийлик ва маънавий-ахлоқий талабларга риоя қилиши билан боғлиқ бўлган хатти-ҳаракатлари тушунилади. Шахс маданияти унинг яратган бунёдкорлик ғояларида, миллий маданиятга, миллий маънавий-ахлоқий қадриятларга амал қилишида намоён бўлиб, унинг маънавий-тарбияланганлик даражасини белгилайдиган мезондир.

Шахс маданияти инсонийликка хос бўлган фазилатларни ўзи мужассамлаштиргани, аввало, унинг содда ва камтарлиги, бошқаларга ўз тенгидек муносабатда бўлиши, бошқаларнинг билим ва тажрибасига ҳурмат билан қараши, одамларга қўлидан келганича беминна ёрдам беришга ҳаракат қилиши, ўзига нисбатан талабчан, камсукум ва бошқалардан ажралиб туришга ҳаракат қилмаслигида яққол кўринади. Шахс маданияти уни бошқа одамлар, жамоа билан бирлаштиради, унинг қўллаб-дўст орттиришига имкон яратади.

Шахс маданияти мукаммал бўлиши учун у маънавий-ахлоқий фазилатларни ўзлаштириб, бойитиб бориши, ўзини ўзи тарбиялашга, назорат қилишга ва бошқара билишга доимо эътибор қаратиши, ўзига ўзи танқидий ёндаша билиши, билимларини бойитиб бориши, ўзида маданиятнинг ривожлантириб бориши керак.

Ўқоридагилардан келиб чиқиб, энди раҳбар шахсининг маданиятига тўхталиб ўтсак. Раҳбарда шаклланган маънавий-психологик маданият аждодлар ибратига асосланиб, қадрият даражасида кадрлар надиған, шахс маънавий оламини тартибга солиб турувчи, кўникма даражасига етган ҳиссий билимлар мажмуидир. Раҳбардаги маданият – унинг раҳбарлик фаолияти усули ва ривожланиш мезонидир. Раҳбар ўз раҳбарлик салоҳиятини ривожлантириш учун маънавий оламини бойитадиган билимларни, эгаллаши, ташаббускорлик қобилиятини ошириб бориши зарур. Раҳбарнинг маънавий мулкига айланган билим унга хоҳиш-истакларини чегаралай билиш, ўзини ташқи таъйиқ ва таъсирлардан ҳимоя қилишга восита бўлади. Аниқроғи, маънавий-психологик жиҳатдан шаклланган раҳбар бўлиш ҳар қандай ижтимоий психологик муҳитда ўзини тута билиш, ўзи раҳбарлик қилаётган жамоа ва кенг жамоатчиликда соғлом меҳнат муҳитини яратишдан инсонларга самимий муносабатда бўлишдан қониқиб яшашдир.

Маънавияти шаклланган раҳбар адолатсизлик, қонун бузилишлари, Ватан манфаатларига зид ҳаракатларга қарши курашда ирошижоат ва фаоллик кўрсата олади. Раҳбарлар маънавий-психологик маданияти жихатидан қуйидаги тоифаларга бўлинади:

Биринчиси, маънавияти нисбатан паст савияда шаклланган раҳбарлар. Бундай раҳбарлар оддий ахлоқий-руҳий фазилатларга

анча маҳрум ва жамият маънавий меъёрларини тушуниб етмайдиган, уларни менсимайдиган раҳбар ходимлардир.

Иккинчи тоифадаги раҳбарлар маънавий маданияти, ахлокий даражаси паст бўлиши билан бирга, жамоат фикри, оила, халқ анъаналари ва бошқа шу каби қадриятлар билан боғлиқ психологик муҳитни тез-тез бузиб турадиган раҳбарлардир.

Учинчи тоифадаги раҳбарлар қаторига ахлоқ меъёрларини ҳаётини зарурат сифатида ички ишонч ва туйғу билан ўзлаштирмай, уларни кўр-кўрона қабул қилувчилар қиради. Бундай раҳбарлар кўп ўкиб ўрғанади, назарий жиҳатдан юқори билимга эга бўлади, амалда эса бу билимларни қўллай олмайди ёки ташкилотчилик қобилияти етишмайди.

Тўртинчи тур раҳбарлар руҳий-суст, маънавий маданиятли бўлса-да, адолатсизликни ўтқир ҳиссиёт билан қабул қилади. Уларда ахлокий билимлар етарли, аммо уларни рўёбга чиқариш учун ташаббускорлик, мустақиллик ва шижоат етишмайди.

Бешинчи тоифадаги раҳбарлар маънавий маданият ва сиёсий-психологик билимларни етарли даражада эгаллаган, ташаббускор ва шижоатли бўлади. Бундай раҳбарлар чуқур билимга, теран тафаккур ва ўтқир мушоҳадага, маънавий ҳиссиётларга бой бўлади.

Психологик билимларни атрофлича ўзлаштирган раҳбарнинг маданияти юқори даражада бўлиб, хулқ, ахлоқ категорияларини ўзида донимий характерга айлантирган бўлади. Бу эса раҳбар ўзида индивидуал ва интеллектуал савияни ҳар томонлама шакллантириб боришни тақозо қилади.

Раҳбар шахс маънавиятининг шаклланишида уч қадриятга жиддий диққат қилиш лозим бўлади.

1. *Маънавият* – мунтазам камол топиб бораётган раҳбар шахснинг ақлий, руҳий ва ботиний кучидир. У мустақил фикрга ва мустақил дунёқарашга олиб келади.

2. *Ахлоқ-одоб* – раҳбар шахснинг ахлокий, вужудий ва ҳаётини кучидир. У соғлом вужуд ва соғлом ҳаётга олиб келади.

3. *Маърифат* – раҳбар шахснинг билими, тажрибаси ва эътиқодидир. У соғлом тафаккурга ва ижтимоий фаолликка олиб келади.

Шу сабабли “бизнинг муқаддас динимиз ҳам, бутун Шарқ фалсафаси ҳам бу қадриятларни улуғлаган, уларни ижтимоий тараққиётнинг энг муҳим шартлари деб билган”⁸. Раҳбар шахс маънавиятининг бу уч қадрият асосида такомиллашиб бориши билан:

⁸ Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.: “Ўзбекистон”, 2010.

Биринчидан, жамият бошқаруви шароитида раҳбар шахснинг нуфузи ошади;

Иккинчидан, фуқаролик жамияти куриш жараёнида раҳбар шахс энг фаол кишига айланади;

Учинчидан, ижтимоий тараққиётни юзага келтиришда раҳбар шахснинг таъсири кучаяди.

Зеро, жамият бошқаруви шароитида раҳбар шахс маънавий жиҳатдан мунтазам камол топиб бормоғи керак. Чунки бундай шароитда “Инсон омили ва мезони” устувор даражада белгиланмоқда. Улар нимларни ифодалайди?

Биринчидан, давлат ва жамият манфаатлари фақат инсон манфаатлари нуқтаи назаридан белгиланади.

Иккинчидан, давлат ва жамиятни ривожлантирувчи кучлар ҳамда асослар инсон омилига таяниб белгиланади.

Учинчидан, умуман, тараққиётнинг мазмун-моҳияти инсонни бахтли қилишдан иборат бўлади.

Мустақил тараққиёт йўлида тўпланган тажриба, дунё жамоатчилиги ўзбек модели дея эътироф этган ўзимизга хос ва ўзимизга мос тараққиёт йўли, келажаги буюк давлат барпо этиш борасида амалга оширилаётган барча тарихий ўзгаришлар ва янгиланишлар раҳбарларнинг шахсий эътиқоди ва маънавий киёфасини тубдан ўзгартиришга катта ёрдам берди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари ходимларининг одоб-ахлоқ намунавий қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қароридан шундай белгиланган: “6. Давлат хизматчилари куйидагиларга мажбур:

-хизмат вазифаларини бажаришда давлат принциплари ва талабларига қатъий риоя этиш;

-ўз хизмат вазифаларини виждонан, юксак касбий даражада бажариш;

-юқори давлат органлари ва мансабдор шахсларининг ўз ваколатлари доирасида қабул қилган (берган) қарорларини (топшириқларини) ўз вақтида ва сифатли бажариш;

-ўз фаолиятини конун ҳужжатларида ва ички ҳужжатларида белгиланган лавозим ваколатлари доирасида амалга ошириш;

-ўз хизмат вазифаларини бажаришда бирор-бир шахслар, гуруҳлар ёки ташкилотларга ён босмаслик ва устунлик бермаслик уларнинг таъсиридан мустақил бўлиш, фуқароларнинг ҳуқуқлари

мажбуриятлари ва қонуний манфаатларини ҳисобга олиш, камситиш ҳолатларига йўл қўймаслик;

-ўз хизмат вазифаларини бажаришига тўсқинлик қилувчи бирор-бир шахсий, мулкӣ ва бошқа манфаатларнинг таъсири билан боғлиқ бўлган хатти-ҳаракатларга барҳам бериш;

-норматив-ҳуқуқий ҳужжат ва идоравий ҳужжатларда белгиланган чеклашлар ва тақиқларга риоя қилиш, ўз хизмат вазифаларини оғишмай бажариш;

-ўз хизмат фаолиятига бирор-бир таъсир кўрсатиш имкониятига барҳам бериш;

-Ўзбекистон Республикаси ва бошқа давлатлар халқларининг урф-одатлари ва анъаналарини ҳурмат қилиш, турли этник, ижтимоӣ гуруҳлар ва конфессияларнинг маданий ҳамда бошқа хусусиятларини ҳисобга олиш, ижтимоӣ барқарорликка, миллатлараро ва конфессиялараро тотувликка кўмаклашиш;

-ўзларининг хизмат вазифаларини виждонан бажаришда шубҳа пайдо қилиши мумкин бўлган хулқ-атвордан ўзини тийиш, шунингдек ўз обрўсига ёки давлат органининг нуфузига зарар етказишга қодир бўлган вазиятларга йўл қўймаслик;

-хизмат мавқеидан давлат органлари, бошқа ташкилотлар, уларнинг мансабдор шахслари, шунингдек фуқаролар фаолиятига ноқонуний таъсир кўрсатиш учун фойдаланмаслик;

-давлат органида хабарларни ва хизмат ахборотларини тақдим қилишнинг белгиланган қоидаларига риоя этиш.

7. Сиёсий, иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлик, шунингдек шахсий важлар ва бошқа субъектив сабаблар давлат хизматчиларининг қонун ҳужжатлари талабларини ва Одоб-ахлоқ қоидаларини бузиши учун асос бўла олмайди”⁹.

Ўзининг раҳбарлик фаолиятини, олдига қўйган мақсадларини аниқ тасаввур қила оладиган, ўз келажаги ҳақида кайғурадиган раҳбар ҳеч бир даврда миллий ғоя ва маънавий мафқурасиз камол топиши мумкин эмас. Маънавий киёфаси, маънавий мафқураси бўлмаса, ҳар қандай раҳбар ўз йўлидан адашади.

Раҳбар шахснинг маҳорати – раҳбарнинг бошқарув санъати сирларини билиши, ходимларни танлашдан тортиб, улар билан боғлиқ зиддиятли вазиятларда оптимал ечим топа билиши, ўзи масъул жабҳада ундан фойдаланган ҳолда, юксак меҳнат самарадорлигига

⁹ Давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари ходимларининг одоб-ахлоқ намунавий қоидалари, Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 2 мартдаги 62-сон Қарори. www.lex.uz

эришиш учун жамоасининг бунёдкорлик кучларини сафарбар олиши, ташкилотчилик қобилиятининг намоён бўлиши.

Раҳбар маҳоратининг муҳим жиҳати унинг муомала маданияти да акс этади. Самимийлик, адолатпарварлик, хушмуомалалик, ишбилармонлик, асосий муаммо билан иккинчи даражали вазифаларни вақтида фарқлай билиш, ташаббускорлик, оптимизм — раҳбар маҳоратини белгиловчи омиллардандир.

Шахсий етуклик — инсоннинг ижтимоий ва маънавий-ахлоқий баркамоллигини англатувчи тушунча. Шахсий етуклик ҳар б. кишида, асосан, маънавий тамойиллар ва талабларга жавоб берадиган инсоний фазилатларнинг тўла-тўқис шаклланганлигини англатади. Шахснинг ўз ўрнини билиши, одоб-ахлоқ талабларига риоя қилиш, ўзгалар ҳурматини жойига қўйиши, ўз шаъни, кадр-қиммати ва саноусини сақлаши, муомала ва билим-кўникмаларини юксак даражада эгаллаб олганлиги шахсий етуклик белгилари саналади ҳамда муаммоларини самарали ечиш ва жамият маданий ҳамда моддий қадриятларини яратишга имкон беради. Шахсий етуклик инсонда ўзини қуршаб олган вазиятни тасаввурлар ёки адашишлардан ҳолтарзда тўғри тушунишини, ўз хатти-ҳаракати учун масъулиятни зиммасига олишга тайёрлиги ва уларни олдиндан кўра билиш, лаёқатлиликни назарда тутати. Шахсий етук инсон ўз олдига максимал қўяди ва унга қандай эришиш кераклигини билади; ўзининг кўрсаткичлигини, яъни кучли ва кучсиз томонлари ҳамда муаммолаҳақида ўзига ҳисоб бера олади. Етук инсон ўзини ҳурмат қилиш, асносида бошқа кишиларни ҳам ҳурмат қилади ҳамда уларнинг манфаатларини ҳам тўғри тасаввур этади. Шахсий етук киши ижтимоий маъқуллаш ёки маъқулламасликлардан нисбатан ҳолидир, чунки у ҳаёт ҳамда ижтимоий муҳит ҳақидаги шаклланган қарайларни эгаллаган бўлади. Одатда, унинг маънавий қадриятлари доғида индивидуал эҳтиёжларидан ташқари ижтимоий масъулият бўлади ва унинг учун бу аҳамиятли саналади. Шахсий етук инсон психологияда тарбияланганлик ҳолати сифатида қаралади, ҳар катга ёшдаги киши унга эришиши лозим, деб ҳисобланади.

Шахсий намуна: 1) шахс маънавиятининг намоён бўлиши ва даражаларидан бири; 2) таклид қилиш учун намуна вазифа ўтовчи инсоннинг ёки ижтимоий гуруҳнинг, жамоанинг ижобий салбий ҳаракати; 3) тарбия усулларидан бири, бунда бир киши гуруҳнинг хатти-ҳаракати бошқалар учун намуна бўлади; шу билан бирга намунага эргашилган рағбат уйғонибгина қолмай, сифолиятнинг тайёр шакли ҳам таклиф этилади ва у кейинчалик

ёйилиб, кўшларнинг хулкий меъёрига айланади. Шахсий намуна ижтимоий интизом ва ўзаро тарбия, анъаналарни кўллаб-қувватлаш ва хулқ-атвори такомиллаштиришни амалга оширувчи воситалардан бири. Намуна кучи катта аҳамиятга эга. Унинг таъсирчанлиги, асосан, ижтимоий шароит ва имкониятларга боғлиқ. Шахсий намунага эҳтиёж бир ижтимоий-иқтисодий тузумдан иккинчисига ўтиш, кескин бурилиш даврларида сезиларли даражада ошади, бунда жамиятда ахлоқсизлик, қонуннинг ишламаслик ҳолати юз беради. Шахсий намуна тарбия воситаси сифатида оила, ўқувчи ёшлар, салбий хулқ-атворли кишилар мавжуд ижтимоий гуруҳларда, айниқса, сезиларлидир. Шунингдек, у гўдаклик ва болалик ёшида таълим ҳамда тарбиянинг асосий усули ҳисобланади.

Раҳбар шахслар авлодини шакллантириш аслида жуда мураккаб масала. Бу масала билан олимлар ва давлат раҳбарлари узок вақт, изчиллик билан шуғулланганлар. Чунки инсон раҳбар бўлиб туғилмайди, изчил тарбия ва тажриба воситасида иқтидорли кишилар раҳбар шахсга айлана боради. Шу маънода украиналик олим А.Г.Ковалёвнинг “раҳбар шахс” тушунчасига берган таърифига мурожаат қилсак. Унинг фикрича, раҳбар шахслар куйидаги уч типга бўлинади:

1. *Салбий типлар.* Улар жамоада ёмон муҳитни юзага келтиради. Ўзи ҳеч нарса қилмайди, лекин ўзгалардан талаб қилади. Ишлар ўз холича кетаверади аслида эса ишнинг боришида жамоадан кимнингдир ташаббуси бор бўлади. Бундай типдаги раҳбар шахслар жамоани етарли даражада бошқара олмайдилар, натижада ишда орқага кетиш бошланади.

2. *Ижобий типлар.* Улар жамоада хушқайфиятни юзага келтирадилар. Бу типдаги раҳбар шахсларнинг бир камчилиги – ўзгаларга нисбатан меъёридан ортиқ даражада талабчан бўлишларидир. Натижада улар бошқараётган жамоада ноқулай муҳитнинг юзага келиш эҳтимоли бўлади.

3. *Ўртача типлар.* Улар салбий ва ижобий тип ўртасида бўладилар. Бундай типлар жуда каттик ишлайдилар, ўзгалардан ҳам шуни талаб қиладилар. Бироқ бундай раҳбарлик қилиш усули авторитар ҳисобланиб, у ўзгаларга ҳукм ўтказишга олиб келади¹⁰.

Раҳбар кадр, давлат хизматчисининг шахсий сифатлари, фазилатлари макон ва замонда шаклланади. Ҳозирги янги, ўтиш даврида илгари раҳбар кадрларда бўлмаган истиқлол даврига хос фазилат-

¹⁰ Ковалёв А. Влияние личности руководителя и стиля его работы на социально – психологический климат коллектива. // Социально – психологический климат коллектива и личность. – Т.: “Мысль”, 1983. – С. 139-140.

ларни шакллантириш учун ажойиб имкониятлар мавжуд. Ўзгараётган ижтимоий муҳит иш услуби, раҳбарлик тарзи, талаблари янги типда. давлат мулозимлари, раҳбар кадрларни тарбиялаш учун зарур бўлган объектив шарт-шароитни яратди. Галдаги вазифа давлат хизматчиларига қўйилаётган янги талабларни, улар учун зарур бўлган фазила-ларни илмий асослаб, таҳлил этиб, умумлаштириб, маънавий-маърифий тарбия, амалий тажриба ёрдамида махсус шакллантиришдир. Ан шунда давлат хизматчилари тафаккуридаги янгиланиш улар орқа халққа, демакки, ҳар бир ўзбекистонликка етиб боради. Жами тафаккури тезроқ янгиланади, миллат бир жону бир тан бўли-ислохотларни тезлаштиради.

Давлат хизматчилари тафаккурини янгилаш икки томонла-жараёндир. У бир томондан, янги, замонавий давлат хизматчилари хос фазилатларни махсус, илмий асосда шакллантиришни талаб қи-са, иккинчи томондан, ҳамон ўз таъсирини кўрсатаётган, собиқ ш-кадрлар сиёсатида “синалган” корпоратив-бюрократик психология-сикиб чиқаришни талаб қилади. Бу икки жараённи параллел ол-бориш зарур.

Маълумки, шахсий манфаатлар, нафс устуворлигига қурил-бирлашув, уюшиш кучли бўлади. Чунки шахсий манфаат устувор-давлат органларига суқилиб кириб олган худбин, юлғич, устом-лаганбардор, иктидорсиз шахсларни бирлаштиради. Собиқ ш-тизимиде бундай бирликнинг тамойили – шахсий садокат, “мен си-сиз манга, давлатни эса қўя тулинг” тарзида намоён бўлди. Натиж-шахс – давлатдан, давлат – шахсдан, шахс – ўз меҳнати мевалари-узоқлашди, бегоналашди. Шу сабабли мурасасиз танкид остига ол-ган шахсий, гуруҳий, маҳаллий, кон-қариндошчилик манфаатлар-давлат манфаатидан устун қўйиш каби собиқ шўро тизимидан ко-зарарли мерос баъзи ҳолларда ҳамон ўзини эслатиб турибди

Таянч иборалар

Раҳбар шахс, раҳбар шахс маънавияти, раҳбар шахснинг а-кий маданияти, раҳбар шахснинг маънавий фазилатлари, истети-изланиш, замонавий билимлилик, ватанпарварлик, юртга сад-фидойилик, ўз касбининг устаси, мустақил дунёқараш, пймон-код, инсон бўлиш, шахсий кадриятлар, ахлоқан баркамол, масъу-маънавий-ахлоқий сифатлар, инсоний фазилатлар, раҳбар махс-шахсий етуқлик, шахсий намуна.

Мавзунн ўзлаштириш учун саволлар

1. Раҳбар шахс маънавияти деганда нимани тушунасиз?
2. Раҳбар шахс маънавиятини ташкил қилувчи фазилатларни санаб беринг.
3. Раҳбар шахс маҳорати деганда нималарни тушунасиз?
4. Истеъдод, изланиш, замонавий билимлилик, ватанпарварлик, фидойилик ўз касбини устаси бўлиш, мустақил фикрга эга бўлиш, иймон-эътиқодли бўлиш давлат хизматчиси яъни раҳбар шахсининг асосий фазилатлари сифатида баҳоланг.
5. Раҳбар шахс маънавиятини шакллантиришнинг қандай асослари бор?
6. Шахсий етуклик деганда нимани тушунасиз?
7. Раҳбарнинг шахсий намунаси ҳақидаги фикрингиз.

ШАРҚ ИЖТИМОЙ ТАФАККУРИ ТАРИХИДА БОШҚАРУВ ХОДИМИ ВА ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИ МАЪНАВИЯТИНИНГ АХЛОҚИЙ МАЗМУНИ

Ўзбекистонда Европа демократик давлатларига хос хусусиятлар билан бирга, Шарқ давлатчилигининг халқимиз руҳиятига хос ва мос тажрибаларининг сақлаб қолинганлиги мақсадга мувофиқдир.

Буни, барча бошқарув тизимида етакчи мавқега эга бўлган ходим – вазир фаолияти ва вазирлик мансаби мисолида кўрсак бўлади. Вазирлик хизмати ҳозирги дунё давлатчилигининг муҳим бўғини ҳисобланади. Аммо у бизда жуда қадим замонлардан бери ижроня ҳокимиятининг энг мақбул шакли бўлиб келган. Доно ва тадбиркор вазирларнинг иш тажрибаси, сиёсатдонлиги, маънавий-ахлоқий сифатлари ҳозир ҳам бизга ибрат бўлмоқда.

Вазир қадимий давлатчилигимизда юқори мавқени эгаллаган масъулиятли мансаблардан, яъни давлат аркони, устунларидан бири бўлиб, у мамлакатни идора қилиш, унинг ички тарғиби, осойишталигини сақлаш, зарур ижтимоий масалаларни ҳал этишда подшога ёрдам берувчи катта обрў-эътиборга молик амалдор шахс ҳисобланган. Имом Ғаззолий фикрича, яхши вазир – “*подшоҳнинг яқин ёрдамчиси, сирдошидир ва мамлакатнинг ички ва ташқи ишлари ҳамда вилоятлар ва хазинанинг ободонлиги вазирдандир, подшоҳликнинг зебу зийнати, қудрат ва шукӯҳи унга боғлиқ...*”¹.

¹ Мухаммад Ғаззолий. “Насихат ул-мулк”. Душанбе, “Ирфон”, 1993, –Б 86

Хусайн Воиз Кошифий эса, “Вазирлар агар яхши ҳислат саҳиби бўлсалар, салтанат биносининг мустаҳкамлигига ва макат шиларининг интизомига сабабдирлар”,² – деб таъриф беради.

Соҳибқирон Амир Темурнинг “Тузуқлари”да вазирнинг ман даражаси амирлик мансаби билан баробар ва ҳатто баъзан у юқорироқ олиниб таърифланади. “Тузуқлар”нинг икки боби мах вазирлик вазифаларини белгилашга бағишланган. Бу бобларнинг б “Вазир тутуши тузуги”, иккинчиси “Вазирнинг хизмат қилиши тузуги” деб номланади³. Асарнинг бошқа бобларида ҳам беклар, амир, кози, муфти, мухтасиб, садр, козикалон мансаблари билан бирга ва ҳақида фикрлар баён этилган.

Айтиш керакки, вазирлар фаолияти, вазирлик ишин хусусият-лари, масъулияти ҳақида кўплаб манбаларда сўз бор. Чунончи, “Шоҳнома” (Фирдавсий), “Кутадғу билиг” (Юсуф Ҳожиб), “Дастур ул-мулук” (Имом Ғаззолий), “Китоб ул-вуз (Хилол), “Иршод” (Ёқут), “Китоб уд-диёраг” (Шабуштий), “Синнома” (Низомул-мулк), “Қобуснома” (Кайковус), “Дастур ул-вуз (Хондамир), “Ахлоки Мухсиний”, “Анвори Сухайлий” (Кошифий) каби асарлар шундай манбалардан.

Маълумки, вазир сўзи арабча “визр” сўздан олинган бўлиши “визр” юк, огирлик деган маъноларни англатади. (“Вазара” – кўтариб юрмок, катта вазифани зиммага олмокдир). “Визр” гуноҳ маъносини ҳам билдиради. Шу икки маънони назарда т олиш Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарида бундай ёзган эди: “Т “визр”дан муштакдур ва бу феъл анинг зотиға ал-ҳақ ва аля (“вазир” сўзи “визр”дан келиб чиққандир ва бу феъл (яъни кўтариш, гуноҳли бўлиш) унинг табиатига энг тўғри ва энг таърифдир)⁴. Шундай қилиб, вазир давлат юқини кўтариб, пок кўмаклашадиган мансаб эгаси бўлган.

Вазир подшонинг бевосита ёзув-чизув, ҳисоб-китоблари, а ишларини юргизувчи подшо амру фармонларини ҳаётга а этувчи юқори мансабли шахс ҳисобланган. У давлат кудр ошириши, хазина тўплаши, қирим-чиқимларни назорат қилиши эди. Подшо вазирликка ўзининг энг ишончли, содиқ одами тайинлаган. Вазир подшонинг ҳам ишонган яқин одами, ҳам

² Хусайн Воиз Кошифий. “Ахлоки Мухсиний”. Душанбе, “Адаб” нашриёти, 1991, –Б.151.

³ Амир Темур. “Темур тузуқлари”. Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов тарафи билан таърифи. Тошкент, “Адабиёт ва санъат” нашриёти, 1991, –Б.74-85

⁴ Алишер Навоий. “Асарлар”. XIII жилд. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги “Адабиёт ва санъат” нашриёти, 1966. –Б 13.

манд маслаҳатгўйи, ҳам давлат ишларини юритадиган, амалиётчи тадбиркор киши бўлиши лозим эди.

Алишер Навоий энг оқил ва энг яхши вазир сифатида Сулаймон подшонинг доно вазири Осафни тилга олиб ўтади. Дарҳақиқат, Осафнинг донолиги, заковати ҳақида ҳикоят ва ривоятлар жуда кўп тарқалган.

Умуман, Шарқда номи оламга таралган машҳур вазирлар кўп бўлган. Чунончи, Миср фиръавнлари вазири Ҳомон, Эрон шоҳи Хусрав Нўширавон вазири Бузургмехр, аббосийлар вазири Жаъфар Бармакий (асли Балхдан, Бағдодга кўчиб борган бармакийларнинг бир неча авлоди вазирлик билан шугулланган), сомонийлар вазири Балъамий, ғазнавийлар вазири Маймандий, салжукийлар вазири Низомулмулк одил, доно ва салоҳиятли давлат арбоблари сифатида шуҳрат қозонганлар, уларнинг ишлари бошқаларга намуна қилиб кўрсатилган.

Шуниси аниқки, вазирлик вазифалари ва шу билан боғлиқ Девон тузиш тартиби (канцелярия) бирданига шаклланган эмас. Чамаси, дастлаб вазирлар кўпроқ подшонинг маҳрами ва маслаҳатчиси сифатида намоён бўлган. Осаф, Ҳомон, Бузургмехр, асосан, маслаҳат бериш, ҳикматли, доно фикрлар баён этиб, подшога насиҳат қилиш билан машғул бўладилар. Улар давлат ишларига, сиёсатга аралашса-лар ҳам, аммо доимий равишда муайян вазифани адо этиб турмаган-лар. Масалан, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида тасвирланишича, Бузургмехр (Фирдавсий Бузражмехр деб атаиди) оташпарастлар руҳонийсининг шогирди бўлган. У “Авесто” китобини пухта ўрганиб, уни тўлиқ тафсир этади ва бу илмни ҳаётга татбиқ қила оладиган заковатли одам бўлиб етишади. “Шоҳнома”да Бузургмехр Нўширавон тушини таъбирлаш учун саройга олиб келинади ва у донолиги билан подшога ёқиб қолади. Бузургмехр бирор мансабни уддалай олган эмас, у сарой аъёнларига илм-ҳикматдан дарс бериб, одамийлик, адолат, ростлик, карам-саховат ҳақида чуқур маъноли гаплар айтади.

Аммо бора-бора вазир сиймосида ҳикмат, илму дониш эгаси бўлиш билан бирга, амалиётчилик, сиёсий фаолият ҳам қўшилиб кетган. Чунки катта давлатларни бошқаришда подшо (халифа, хон, султон) ёнида заковатли, тадбиркор, ҳаётнинг иқир-чикирларигача англайдиган донишманд одамларнинг бўлиши зарур ҳисобланган.

Вазирликка ишчан, тажрибали, мулоҳазакор кишилар тайинланган. Аввало, Девон ишларини билимдонлик билан юргизиш қобилияти муҳим саналган. Вазир, бир сўз билан айтганда, мамлакатни

Ўзининг рўзғори деб қараб, унинг даромади ва сарф-харажати, подшо хонадони эҳтиёжидан тортиб, фуқаро эҳтиёжигача пухта биладиган тадбирли, муомала-муносабатда, ҳисоб-китобда ўткир, дадил ва жасур бир арбоб ҳисобланган. Аббосийлар замонида, масалан, мамлакатнинг бутун хазинаси вазир қўлида эди. Давлат бюджетини юзага келтириш, солиқларни ундириш, вилоятлар ва савдогарлардан божу хирожни йиғиш вазир зиммасида бўлган. Бу анъана темурийлар даврида ҳам давом этди.

Вазир ишини назорат қилиш, шубҳасиз, давлат бошлиғи – подшога тегишли бўлган. Вазирлар мунтазам равишда подшо ёки халифага ҳисоб бериб турганлар. Шунинг учун подшо ҳамда вазир муносабати давлат ривожини учун муҳим аҳамиятга эга эди. Подшо ўз аъёнлари наздида ҳам, халқ наздида ҳам вазирнинг кадр-қиммати ва иззат-обрўсини жойига қўйиши ва айни вақтда, қағтиққўллик билан ундан иш талаб қилиши лозим эди. Амир Темур, маълумки, барча давлат хизматчиларини, жумладан, вазирларни ҳам “хавфу ражо” (қўрқув ва умидворлик) орасида сақлаб юрган. Сохибқироннинг бу усули унинг “Тузуқлар”ида яхши ёритилган. *“Яхшиларнинг бошини силадим, ёмонлар, мунофиқларни жазоладим”, – дейди Темур.* Бу усул кейинги темурий подшолар томонидан ҳам давом эттирилган. Хусайн Воиз Кошифий “Ахлоқи Муҳсиний” асарида бу усулни “лутф ва қаҳр” деб атайдди: *“Баҳиман подшо бир ҳақимдан: – “Мулозимлар тарбиясининг асосини нимага қуриш керак? – деб сўради. Ҳақим жавоб бериб дедиким, икки нарса (асосига) қуриш керак: бири лутф ва бири қаҳр. Султон қаҳрининг асари ва лутфи ҳамиша ходимларига қаратилган бўлсин. Қаҳр остида тутсин, токим, ҳовлиқиб кучайиб кетмасинлар ва лутф кўрсатиб турсинким, ноумид бўлмасинлар”⁵.* Ушбу мавзу шу асрда яратилган Кайковуснинг “Қобуснома” ва Муҳаммад Ғаззолийнинг “Насихат ул-мулук” (Подшоларга насихат) номли асарларида ҳам ўз ифодасини топган.

Инсоният тарихининг турли давларида илғор олимлар жамиятининг сиёсий ҳаётида бўлаётган воқеаларга ўз муносабатларини у ёки бу даражада билдирганлар ва бу масаладаги ўз қарауларини турли шаклларда ифодалаб келганлар.

Бу борада Марказий Осиё халқлари илм-фан, маданият, маънавият, адабиёт, дин ва бошқа жабҳалар каби ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий тафаккур борасида, яъни давлат ва жамият қурилиши, тарихи тўғрисидаги таълимотлари билан инсоният тарихи хазинасига бебаҳо

⁵ Алишер Навоий. Асарлар. XIII жилд. –Т.: Ғафур Ғулом номиядаги “Адабиёт ва санъат” нашриёти. 1966. –Б.252.

ҳисса қўшганлар. Хусусан, бу борадаги изланишлар VII-XV асрларда энг юқори чўққига кўтарилган. Жаҳон илмининг буюк мутафаккирлари бўлмиш туронзамин фарзандлари Абу Наср Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Амир Темур, Алишер Навоий, Бурхониддин Марғилоний, Воиз Кошифий каби алломаларнинг адолат тўғрисидаги машҳур асарлари вужудга келади. Бу ютуқлар мустақиллик даврида миллий давлатчилигимиз учун бебаҳо хазина ролини ўйнамоқда.

Форобий мулоҳазаларига кўра ҳақиқий давлат уч нарса – фозил жамият, адолатли тузум ва одил раҳбар асосида ташкил топади ва бу давлатнинг идорасида давлатнинг учала асоси ўз ўрни ва вақти билан тенг иштирок этади. Ана шу асосларнинг ўзаро мувофиқлиги, мақсадга кўра бир йўналишдалиги ҳамда вазифа жиҳатидан аниқ ва ҳақиқатга қаратилган хатти-ҳаракати ҳақиқий давлатнинг юксак тараққиётини таъминлайди.

Форобий жамият мавжуд бўлган жойда бошқарув албатта мавжуд бўлишини, жумладан, фозил жамият ҳам бошқарув тизимига эга бўлишини таъкидлайди. Унинг таъбирича фозил жамиятда халқ бошқарувчи куч бўлади, аммо унинг иродасининг жамиятнинг ҳамма ерида, ҳар бир табақасида мувофиқлик касб этишини, ўсиб, ривожланиб ва қатъи табиийлашган қоидалар йўналишга айланиб боришини адолатли бошқарув тизими таъминлайди. Бошқарув тизими зиммасида жамиятни бузилишлар, оғишлар ва бошқа турли иллатлардан огоҳлантириш, тўғри йўлни белгилаш, айни вақтда, келажакни башорат қилиб бориш вазифалари ётади. Шундагина жамият, бошқарув тизими ва раҳбар муносабатларида уйғунлик юзага келади, яъни жамиятнинг бошқарилишида барчанинг ўрни мавжуд бўлади.

Бошқарув ва раҳбарият турлари, сони қонунчилик ва қонунларнинг сонига мутаносиб бўлади. Чунки ҳокимият – раҳбарият қонунларга бўйсунди, улардан ҳосил бўлади ва уларга асосланади. Шу туфайли бошқарув қонунларнинг сонига ва қадрлинишига боғлиқ. Яхши бошқарув яхши қонунларга боғлиқ, ёмон бошқарув ёмон қонунларга, етук бошқарув эса етук қонунларга боғлиқдир.

Туркистон тарихида жадидчилик ҳаракати алоҳида мавқега эга, унинг ўрганилиши том маънода мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг бошланди ва унинг ўрганилишининг узоқ вақт ҳамда кўп томонлама давом этиши табиий ҳол.

Чоризм томонидан Марказий Осиёда ўз ҳокимиятини мустаҳкам-лаш ва хом ашё манбаи ҳамда мол сотиш бозори сифатида мамлакатимизни эксплуатация қилиш мақсадида ҳарбий маъмурият

тузилди, генерал-губернаторга кенг ҳуқуқлар берилди. Тарихчи В.В.Бартольд бу ҳақда қуйидагиларни маълум қилади: *"Романовский хизматга тайинлангунига қадар Крижановский билан бирга Туркистонга келиб кетган. Унинг ўз оғзидан айтган сўзларига қараганда, у мусулмон мамлакатларини аллақачонлароқ вужудга келган фикрда идора қилиш йўлини билган; 1867 йилда Петербургда Крижановский ва Черняев билан бирга Туркистон ўлкасини бошқариш проектини муҳокама қилган комитет ишида қатнашган. Комитетнинг муҳим қарори (Крижановскийдан табиқари ҳамманинг овози билан қабул қилинган) Оренбурга қарам бўлмаган алоҳида Туркистон генерал-губернаторлиги тузишдан иборат бўлган, генерал-губернаторлик 1867 йил 11 июл фармони билан таъсис этилган"*⁶. Шу фармондан кейин, бошида ҳарбий губернатор турган ҳолда Туркистон ўлкасида Сирдарё, Еттисув, Самарканд областлари тузилган. Ҳар бир областда уездлар, уездларга итоат этувчи волость бошқармалари тузилган. Генерал-губернатор қошида унинг ёрдамчилари бўлган ва ўлканинг ҳарбий ҳамда фуқаро амалдорларидан иборат 7-10 кишилик кенгаш тузилган. Областларни ҳарбий губернаторлар ва область бошқармалари идора қилган. Уездларни уезд бошлиқлари идора қилган. Шундай қилиб, "Туркистондаги барча ҳокимият ҳарбий маъмурият қўлида бўлган"⁷.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига келганда шуни айтиш керакки, уларда ўз давлатларини бошқаришда ҳеч қандай жиддий ўзгаришлар рўй бермади. Деярли барча усул-идора илгаригича қолди, улар фақат мавжуд мустақилликларини йўқотган эдилар. Бухорода мамлакатни бошқариш, аввалгидек, шайхул ислом, қози қалон, нақибранс каби олий руҳоний шахслар қўлида бўлиб, амир уларнинг розилигисиз амирликнинг ички ҳаётига боғлиқ бирор масалани ҳам ҳал қила олмади. Ишлаб чиқаришнинг феодал усули ва мамлакатнинг сиёсий жиҳатдан парчаланганлиги ишлаб чиқариш кучларининг тараққиётига зарба бериб, Ўзбекистоннинг қолоқ бўлиб қолишига ва бу ерда ўрта аср тузуми, усул-идорасининг сақланиб қолишига асосий сабаб бўлди.

Фаргона, Самарқанд, Тошкентдаги маҳаллий ҳарбий маъмурият илгариги имтиёзларининг кўпидан маҳрум бўлди ва шу билан халқ ўртасидаги аввалги таъсирини йўқотди. Энди Туркистонда хонлар беклар, мингбошиларнинг ўрнини чор маъмуриятининг ҳарбий ва фуқаро амалдорлари ҳамда уларнинг итоатқўй малайлари, асосан

⁶ Ўзбекистон тарихи. 1-жилд. Иккинчи китоб, -Т.: ЎзФА нашриёти, 1956, Б 103-104.

⁷ Уша мана. -Б.103-104.

махаллий зодагонлар ҳамда бойлардан танлаб олинган вилоят бошқарувчилари, оқсоқоллар, бошликлар ва шу қабилар эгаллади.

Ўлкадаги янги сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар Ўзбекистоннинг туб жой аҳолиси ўртасида янги, тараққийпарвар ғояларни вужудга келтира бошлади. Чунки кишиларнинг ижтимоий ҳаётидаги моддий ўзгаришлар уларнинг дунёқарашида, тафаккурида ҳам тегишли ўзгаришларни келтириб чиқаради ва уларнинг ривожини учун замин ҳозирлайди: бу ўзгаришлар эса тараққиётнинг объектив қонунидир.

Ўша даврда Ўзбекистон территориясида умумий ҳисоблаганда 400 дан ортиқ мадраса ишлаган: Туркистон ўлкасида – 313 та, Бухоро амирлигида – 103 та ва Хивада – 8 та мадраса бўлган. Булардан ташқари, ҳар бир қишлоқда, албатта, мачит бўлган. Мачитлар жуда кўп вақфга, яъни моддий бойликларга эга бўлиб, Ўзбекистондаги туб жой аҳоли ўртасида ислом идеологиясини кенг тарғиб қилувчи қудратли марказ бўлган.

XIX асрнинг 80-йилларида Туркистонда маҳаллий аҳоли учун рус мактаблари очила бошлади. Ҳаётнинг янги тарихий шарт-шароитлари сабабли маҳаллий аҳоли орасидан ўқитувчилар етишиб чиқди ва мактаб-мадрасаларнинг ўқув планларини ислоҳ қилиш, уларда ўқитиш усулини ўзгартириш учун кураш авж олиб кетди, асрлар бўйи давом этиб келган ғафлат, тургунликка қарши ва маърифатпарварлик учун кураш зўрайди.

Жадидчилик дунёвий таълимни фаоллаштиришга интила бориб, айни пайтда юзага келаётган миллий буржуазия манфаатлари, шаклланаётган товар – бозор муносабатлари шароитларини ўзида акс эттирди. Улар анъанавий таълим ислоҳоти, янги усулдаги мактаблар ва театр труппаларини яратиш, ҳар бир мусулмоннинг банк ва молиявий капитал ишида иштирок этиш имконияти тарафдорлари бўлганлари ҳолда, исломнинг баъзи эскирган ақидаларини инкор этишда, фаннинг (математика, география, грамматика ва бошқалар) ижтимоий-иқтисодий тараққиётни тезлаштиришдаги аҳамиятини тан олишди.

Жадидлар маънавий ва иқтисодий янгиланишга бўлган эҳтиёж ҳақида матбуотда кўплаб чиқишлар қилдилар, жумладан, М.Бехбудий ўзи нашр қилган “Ойна” журналида шундай деб ёзди: “...Сиз, мухтарамлар, ўз болаларингизни улар дин ва миллатга хизмат қилишлари учун замонавий билимларга ўқитмоғингиз лозим, миллат ва динга хизмат қилиш эса, фақат билимлар ва пул орқали мумкин”.

Бундай мақсадлар замонавий ўзгаришлар амалиёти билан ҳамохангдир. Зеро ўтмишда ҳам, ҳозирги кунларда ҳам интеллектуал имкониятга эга бўлиш, бозор тузилмаларини татбиқ этиш негизида жадал нқтисодий ўсиш, кенг миқёсда инвестициялар киритиш миллий тараққиётнинг шартидир.

Жадидларнинг гоёлари аҳолининг турли қатламлари томонидан қизгин кутиб олинди. XX аср бошларидаёқ жадидлар ҳаракати Сирдарёнинг қарийб бутун жанубий қисми, Самарқанд ва Фарғона вилоятлари, Бухоро амирлигини қамраб олди. У айниқса, йирик шаҳарлар — Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Наманган, Марғилон, Каттакўрғонда кучли мавқега эга эди.

Тошкент Ўрта Осиё минтақасининг маъмурий ва маданий маркази сифатида ислохотчилар йигиладиган жойга айланди. Россиядаги инқилобий фаолият муваффақиятларидан руҳланган Туркистондаги либерал-ислохотчилик ҳаракати фаоллари ўз фаолиятини кучайтириб, бу ҳаракатга Тошкентда Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Исмоил Обидов, Убайдулла Хўжаев, Самарқандда Маҳмудхўжа Бехбудий, Ақобир Шомансурзода, Саид-аҳмадхўжа Сиддикий, Қўқонда Обиджон Маҳмудов, Ашурали Зоҳирий ва Пўлат Солиевлар бошчилик қилдилар. Жадидлар гоёлари барча ўлка шаҳарлари аҳолиси ўртасида кенг ёйила бошлади.

Ижтимоий-сиёсий ҳаёт фаоллашувининг муҳим кўрсаткичи сифатида нашриёт, хусусан, матбуот фаолиятининг кескин жонланганлигини кўриш мумкин. Туркистон жадидларининг биринчи миллий газетаси 1906 йил 27 июнда “Тараққий” номи билан нашр этилди, унга таниқли жамоат арбоби Исмоил Обидов (Ғабидов) муҳаррирлик қилди. Жадидлар дастурий ҳужжатлар, амалий ҳаракатлар стратегияси ва тактикасини фаол ишлаб чиқа бошладилар.

Шу билан бирга, жадидчилик ҳаракатида ҳали 1914-1915 йиллардаёқ пайдо бўлган бўлиниш февраль инқилобидан сўнг сезиларли кучайди ва 1917 йил октябрь арафаларига келиб яққол кўринди.

Халқларни маданий ва миллий ўз-ўзини бошқаришга чақирган инқилобий демократик шиор жадидларнинг халқ оммасини маърифатли қилиш ва уларни миллий умумдемократик манфаатлар учун курашга отлантиришга бел боғлаганликларини кўрсатар эди.

XIX аср охири XX аср бошида Марказий Осиё халқлар маданияти хазинасида Фурқат номи ўзига хос ўрин тутди. Фурқат дунёқараши ва ижтимоий-фалсафий тафаккурининг шаклланиш даврида Марказий Осиё халқларининг ижтимоий ҳаётида эски муно

сабатлар емирилаётган ва янги муносабатлар вужудга келаётган эди. Сиёсий ҳаётдаги янги ҳодисалар таъсири остида, Россия билан иктисодий ва маданий алоқалар таъсири остида ўтган асрнинг 80-90-йилларидаёқ Ўзбекистон зиёлиларининг демократик қисми намояндалари кўз ўнгида дунёни эскича англашнинг, тарихий жараёнлар ҳақидаги диний идеалистик тасаввурнинг асоссизлиги, ҳақиқатга хилофлиги тобора равшан кўрина бошлади.

Зокиржон Фуркатнинг хизмати шундан иборатки, у XIX асрда ижтимоий тараққиётни тушунтиришнинг янги усулини топишга уринди, феодал-хонлик тузуми ва ўрта асрчилик идеологиясига қарши кураш олиб бориш учун тарихга, жамиятга нисбатан ўз янги қарашларини асослашга ҳаракат қилди.

Фуркат мамлакат халқларининг қолоқликда сақланишига жаҳолатпарастлик, зулматнинг ҳукмрон бўлиши, ҳокимиятни бошқарувчиларнинг маърифат ва маърифатпарвар кишиларга ғамхўрлик қилмасликларни энг асосий сабаб деб ҳисоблади.

Эсизким, бизни (не) ўтмуш хону беклар

Кечиб ширатда зайи субҳу шоми.

Кетурмай ёнига бир аҳли дониш

Ўзига хос этиб неча авоми.

Чу шму фазл элини тутмадилар,

Қилибон тарбиятда эҳтироми.

Чу шм аҳлига парво қилса эрди,

Булу эрдимуди давлатга ҳоми.⁸

Фуркат ана шу фикрга амал қилиб, ўз ватандошларини Европа билимларини ўрганишга даъват қилди. Фуркат тараққиёт манбаини фанда деб билди, у жонажон мамлакатни тараққий эттиришнинг асосий йўли хонлик усул-идорасини битиришда деб тасаввур қилди, халқ моддий турмушининг яхшиланишини ўз ватанининг кучқудратига деб англади. Комил ишончли маърифатчи Фуркат ўзининг шеърий ижодини сиёсий ғоялар билан маҳкам боғлади. Шеърият Фуркат кўлида ўткир қурол бўлиб хизмат қилди. Унинг ёрдамида шоир ўрта асрчилик ва жаҳолатпарастликка қарши курашди. Ижтимоий тараққиёт жараёнига ўзига хос фикрлар билан баҳо бериб, ўз асарларида жаҳолатпарастлик ва турғунликка қарши курашди, Марказий Осиё халқларининг техника ва иктисодий жиҳатдан юксалишини орзу қилди.

Анбар Отин Туркистон Миллий уйғониши мутафаккирлари орасида биринчи бўлиб чуқур ахлокий-эстетик ва ижтимоий-

⁸ Фуркат. Таълиқланган асарлар. -Т. 1938, -Б 24.

фалсафий мулоҳазаларни ўртага ташлаган. У “Фалсафани сиёҳон” – “Қаролар фалсафаси” асарини яратди. Мазкур асар бевосита фалсафий характерга эга бўлиб, Абдулла Авлонийнинг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”, Фитратнинг “Раҳбар ул-нажот” ва “Оила” асарларидан бир неча йил аввал, 1910 йилда ёзилгани билан ҳам диққатга сазовор.

Анбар Отин ижодида “адолат” тушунчаси алоҳида ўрин тутайди. Файласуф шонранинг орзулари, интилишлари ишончу эътиқоди, курашдан мақсади ана шу ахлоқий тушунча билан боғлиқ. Чунки адолат мен билан сен ўртасидаги муносабатларнинг ахлоқий бўлишини таъминловчи фазилатгина эмас, айни пайтда, у кенг ижтимоийлик хусусиятига эга. Қадимги юнонлар, хусусан, Афлотун уни давлатга тааллуқли фазилат тарзида, Ҳусайн Воиз Кошифий эса уни инсоний жамиятни бахт-саодатга олиб борувчи йўл сифатида талкин қилади. Зеро, “...адолатнинг ўзи бирор бир қадриятни англатмайди, лекин қадриятлар орасидаги нисбатни белгилайди, уларни баҳолаш мақомига эга. Шу боис унда жамиятни тартибга солувчилик хусусияти бор; унда ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий талаблар мужассамлашган. Уни маълум маънода ахлоқ соҳасидаги миқдор ўлчови ҳам дейиши мумкин; у талаб билан тақдирлашни ўлчаб турадиган тарозидир, Адолат бор жойда ижтимоий жабрға, бебошликка йўл йўқ”.⁹

Ана шунинг учун ҳам Анбар Отин жабрдийда Туркистонни, унинг халқини, ҳар бир туркистонликни зулмдан озод, бахтли кўриш истагини “адолат” ва “адолатсизлик” тушунчалари билан боғлайди.

Анбар Отин “адолат” тушунчасининг, энг аввало, умумбашарийлик ва умумжаҳонийлик табиатини очиб беришга ҳаракат қилади. Бу ўринда у қадриятларни қайта баҳолаш йўлидан боради: шу пайтгача ижобий маънода ишлатиб келинган “оқ” ва салбий хусусиятлар тажассуми бўлган “қора” сўзлари ўрин алмашади, натижада, муайян маънода ранглар диалектикаси вужудга келади, оқлар ва қоралар тенглиги ғояси илгари сурилади. Оқ танли мустамлакачиларнинг қора қилмишлари-ю, қора танли мустамлака аҳлининг ботиний оқлиги уларнинг ички – хулқий гўзаллиги эса ахлоқий фазилатларда эканлиги таъкидланади:

*“Ақсар Жануб ва Шарқ халқлари монанди Араб, Эрон, Афғон, Цейлон, Ҳинд ва Кашмир халқлари қара юз, оқ кўнгул халойиқ эрурлар; – деб ёзади Анбар Отин. – Ул халойиқ аслзода оқ танлар каби андолаъзойи бадан, қўл оёқ, тил, кўз ва ақл-хуш, зайрат қувват тафаккурға моликдурлар”.*¹⁰

⁹ Шер А. Ахлоқшунослик. Уқув қўлланма. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2003. –Б.203.

¹⁰ Дилшод, Анбар отин. Ўзбек шонралари баёни. –Т.: “Фан”, 1994. –Б.146

Мазкур парчада барча инсонларнинг ирки, миллатидан катъи назар, улар тенг ҳуқуқли бўлиши кераклиги ва бунга уларнинг азалий ҳаққи борлиги айтилса, куйида меҳнаткаш, мазлум қора танлилар бировларнинг меҳнати эвазига кун кечираётган, зўравонлик йўли билан бойлик орттираётган оқ танли мустамлакачилардан ҳар тамонлама устун ва юксак ахлоқий фазилатлар эгалари экани таъкидланади:

"Яқин билмоқ лозимки, баъзи жохиллар ўзлари сояда ўлтириб, ловар оқ пўстларига бино қўюб, қаро пўстларни ҳақир кўрурлар, аксар мағриб тарафдаги оқ танлар жануб ва машириқ халқига ҳақир назар ташлаб, аларга жабрни лойиқ кўруб, зулм қилурлар".¹¹

Иккала парча ҳам "Қаролар фалсафаси" асарининг биринчи фаслидан олинди. Уларда фақат ўша даврдаги миллий-минтақавий долзарб масалаларгина эмас, балки умумбашарий ижтимоий-ахлоқий муносабатлар ҳам қаламга олингани ва уларнинг умумбашарий муаммо сифатида демократик руҳда ҳал этилишига ботиний ишонч, ички бир даъват яққол кўриниб турибди.

Анбар Отин қулчиликнинг, адолатсизликнинг ҳар қандай кўринишига қарши курашни ўз ҳаётининг асосий мақсади деб билалди. Шу нуқтаи назардан Туркистонни чор Россияси томонидан босиб олиниши дастлаб унда умидворлик уйғотади: зора Россиядаги маълум бир демократик тартиблар, шахс эркинлиги, фикр ва сўз эркинлиги борасида руслар эришган ютуқлар туркистонлик ватандошлар ҳаётига кириб келса; зора жаҳондаги илм-фан ютуқларидан фойдаланиш имконияти, жамият томонидан инсон шахсига эътибор, тараққиётга юз тутиш сингари муаммолар руслар ҳукмронлиги остида, замонавий қонун-қоидалар асосида ўз ечимини топса! Лекин бундай бўлиб чиқмади ва бундай бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Аксинча, бир зулм икки бўлди; ўз ҳукмронликларини сақлаб қолиш мақсадида мустамлакачилар ерли халқда тобелик ва мутеликни, улар орасидаги парокандаликни, иложи борича саводсизлик ҳамда маънавийсизликни кучайтиришга, ахлоқсизликнинг энг мудҳиш кўринишларидан бўлмиш иккиюзламачилик, ёлғон, юзсизликни рағбатлантиришга қаратдилар, ҳар қандай тараққийпарварликка зимдан қарши курашни турли усуллар билан амалга оширдилар. Анбар Отин "Қаролар фалсафаси" да бундай мустамлакачилик сиёсатини, халқнинг алданганлигини куйидагича ифодалайди:

"Ўрус келди!" овозани англаб, барча маърифат аҳли ўйладикки, подшоҳ, албатта динга пешво ва тарафдор бўлур, дин ишини ривож берур, халқни тарбия қилур, деб ақида қилдилар. Аммо ўрус подшоҳ

¹¹ Ўшл манба. – Б 148

мусулмонларга заррачайинки ҳаловат бермади, сарт хирошга рус хирош қўлида бепармо ҳукмронлик ила ўз кабобини пишируб айшу нишот бирладур.¹²

Тўғри, мустамлакачилик зулми билан биргаликда Туркистонга илғор фикрли зиёлилар, улар орқали жаҳон маданияти, илмий-техник ва бадний тафаккурдаги янгиликлар ҳам кириб кела бошлаган эди. Диалектик фикрлашга мойил файласуф шоира Анбар Отин устози Дилшод Барно каби буни жуда яхши тушунади. У асл рус зиёлиси билан ҳукмрон рус тўралари – мустамлакачилар орасидаги фарқни кўра олди. Зиёли, тараққийпарвар руслар маҳаллий миллатни сиёсий-маданий жиҳатдан уйғотишга, “кўзини очишга” ҳаракат қилардилар. Бу Анбар Отинда эзгу орзуларни, яхши турмушга, демократик ҳаётга умид уйғотарди.

Қўшулиб мулки Фаргона ўрусга бу саро бўлди.

Ўрус ўзбек элига туғушгандек аго бўлди.

Зиёлиси зиёлимизга таълим берса илмидин,

Ҳама ишларга омил устаси бир кимё бўлди.¹³

Бирок бу тараққийпарвар таъсирдан кўра мустамлака зулми тенглаштириб бўлмайдиган даражада кучли эди, давлат сиёсати мақомида олиб борилган мустамлакачилик ерли халқни, юқорида айтилганидек, ҳам моддий, ҳам маънавий қулликда сақлаш тамойилини ҳамма нарсадан устун ҳисобларди. Шу сабабли улар имкон қадар ўзлари ўтказаятган истибдодни, зулми, билвосита, “сопини ўзидан чиқариб” олиб боришга ҳаракат қилардилар. Буни файласуф шоира образли тарзда қуйидагича баён қилади:

Валекин, ҳукмронлиқ вазҳидин оғир бўлиб ишлар,

Яроқлар икки хил зарбидин оғриқ бедаво бўлди.

Қилич ёнига тўттонча қўшулиб, ҳайбати ошди,

Ки аксар пойлавучлар ҳибсда мотамсаро бўлди.

Қувониб, ибтидода, ўйлади эл – “зулм кетди” – деб,

Келиб золим, мулозим бирла тезда ҳампо бўлди.¹⁴

“Ўрус”нинг адолат ўрнатишига Анбар Отин ишончини йўқотиб борарди, унинг калбида озгинагина илинжи учқуни қолган эди, ҳоланки У энди машҳур шоир, тараққийпарвар зиёли Фуркатни кўрмай чорлайди, зора Фуркат ва унинг обрўли дўстлари ёрдамида Туркистон зиёлисининг овози “янги ҳоким” лар қулоғига бориб етса:

¹² Дилшод, Анбар отин. Ўзбек шоирлари баёни. –Т.: “Фан”, 1994. –Б.170.

¹³ Ўша манба. –Б.122.

¹⁴ Ўша манба. –Б.123

*Фурқато сиздин қабули шитижао қилсун ўрус!
Бу заифни илтимосини адо қилсун ўрус.
Келди, келди майлига бир янгиликни бошласун,
Болаларга янги мактаблар бино қилсун ўрус.
Оқ ит, кўк ит бўлиб итлар галлаб юрмасун,
Посбонликка муносиб ит раво қилсун ўрус.
Ваъда қилмишиким, раийят холини неку қилур,
Айтингиз, ул аҳдига бир йўл вафо қилсун ўрус.¹⁵*

Ниҳоят, фидойи зиёли аёлнинг охириги илинж-умидлари ҳам чипшакка чиқади; мустамлакачиларнинг тараққийпарварлигию адолатпарварлиги ҳақидаги гаплар бир томондан, халқни, иккинчи томондан, жаҳон афкор оммасини алдаш йўлида ваҳшийлик юзига кийдирилган ниқоб экани унга аён бўлади. Энди Анбар Отин фақат ўз халқидан, ўз зиёлларидан, фақат Туркистон фарзандларидан умидвор бўлади:

*Ўрус келиб ҳам бўлмади осуда,
Зулму даҳшат йўқолсин эмди бас!¹⁶*

“Қаролар фалсафаси”да Анбар Отин бу борада янада кескинроқ ва аниқроқ фикрлайди, қатъи хулоса чиқаради: рус подшоши ҳеч қачон Туркистон халқларига қайишмайди, руслар келиб ҳамма нарса жойига тушади, деган фикрлар бор-йўғи хомхаёл. Умуман, “Қаролар фалсафаси”нинг тўртинчи фасли тўлалигича ижтимоий зулм ва ижтимоий адолат муаммоларига бағишланган. Анбар Отин унда дастлаб “зулмат” тушунчасига алоҳида тўхталади, унинг луғавий маъносини тушунтиради, шундан кейин уни, табиий ва ижтимоий-фалсафий тушунча сифатида олиб қарайди, ҳамда иккига “зулмати ногихоний” ва “зулмати муваққат”га ажратади. Кейин эса ҳар иккала ҳодисанинг воқеликда мавжуд бўлиш шароити ҳамда шартларини фалсафий жиҳатдан изоҳлайди: тун зулмати табиат ҳодисаси, қонуний, айни пайтда, ўткинчи хусусиятга эга, аммо ижтимоий зулмат, бу – зулмат у табиат қонунига мос эмас, унга бўйсунмайди, аксинча унга зид, шу сабабдан у жамиятнинг табиий тараққиётига ғов бўладиган моҳиятан унга қарама-қарши ҳодиса. У инсон ўйлаб чиқарган ва амалга ошираётган ёвузлик, ҳам илоҳийлик, ҳам инсонийлик табиатига ёт аъмол, шу боис унга барҳам бериш мумкин ва керак. “Зулмати муваққат жаҳонга муслат ўлуб, бот фурсатда бартараф бўлур, – деб ёзади Анбар Отин, – чунончи: кечани ўтдик, кундузи қаттиқ шамол туриб, чанг тўзон ўлуб, қаро булут ҳавони

¹⁵ Дилшод, Анбар Отин. Ўзбек шoirлари баёни. –Т.: “Фан”, 1994. –Б.111.

¹⁶ Ўша манба. –Б.121.

қонлаб, бир неча соат қоронгу зулмат бўлур. Бу зулмат ҳам бот
фурсатда ўтуб, ёруелик келур... Зулм галаба қилиб, бир мамлакатни
босиб турса, бу зулмни офтоб ва тонг равшанлиги бартараф
этолмас...¹⁷

Кўриб турибмизки, бу ўринда Анбар Отин бутунлай ҳақ: уни
фақат ижтимоий-ахлоқий ҳодиса тарихида, инсоният жамияти
тараққиётида энг муҳим ўрин эгаллаб келаётган ахлоқий куч мағлуб
этиши мумкин: *"Бундоғ зулматни адолат кучи енгар."*¹⁸

Бундай зулмга асосланган жамиятни, зулмат ҳукмронлигини
юқорида айтганимиздек, одамлар, ўз шахсий манфаати йўлида ҳеч
нарсадан қайтмайдиган, чексиз чегараланмаган якка ҳокимлик иста-
гида оддий инсонлар кадрини чумолича билмайдиган ёвуз, бешафқат
ва ахлоқсиз одамлар – золимлар ўрнатадилар: *"Адолат кучига чидаёл-
магон зулмат аксар мажозий ҳоким ва золимлар тарафидин жсорий
қилинур."*¹⁹

Анбар Отин ижтимоий адолат муаммосини қаламга олар экан,
ўша давр учун (баъзи китъалар ва мамлакатларда ҳозирги кунда ҳам)
муҳим бўлган анъанавий *"одил подшо"* масаласига тўхталиб ўтади.
Анбар Отин анъанавий ёндашувни инкор этади, масалага ҳақиқий
жадидча – янгича нуқтаи назардан қарайди. У подшолик бошқару-
вини қоралайди, давлатнинг яккаҳоким иродасига бўйсундирилиши,
бир шахс кўлида чекланмаган ҳокимиятнинг жамланиши сингари
ҳолатлардан бутунлай кечиш кераклигини таъкидлайди. Файласуф
шопранинг фикрига кўра, ҳар қандай якка ҳокимлик жамиятни ҳам
сиёсий-иқтисодий, ҳам ижтимоий-маънавий инкирозга олиб келиш
мукаррар Шу боис у одил подшоҳ ғоясини илгари сурган кечмишдаг
олимларни танқид қилади, уларнинг фикрлари замонавий ижтимоий
ва ахлоқий талабларга жавоб бермаслигига қатъи ишонч била
қарайди:

*"Баъзи ҳукамолар адолатни подшоҳларга вобаста қилурлар
баъзи подшоҳни одил подшоҳ деб таъриф қилурлар. Агар подшоҳ одил
бўлмоги мумкин эрса, ушбу ўрус подшоҳ одил бўлур эрди.
Маълумдурки, подшоҳ бўлган шахс одил бўлмас ва адлни уҳдасид
чиқмас."*²⁰ Демак, "адлнинг уҳдасидан чиқмаслик" – мамлакат
адолатни барқарор этмаслик ана шу подшоҳлик тузумининг табиати
хос, ҳукмронлик учун қонуний ҳодиса. Унда бир шахснинг хоҳиши
истаклари, – улар оқилонами, ахлоқконоами – ҳамма учун мажбу

¹⁷ Дилшод, Анбар Отин. Ўзбек шоирлари баёни. - Т.: "Фан", 1994. - Б.166.

¹⁸ Ўша манба. -Б.166.

¹⁹ Ўша манба. -Б.166.

²⁰ Дилшод, Анбар Отин. Ўзбек шоирлари баёни. -Т.: "Фан", 1994. -Б.166-167.

бажарилиши керак, бошқа одамларнинг хоҳиш-истаклари эса канчалик окилона бўлмасин, яккахоким истамаса, улар инобатга олинмайди. Ана шу бир кимсанинг ўз чекланмаган ҳокимиятига асосланган зўравонлиги ижтимоий зулмни келтириб чиқаради, барча сиёсий-ижтимоий зулмат-катағонлар, таъқиблар, қувғинлар, ҳаммаси яккахокимлик вужудга келтирган зулмнинг воқе бўлишидир. Бу тўғрисида Анбар Отин шундай деб ёзади:

“Золим ақл зойиллигининг беҳабар ўзини ложсарам ақлли ва доно ҳисоблаб, ҳар иш андишасига келса ўшал ишни ниҳоят маъқул ва мақбул ва ҳалойиқ учун вожиб билиш ва ул режаси жорий айлар, бовужуди тоқат фармодур ижросига фармон берур. Ўшал фармон қилгон машаққати эл бошига зулмдурки, ул зулм соясини зулмат дейшур.”²¹

Демак, зулмат зулмнинг сояси, адолат қуёшини тўсиб турувчи, мамлакатни, миллатни знёдан бебаҳра этувчи, уни коронгуликка маҳкум қилувчи ижтимоий-ахлоқий иллат, яккахокимлик бор жойда адолатнинг тантана қилиши ҳеч бир мантиққа тўғри келмайдиган ҳол: *“Шоҳга ва анинг мулозимларига шонмак мор қорнидаги чумчуқ болани тирик демакдин ўзга эмас, – дейди Анбар Отин бу муаммога хулоса ясар экан.”²²*

“Якка байтлар” асарида эса Анбар Отин зулм ва яккахокимлик ҳақидаги фикрларини янада ихчамроқ тарзда, шеърӣй шаклда ифодалайди. Унинг фикрига кўра, шоҳнинг – яккахокимнинг адолатли фармони ҳам ҳаётга татбиқ этилганида халқ учун ўз-ўзидан зулмга айланиб кетади – бошқалардан юкори турган бир шахснинг ихтиёр-иродаси ҳеч қачон кўпчиликнинг бахт-саодати учун хизмат қилмайди:

*Шаҳанишоҳи номвар афзал бўлмас,
Ҳар адли ҳам зулмдин холи бўлмас,
Мани сўзимни тингланг, аюҳаннос,...
Зулм бўлган ўлкада қолмайди файз,
Тонггача кун нурини олмайди фарз.”²³*

Шундай қилиб, Анбар Отин “одил подшоҳ” идеали яккахокимлик шароитида адолатнинг гуллаб-яшнаши ҳақидаги минг йиллардан буён авлоддан-авлодга ўтиб келаётган гаплар реал ҳаётдан йироқ ҳавоий орзу – ижтимоий заминга эга бўлмаган бир чўпчак эканини катъи таъкидлайди.

Анбар Отин тасаввуридаги эркин, демократик жамият, дастав-

²¹ Ўша манба. – Б. 167.

²² Ўша манба. – Б. 170.

²³ Ўша манба. – Б. 137-138.

вал, ички зулмин – кишининг киши томонидан эксплуатация қилиниши ва ташқи мустамлакачилик сиёсатини юргизувчи тузилмаларни инкор этиш баробарида динни давлатдан ажратишни тақозо қилади. Мутафаккир шоиранинг фикрига кўра, дин давлатдан ажратилган ҳолатлардагина жамиятда шахс эркинлигига эришиш мумкин. Бу – янги жамиятнинг асосий белгиларидан бири. У шахс эркинлигини таъминлаш билан бирга, айни пайтда, халқлараро тенгликка, минтақавий ва умумжаҳоний тотувликка ҳам йўл очиб беради.

*"Агар ўрус шоҳи одил бўлса ва анинг хоҳиши қарам халқлар ҳам ўрус мисоли озод бўлсун ва барча халойиқ ўрис бирла баробар бўлиб, рўзгор кечурсин деса, амморат ва ҳукмронлиқ қонунини дин қоидаларидин мустасно вужудга келтирсун, дин аҳлини ибодат борасида ҳаллий билиб, давлат ва билимдонлиқни халқ рўзгоридин кашф этсун."*²⁴

Яна бошқа бир ўринда эса, Анбар Отин мазкур ижтимоий-сиёсий таклифни талаб даражасига кўтариб, қатъи оҳангда шундай дейди: *"Давлат ишини дини исломдин йироқ тутинг..."*²⁵ Айни пайтда, Анбар Отин фақат давлатдан динни ажратиш йўли билангина адолатли жамиятга эришиб бўлмаслигини, бунинг учун яна бир қанча ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш лозимлигини яхши тушунади. Икки жинс орасидаги инсоний алоқаларнинг ўзаро иззат-ҳурматга, хулқий гўзалликка, оилавий одобга асосланиши масаласидир. Улардан энг муҳими, ахлоқий муносабатлар, хусусан, аёлларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқлиги муаммоси ўз ечимини топмас экан ҳақиқий ижтимоий-маънавий ахлоқий юксаклик, тараққиёт ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Бунинг учун икки ёқлама ҳаракат зарур: бир томондан, эркаклар заифроқ оғирларга озодлиги учун бир ҳимоячи сифатида курашишлари ва хотин-қизлар эмансипациясини амалга оширмаклар керак, иккинчи томондан эса, аёлларнинг ўзлари ўз ҳақ ҳуқуқлари учун курашишлари, эркаклар билан елкама-елка турган янги жамиятни барпо этишлари ва шунинг жамиятни бошқариш тараққий эттиришда, яъни феминистик ғояларни илгари суришлари ҳамда уларни ҳаётга татбиқ қилиш учун фаол ҳаракатда бўлишлари зарур. Бошқача йўл йўқ. Чунки Туркистонда аёлларнинг аҳволи қандайдигина қадар оғир эдики, уларни эркакларнинг хусусий мулки, чўриси, қандайдигина ҳуқуқдан маҳрум асира сифатида қабул қилиш бир анъанага одатдек ҳеч қимми хайрон қолдирмасди.

Гарчанд, Анбар Отин тараққийпарвар ва демократик руҳда бўлган ўрус зиёлилари билан ҳамкорлик қилишга даъват этса-да, у руслар

²⁴ Дилшод, Анбар Отин. Ўзбек шоирлари баёни. –Т.: "Фан", 1994. –Б.170.

²⁵ Ўша маъна. –Б.170.

ёрдамлари туфайли “катта огага” айланиш учун ҳаракат қилишлари мумкинлигини, уларда маҳаллий аҳолини ўзларидан паст миллат деб, камситиш билан қарашга мойиллик борлигини ҳам назардан қочирмайди. Мутафаккир шоира ҳеч қачон ўз миллий гурурининг оёқ ости қилинишига йўл қўймайди. Ҳатто унга ҳар томонлама ёрдам қўлини чўзган “ноибтўра аёли Екотеринага” ҳам миллий камситишга интилишдан тийинишни таклиф этади, ўзбеклар ҳеч бир жиҳатдан руслардан паст эмаслигини, улар фақат шароит тақозоси билан қарам миллатга айланиб қолганлигини ва бу вақтинчалик ҳодиса эканини “Ноибтўра аёли Екотеринага” деган шеърисида таъкидлайди:

Сингилжсон ҳамсоя бўлдинг, сирни пинҳон этмагил,

Ўзбеку гайрия бу деб, миллат исён этмагил.

Миллатинг рус, одамиятда дуруст афъолларинг,

Ёшуриб одатларинг хотир паришон этмагил...

Ўзбек аҳлидин печанд олим чиққандур билсангиз,

*Шак келтируб илмимизга, феъли шайтон этмагил.*²⁶

Ушбу мисраларни ўша давр барча рус зиёлиларига карата айтилган юксак ахлоқийликка, ҳалолликка, инсофга чорлов деб қабул қилиш лозим.

Жадидлар ўз дастурий ҳужжатларида миллий-худудий мухторият тамойилларини амалга ошириш механизмларини ишлаб чиқиш, хусусан, Туркистон Федератив Республикаси ваколатига қирадиган масалалар бўйича қонунлар нашр этиш, ҳокимият, бошқарув ва суднинг олий органларини ташкил қилиш, давлаг тузилмаларини яратиш ва ҳоказоларга жиддий эътибор билан қарадилар.

Бошқарувнинг асос шакли сифатида республикачилик танланди. Демократик жамиятни шакллантириш устувор мақсад қилиб қўйилди, унда демократик ҳуқуқ ва эркинликлар берилиши ва конституциявий кафолатланиши кўзда тутилди. Жадидларнинг ўша йиллардаги хизмати шундаки, улар Туркистондаги барча миллат ва элатларнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ғоясини олға сурдилар.

Таянч иборалар

Қуръони карим, ҳадис, адолатли бўлиши, давлатманд бўлиш, давлат хизматига ихтиёрий кириш, кучли сўёсатчи бўлиш, шох, вазир, спаҳсолор (ҳарбий қўмондон), жадидлар, маърифатпарвар.

²⁶ Дилшод, Анбар Отин. Ўзбек шоирлари баёни. –Т.: “Фан”, –Б 117

Мавзунини ўзлаштириш учун саволлар

1. Шарқ ижтимоий тафаккурида бошқарув ходими ва унинг ахлоқий жиҳатлари ҳақида нималарни биласиз?
2. Марказий Осиё маданиятида давлат хизматчиси этикаси раҳбар маънавияти ҳақидаги манбаларнинг ахлоқий мазмунини қандай тушундингиз?
3. Фозил шаҳар бошлигининг фазилатларига оид Абу Нафробиий қарашлари ҳақида нималарни айта оласиз?
4. Низомулмулкнинг "Сийёсатнома" асарида сиёсий бошқарув оид қандай фикрлар келтирилган?
5. "Темур тузуклари"да давлат раҳбарининг ахлоқига оид қарашлар ҳақида нималарни биласиз?
6. Жаҳид маърифатпарварларининг "замонавий раҳбар" тушунчасига оид қарашларини изоҳлаб бера оласизми?
7. Хусайн Вонз Кошифийнинг "Ахлоқи Муҳсиний" асарида қандай инсоний фазилатлар улуғланган?
8. Зокиржон Фурқат асарларида адолатли раҳбар хусусида нималар дейилган?
9. Дилшод Барно ва Анбар Отининг адолатли подшо ҳамда мингбошилар ҳақидаги фикрлари қандай ахлоқий талқинга эга?

НОТИКЛИК ВА НУТҚ МАДАНИЯТИ БОШҚАРУВ ЖАРАЁНИДАГИ МУҲИМ ВОСИТА СИФАТИДА

Давлат ва жамият тараққиётининг ҳар бир босқичи бошқарув тизимида фаолият юритаётган раҳбарлар олдида маълум талаблар қўяди. Бу талабларга риоя этмаслик муваффақиятсизликка, белгиланган мақсад йўлида амалга оширилаётган ишларнинг самарасизлигига сабаб бўлади.

Нотиклик санъати (риторика) фан сифатида қадимги Юнонистонда эрампдан аввалги IV-V асрларда пайдо бўлди. Аммо ислом санъатига эҳтиёжнинг пайдо бўлишини инсоният тарихидаги давлатчиликнинг шаклланиши даври билан боғлаш мумкин. Давлатни бошқариш, халқни ҳокимият атрофида бирлаштириш, муайян мақсадлар сари йўналтириш, турли тоифадаги одамлар орасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солиш каби ишлар раҳбарини амалга оширишнинг бош воситасидир. Бугунги кунда қандай раҳбар ишининг самараси кўп жиҳатдан унинг нотиклик маҳоратига боғлиқ.

Ҳозирги шароитда бошқарув тизимида ишлаётган ҳар қандай раҳбар учун, у бирон-бир корхона, ташкилот, жамоа раҳбари бўладими ёки сиёсий арбоб бўладими, одамлар билан мулоқот маданиятини ўзлаштириш, жонли сўз воситасида кишиларга Ўзбекистон ҳукумати сиёсатини тўғри тушунтира олиш, мамлакатимизда олиб борилаётган туб ислохотлар жараёнида фаол иштирок этиш ва фуқаролик бурчларини чуқур англаб етишларига ёрдам бериш муҳим аҳамиятга эга.

Нотиклик санъати мураккаб санъат бўлиб, уни эгаллаш кишидан кунт ва чидам, малака ва тажриба талаб этади. Ҳақиқий нутқ катта маҳорат ва пухта тайёргарликнинг маҳсулидир. Оддий, маданий ва саводли сўзлашни ўрганган нотик, нотиклик санъатини эгаллашга биринчи қадамни қўйган ҳисобланади.

Умуммаданиятни белгиловчи асосий омил ҳисобланган нотиклик санъати, шунингдек, нутқ одоби, муомала маданияти, уларнинг ўзаро муносабати каби масалаларнинг ўзгариши ҳозирги кунда Ўзбекистон мустақилликка эришган, ўзбек тили ана шу мустақил мамлакатнинг давлат тили мақомини олган пайтда, айниқса, катта аҳамият касб этади.

Ҳар қандай жамиятда тилни ривожлантирувчи куч нутқ ҳисобланади.

Нутқ – бу тил деб аталувчи, ўта муҳим вазифаларни бажарувчи ноёб қуролдан фойдаланиш жараёни, тил бирликлари имкониятларининг борлик, тафаккур, онг ҳамда вазият каби ҳодисалар билан муҳим муносабатда намоён бўлишидир. Нутқ жараёни – тилнинг ўз вазифасини бажариш ҳамда амалга ошириш жараёни.

Тил ва нутқ бир-бирига боғлиқ ҳодисадир. Уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Тил – бу қурол. Тил нутқ учун моддий материалдир. Лекин, шу билан бир каторда улар бир-биридан фарқ ҳам қилади. Тил кишиларга доимо ўзаро алоқа, муносабат, маданий-маънавий зарурият, жамоа бўлиб бирлашиш, курашиш қуроли бўлиб ҳам хизмат қилади.

Нутқ – инсонларнинг тил орқали бир-бирлари билан муомала ва алоқа қилиш усулидир. Инсон нутқ ёрдамида ўзининг фикри, ҳис-туйғулари, майл ва истакларини бошқаларга айтиб беради ва бошқаларнинг фикрлари ва хоҳиш-истакларини англаб олади. Нутқ воситаси билан алоқа боғлаш инсоннинг доимий эҳтиёжи бўлиб, бу алоқа фикр алмашувига хизмат қилади.

Ҳар бир кишининг нутқи унинг ёшига, билимига, умуман, маданий савиясига қараб, ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Ҳар бир кишининг ўз нутқи бор. Нутқда ҳар қандай фикр мантиқан асослан-

гандагига унинг таъсирчанлиги кучли бўлади. *Аниқлик, изчиллик ва далиллик* – тўғри фикр юритишнинг зарурий хусусиятидир. Нутқ тўғри бўлиши учун фикрлар аниқ ва муайян, бир-бирига изчил боғланган бўлиши, мавзудан четга чиқмаслик зарур, мазмунида зиддиятли ва пойма-пой, ноаниқ гаплар бўлмаслиги керак. Ҳукмлар ва хулосалар асосли бўлмоғи лозим, йўқса ишонарли бўлмай қолади. *Демак, нутқ* – бу нотиқнинг тингловчиларга билим, кўникма ва малака бериши, уларда янги ҳақиқатларни очиб беришига қодир бўлган ижодий, мантиқий тафаккур тарбиясидир.

Нутқ бойлиги тилдаги имкониятлар, яъни тил бойлигининг унда қай даражада ўз аксини топганлиги билан белгиланади. Нутқда тилдаги ранг-баранг воситалар ўз ифодасини топган бўлса, бундай нутқ бой нутқдир. Ҳар бир киши ўз нутқига эътибор қилса, нутқ тузиш масъулиятини ҳис этса, нутқнинг бой бўлишини таъминлаши мумкин. Зеро сўзга, нутққа эътиборсизлик билан қараш уни қашшоқлаштиради. Бу эса тилнинг қашшоқлашишига ҳам сабаб бўлади.

Маълумки, нутқ оғзаки ва ёзма кўринишга эга. Оғзаки нутқ гапириб турган вақт бирлигидагина мавжуд бўлиб, бу жараён тугаши билан нутқ ҳам тугайди. Оғзаки нутқ тезкорлик билан амалга ошади. Тушунчалар билан “унинг либоси” бўлган сўз биргаликда “яшин тезлигида” тилга кела бошлайди. Оғзаки нутқда сўз бирикмалари ва гапларнинг моделлари айтилмоқчи бўлган фикрларга монанд ҳолда тезкорлик билан танланади. Гап қурилиши ва моделларни ақл назорат қилиб боради. Фикрни хотирада ушлаб турган ҳолда ривожлантиришига тўғри келади. Оғзаки нутқ таҳрир имкониятидан маҳрум. У қандай шаклда борликка келган бўлса, шундайлигича тингловчига ҳавола қилинади. Оғзаки нутқда, одатда, мулоқот учун энг зарур сўзлар зуҳур этилади. Бу, бир томондан, вақт иқтисоди билан, иккинчидан, нутқ кучини тежаш билан боғлиқ. Шунга кўра, унда узундан-узук кириш, кенг изоҳлар ҳам учрайди. Айниқса, ҳодисалар, нарсаларнинг ўзаро боғлиқлик даражаси, уларнинг тингловчи ва сўзловчига равшанлиги даражаси ҳисобга олинади. Оғзаки нутқ сўз бойлиги жиҳатидан ёзма нутққа нисбатан анча камбағал бўлади. Унда бир хил сўзлар бир хил шакллар кўпроқ такрорланади, бундай ҳолат тил воситаларини танлаш қийинчиликлари билан боғлиқдир.

Оғзаки сўзловчининг фаол нутқий ҳаракати тўхтам (пауза) оҳанг, урғу, турли хил имо-ишоралар ёрдамида тингловчига етиб боради.

Оғзаки нутқ дастлаб, икки турга ажратилади: 1. *Оддий сўзлашув нутқи*; 2. *Адабий сўзлашув нутқи*. Оддий сўзлашув нутқи ўзбе

тилида табиий ҳолда мавжуд бўлган оғзаки нутқ кўринишларидан иборат. Уларга турли ўзбек шева ва лаҳжалари тили, яъни диалектик нутқ кўринишлари, шевачилик унсурлари таъсирида бўлган кундалик сўзлашувнинг бошқа кўринишлари киради. Оддий сўзлашув нутқининг тил базасини адабий тил ташкил этмайди. Шунинг учун оддий сўзлашувдан биз талқин қилаётган нутқ маданияти талаб қилинмайди. Оддий сўзлашув олдида қўйилувчи нутқий талаблар аниқ лаҳжа ва шеваларнинг табиий нормалари билан боғлиқ бўлади.

Адабий сўзлашув нутқи – адабий тил нормаларига амал қилган ҳолда гапиришдир. *Адабий тилда сўзлаш адабий тилда ёзишга нисбатан анча қийинчилик билан эришиладиган жараён*дир. Бунинг сабаблари:

-оғзаки нутқда шевачиликнинг таъсири кучли бўлади;

-оғзаки нутқда ёзма нутқдаги каби ўйлаб иш тутиш имкони кам бўлади.

-оғзаки нутқнинг ўзига ҳос грамматик тузилиши, қурилиш тартиби мавжуд. (нутқда гап бўлақларининг тушиб қолиши, қисқариб кетиши, ўрин алмашиши, аксинча, кераксиз унсурлар, такрорларнинг бўлиши) М: *Қўлимга қилворинг. Анави, манави, масалан, шундай қилиб, анақа, манақа.*

-оғзаки нутқда талаффуз, оҳанг, имо-ишора воситалари муҳим роль ўйнайди;

-оғзаки нутқнинг юзага чиқиши сўзловчининг кайфиятига, нутқ сўзланаётган вазиятга, сўзловчи нутқий аъзоларининг соғломлигига боғлиқ.

Оғзаки нутқнинг қуйидаги вазифавий кўринишлари мавжуд:

-Кундалик сўзлашув нутқи

-Лекторлар нутқи.

-Радио ва телевидение нутқи.

-Саҳна нутқи.

Нотиклик санъати назариясида тил нормаси марказий тушунчалардандир. Тил маданиятининг асосий текшириш объекти адабий тил нормалари, ушбу нормадаги иккиланишларни бартараф этиш бўлмоғи керак. “Тил нормаси” тушунчаси мураккаб муаммолардан бўлиб, кўп ўлчовли, кўп режали, яъни объектив-тарихий, маданий-социологик ва соф лингвистик ҳодисадир.

Ҳар қандай нутқ, *биринчи навбатда, маълумот* бериши лозим. Маълумотнинг асосий хусусияти шундан иборатки, у аниқ бўлиши лозим. Биринчи маълумот ижтимоий ҳаётдан олинади, агар у аниқ фактларга асосланган бўлмаса, нотикнинг обрўсизланишига олиб

келади. Ҳар бир маълумотга жиддий ва илмий ёндашув талаб қилинади. Бугунги кунда телевидение, радио, Интернет ҳамда газета ва журналлар орқали маълумотлар тез етиб келмоқда. Замонавий нотиклик санъатидаги муаммо-маълумотларни тўғри ажрата билиш. Нотик қаердан ва қандай маълумотни олиши унинг нутқи қурилишининг асосий пойдевори бўлиб хизмат қилади.

Нутқдаги биринчи маълумотни очиб бериш учун келтириладиган сиёсий, илмий, ахлоқий, маънавий, руҳий таҳлиллар орқали у *иккинчи даражадаги* маълумотга айланади. Яъни биринчи маълумот барча учун тушунарли бўлади, у янги сифат босқичига кўтарилади, маълумотнинг маъноси, ҳақиқатлиги исботланади. Нутқ маъносининг асосини – ҳақиқат ташкил қилади. Гўзал сўзлардан ташкил топган сўзлар йиғиндиси билан инсонларни алдаб бўлмайди.

Нотик нутқининг равонлиги, маъноли, гўзал нутқи, берилган маълумотлари янгилигини бадий асарга ўхшатиш мумкин.

Биринчи маълумотни, иккинчи маълумотга айлантирдик. Энди бу маълумотни очиб бериш учун *муаммоли вазиятлардан* фойдаланиш лозим. Аудиторияга ижтимоий ҳаётдаги ҳолатлардан келиб чиқиб, масалани ўртага ташлаш керак – шунда муаммо юзага келади. Шу муаммони ҳал қилиш учун турли муаммоли вазиятларни шарҳлаб, исботлаш керак бўлади. Демак, берилган биринчи маълумотни ҳақиқатга ёки саробга айлантириш нотикнинг санъати, билими ва маҳоратига боғлиқ.

Нутқда ҳар бир фикр мантиқан асосланган тақдирдагина, унинг таъсирчанлиги кучли бўлади. Мантиқ (логика) фани – грекча “логос” сўзидан олинган бўлиб, нутқ, фикр, ўй демакдир. У – фикрлаш қонунлари, шакллари ва усулларини ўргатувчи фандир. Аниклик, изчиллик ва далиллилиқ – тўғри фикр юритишнинг зарурий хусусиятидир.

Мантиқий фикрлаш усулларига: солиштириш, анализ, синтез, абстракцлаш ва умумлаштириш усуллари киради.

Солиштириш шундай бир мантиқий усулки, бу усул воситасида объектив оламдаги предметлар ва воқеаларнинг бир-бирига ўхшашлиги ва бир-биридан фарқи аниқлаб олинади. Солиштириш, таққослаш натижаларининг тўғрилигини белгилайдиган зарур шартлар куйидагилар:

1. Бир-бири билан ҳақиқатда боғланиши бўлган буюмлар таққослаш керак.
2. Таққослашнинг тўғрилигини исботлаш солиштириш натижалари асос қилиб олинганлигига боғлиқ.

3. Икки ёки бир неча буюмни бир белги асосида олиб, аини бир нисбатда такқослаш керак.

4. Ҳар қандай солиштириш тасодифий белгиларга караб эмас, балки такқосланадиган буюмлар учун муҳим бўлган белгиларга кўра амалга оширилиши керак.

Анализ шундай бир мантикий усулки, унинг ёрдамида биз буюмларни, ҳодисаларни фикран қисмларга бўлиб, уларнинг айрим қисмларини, белгиларини, хусусиятларини ажратамиз.

Синтез шундай бир мантикий усулки, унинг ёрдамида предмет ва ҳодисанинг анализ билан бўлинган айрим қисмларини фикран бирлаштириб, бир бутун ҳолга келтириш мумкин. Анализ ва синтез бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб борилали. Нутқ қаратилган предмет ёки ҳодисанинг бирор томони муҳим, бошқа томони муҳим эмаслигини ҳам фарқ қилиш лозим бўлади. Бунда абстракциялаш ва умумлаштириш усули қўл келади.

Абстракциялаш шундай бир мантикий усулки, бу усул ёрдамида предмет ва воқеаларнинг муҳим хусусиятлари уларнинг иккинчи даражали хусусиятларидан фикран ажратилади.

Умумлаштириш шундай бир мантикий усулки, бу усул ёрдамида биз жинсдош предметларнинг умумий хусусиятларини фикран бирлаштираемиз. М: Ҳайвон, инсон – сут эмизувчи каби тушунчалар умумийлик асосида вужудга келган. Умумлаштириш предметларнинг ўзида бўлган умумий нарсани билишга асосланган тақдирдагина тўғри бўлади.

Фикрлашнинг асосий формалари – тушунча, муҳокама ва ақлий ҳулосалардан иборат.

Тушунчада предметларнинг умумий ва асосий белгилари акс этади. Тушунча сўз билан ифодаланади. Сўз тушунчанинг ташқи формасидир.

Тушунчанинг мазмуни – предметдаги асосий белгилар умумлашмаси ҳақидаги билим. Агар тушунчанинг мазмуни воқеликни тўғри акс этгирса, воқеликка мувофиқ келса, бундай тушунча тўғри тушунча бўлади.

Тушунчанинг ҳажми – муҳим белгилари тушунчада акс этган предметлар доираси ҳақидаги билим. Ҳажм жиҳатдан кенг бўлган тушунча, мазмун жиҳатдан тор бўлади. М: “*Дарахт*” тушунчаси ҳажм жиҳатдан “*олма дарахти*” тушунчасига нисбатан кенг бўлса-да, мазмун жиҳатдан тор. Чунки “*олма дарахти*” тушунчаси мазмунида дарахт тушунчасининг барча белгилари бўлиши билан бирга, ўзига хос белгилари ҳам мавжуд.

Тушунчалар мазмунига кўра, конкрет ва абстракт тушунчаларга бўлинади. Конкрет: "Тошкент", "нон", "об-ҳаво". Абстракт "Катталик", "ботирлик", "замхўрлик" кабилардир.

Таъриф. Таърифлашнинг тўрт қондаси бор:

1. Таъриф мутаносиб бўлмоғи, яъни аниқланувчи тушунча билан аниқловчи тушунча тенг бўлиши керак.

2. Таъриф айланма бўлмаслиги керак. М: "Кулги қистайдига нарса – кулгили нарсадир".

3. Таърифда инкор бўлмаслиги керак. М: "Ёруғлик – қоронғуликнинг йўқлиғидир" каби таъриф ёруғликнинг маъносини тушунтири бера олмайди.

4. Таъриф қисқа, равшан ва аниқ бўлмоғи лозим.

Таъриф тушунчани торайтиради. Таърифнинг асосий вазифаси текшириш натижаларини яқунлаш, олинган билимларнинг, нутқ қартилган предмет ёки ҳодисанинг қисқа ифодасини бериб, мустаҳкамлашдир. Таърифда тушунчанинг асосий белгилари мустаҳкамланади. Нотик сўзлаётган пайтда куйидагилардан фойдаланиши мумкин:

1. *Кўрсатиш* – бевосита идрок қилинаётган предмет билан танишувнинг энг содда усулидир. Кўрсатиш предметнинг хусусиятларини тушунишда биринчи босқичдир.

2. *Тасвирлаш* – нотик ҳикоя қилаётган у ёки бу предметнинг белгиларини бир-бир санаб кўрсатиш.

3. *Тавсифлаш* – бунда нотик предмет ёки воқеаларнинг баъзи алоҳида характерли белгиларини баён этади.

Ақлий хулоса – тафаккурнинг шундай шаклики, унинг ёрдамида у ёки бу хилдаги муҳокамалардан янги муҳокама чиқарилади. Ақлий хулосанинг уч тури мавжуд: *дедуктив, индуктив ва аналогик*.

1. *Дедуктив ақлий хулосада* фикр умумийдан хусусийга қараб ривожланади. М: *Ҳамма планеталар шарсимон. Ер планета. Демек, Ер шарсимон.*

2. *Индуктив ақлий хулосада* фикр хусусийдан умумийга қараб боради. М: *Ўтган кун, кеча ва бугун роса ёмғир ёғди. Ҳафтада ёмғир кўп ёғди. Нотик учун сочилган фактларни қамра олиш ва ихчам шаклда ифодалаш муҳим роль ўйнайди.*

3. *Ўхшаш ақлий хулоса ёки аналогияда* фикр хусусийдан хусусийга қараб боради. Аналогия далил эмас, автор унда фикрини тушунтириш учун, шунингдек, эҳтимол хулосалар чиқариш учун ёки бу воқеани аниқроқ характерлаб бериш учун фойдаланади. *Фараз қилайлик, қандайдир А предмет... В предмет...*

Ишонтириш, далиллаш, исботлаш ҳар бир нуткнинг асосий белгисидир. Одатда, нуткни исботлаш учун фактик материалдан фойдаланиш керак.

Исботлаш – махсус мантиқий усулдир. Унинг ёрдамида бошқа муҳокамаларнинг ҳаққонийлиги асосланади. Исбот тезисини ҳақиқатан асослаб бермоқ учун энг зирур қоидаларга риоя қилмоқ керак.

1. Тезис аниқ ва равшан таърифланган муҳокама бўлмоғи керак. Аниқ ва равшан таърифланмаган тезисни исботлаб бўлмайди.

2. Исботнинг бошидан охиригача тезис айнан бирдай бўлиб қолмоғи керак. Кўп нарсани исбот қилишга уринган киши ҳеч нимани исбот қила олмайди.

3. Тезисни мустаҳкамлаш учун келтирилган далиллар шубҳадан холи чин далиллар бўлмоғи керак.

4. Далиллар тезис учун етарли асос бўлмоғи керак Тезис далиллардан келиб чиқмаса, мантикий хатога йўл қўйилади.

5. Далиллар ростлиги тезисдан қатъи назар, мустақил суръатда исбот қилинадиган муҳокамалардан иборат бўлмоғи лозим.

6. Тезис, хулоса чиқаришнинг умумий қоидаларига мувофик, далиллардан мантикий суръатда келиб чиқадиган хулоса бўлмоғи лозим. Ишонтиришдан кўра, қайта ишонтириш қийинроқ.

Бирор тезиснинг нотўғрилиги ёки асосsizлигини исботлаш раддия деб аталади. Тезисни куйидаги беш усул билан рад қилиш мумкин:

1. Нотик ўртага ташлаган тезисни рад қилишнинг энг тўғри ва муваффақиятли усули фактлар воситаси билан рад қилишдир.

2. Оппонент ўз тезисига асос қилиб олган далиллар танқид қилинади.

3. Рад қилинувчи исбот тезисининг чинлиги тезисни тасдиқлаш учун келтирилган далиллардан келиб чиқмаслиги исбот қилинади.

4. Рад қилинувчи тезисга зид бўлган янги тезис мустақил равишда исбот қилинади.

5. Рад қилинувчи тезиснинг нотўғрилиги исбот қилинади.

Сухбат – маълум бир мавзу, масала юзасидан диалог ёки полилог тарзида икки ёки бир неча киши ўртасида бўлиб ўтадиган нутқий мулоқот сухбат дейилади.

Сухбатлашишнинг ўз қонун-қоидалари мавзуси

Сухбатдошингизга оғир ботадиган, уни хафа қиладиган, ноқулай вазиятга солиб қўядиган, гапиришни хохламайдиган мавзуси бўйича сухбатлашиш мумкин эмас. Сухбатда ўзингизга таъриф-тав-

сиф берилш, ўз муаммо ва ютуқларингизга эътиборни кучайтиришдан кочинг. Суҳбат чоғида ўз “мен” ингизни марказий ўринга қўймаг. Камтар бўлинг. Ўз фикрингизни уқтиришдан олдин, уялиб қолмаслик учун суҳбатдошингизнинг иқтимой келиб чиқиши, шахс сифатида айтилаётган масала юзасидан қандай маълумотга эга эканлигини билиб олганингиздан сўнг суҳбатга киришинг. Суҳбатдошингизни хурмат қилишга ўрнанинг, ҳатто унинг фикрини сиз нотўғри деб билсангиз ҳам охиригача эшитинг.

Бошқа инсонларни ғийбат қилиш, уларнинг муаммоси ҳақида суҳбат куриш ҳам ахлоқсизлик саналади.

Ҳар қандай суҳбат, биринчи навбатда, маълумотлар алмашиш нувидир. Суҳбат жамоат жойларида ёки кўчада бўлса, бошқаларни ўзига жалб қилмаган ҳолда, паст овозда гаплашиш лозим. Тез ёки ҳаддан ташқари чўзилиб гапириш ҳам маълумотни ўзлаштириш халакит беради.

Мурожаат қилиш – инсондан кўп нарса талаб қилмайди. инсонни тарбия қўрганлигидан далолат берувчи ҳаракатлар мажмуасидир.

Мурожаат қилиш турли хил бўлиб, у инсонни қаерда, қачон билан, қай вақтда суҳбатдоши билан ўртасидаги муносабатдан келиб чиққан ҳолда билдирилади.

Мурожаат қилиб айтилаётган сўзлар нафақат унга бўлиб хурмат, балки ўз мақсадига эришиш учун ҳам қўлланади.

Инсоний муносабатлар асосида айтилаётган сўзлар фақат ахборот нормаларига бўйсунди, бу эса қариндошлар ўртасидаги, севишчилар ўртасидаги, эр-хотин ўртасидаги, дўстлар ёки мансабдор шахслар кўл остидаги инсонлар билан бўладиган муносабатларда қўлланиб сўзлардан тубдан фарқ қилади.

Мурожаат қилиш ҳам бир неча турларга бўлинади: умумий, ишончли, интим ва номсиз.

Расмий мурожаатда жамоага “Хонимлар ва жаноблар” мурожаат қилинади, “Жаноб Иванов” деб мурожаат қилиш. Агар фамилия ишлатилмаса, жаноб директор, директор хоним мурожаат қилиш мумкин. Ўртоқ Абдуллаев, ўртоқ генерал. “Ўртоқ” сўзи ички ишлар ходимлари ва ҳарбийларга қўлланилади.

Элчиларга “*Жаноби олийлари*” деб мурожаат қилинади.

Диндорларга – ҳазрат, пирим, ҳожи, мулло йиғит деб мурожаат қилинади.

Расмий муносабатда фақат сизлаб гаплашилади. Раҳбарнинг қўл остидаги барча кишилар билан бўлган муносабатида ҳам, *9 ёшдан юқори бўлган мактаб ўқувчилардан тортиб, талабалар билан бўлган муносабатда ҳам*, нотаниш инсонга мурожаат қилганингизда ҳам сизлаб гаплашилади.

Сен деб фақат оилада мурожаат қилиш мумкин.

Ишончли мурожаатдан жамоаларда бир-бири билан дўст, ўртоқ, ҳамкасб сифатида муносабатда бўлганда фойдаланилади.

Амаки, ҳола, тоға, чеча, янга, язна, опоки, кеннайи, ва бошқалар қариндошлар ўртасида ҳам, инсоний муносабатларда ҳам шевадан келиб чиққан ҳолда ишлатилади.

“Яхши йигит” ёки “яхши қиз” деган сўзлар ёшларга карата ишлатилади.

Жамоат жойларида: шофёр, доктор, ўқувчилар, талабалар, йўловчилар, қизлар, йигитлар, болалар ва бошқа сўзлар ишлатилади.

Интим – азизим, жоним, бегим, ойим, юлдузим.

Номсиз муносабатда – “Кечирасиз, фалончи кўча қаерда?”, “Айтиб беролмайсизми, соат неча бўлди?” “Рухсат берсангиз, кирсам”.

Сиз – ўшами? ёки Сен менинг ҳаётимсан ва бошқалар.

Муҳокама – маълум бир масала юзасидан кўпчиликнинг фикрини туплаш, маълум тўхтамларга келишни англатади. Муҳокамада баҳс предметининг ҳамма томонлари назарга тутилади. Ҳар бир иштирокчи ўзининг эркин фикрларини ўртага ташлайди. Мавзу иштирокчиларнинг турли ҳажмдаги диалоглари, монологлари асосида ёритилади. Муҳокамада фикрни оғзаки баён этишнинг турли усулларидан фойдаланилади.

Оҳанг – сўз ва гапнинг либоси бўлиб, тил ва нутқ бирликлари қандай ифода этилишига кўра, унинг маънолари ҳам ўзгариб туради. Шунинг учун ҳам *“Гап сўзда эмас, оҳангда, қайси сўзнинг қандай талаффуз этилишида,”* – дейди таникли сўзшунос В.Г.Белинский. Бу гапнинг исботи тариқасида машҳур Афанди латифаларидан бирини эслаймиз:

“Афанди бир бой билан баҳслашиб қолибди. Бой Афандининг нафсониятига тегадиган гап айтган экан: *“Аҳмоқ экансизку!”* – дебди Афанди. Бундай сўзларни эшитиб ўрганмаган бой Афандини қозига судрабди. Сой-сойга оқар, бой-бойга боқар, деганларидек қозни бойнинг тарафини олибди ва улар Афандидан сўзини қайтариб олишни талаб қилишибди. Ноилож қолган Афанди: *“Сиз аҳмоқ, одам эмассиз”,* дея *“узр”* сўраган бўлибди. Оҳанг гапнинг мазмунини

бутуилай ўзгартириб юбориши мумкинлигига: “*Ўлим йўқ, шафқат!*” каби гаплар ҳам мисол бўлиши мумкин. Шундай экан, бирор гапни аниқ ифодалай олмас эканмиз, бунда тилимиздан эмас, укувсиз маҳоратимиздан гина қилишимизга тўғри келади.

Одамзот қадим замонлардан бери сеҳрли оҳангнинг, ёқимли овознинг гадоси бўлиб келган. Шу ҳақдаги ривоятлардан бирида айтилишича, қадимда подшоҳлардан бири кўшиқни ва кўшиқ айтган кишини сира ёқтирмас экан. У ҳатто шу даражага бориб етибдики, кўшиқ айтиш тугул, хиргойи қилган кишини ҳам қатл этиш ҳақида фармон чиқарибди. Фалакнинг гардиши билан баджаҳл подшоҳ қаттиқ касалга чалинибди. Ҳар қандай дори-дармон унга қор қилмаганидан кейин бир табиб бу касални фақат кўшиқ билан даволаш мумкинлигини айтибди ва шу йўл билан подшоҳ шифо топибди. Шундан кейин у қаттиқ янглишганини англаб, ўз фармонини бекор қилган экан.

Инсон ҳаётида оҳангнинг ўрни ҳақидаги бу каби ривоятларни жуда кўп эшитганмиз. Ҳатто “Одам Атонинг танасига жон мусика орқали киритилган”, деган гаплар бор. Оҳанг турли хил бўлиши мумкин, булар: такаббурлик билан совук, ўзига қаратган ҳолда, аччиқ бир хил, яъни монотонли гапириш ҳам бошқалар наздида зерикарлик бўлиб, қизиқарли маълумотни ҳазм қилиш ҳам кийин бўлади.

Ҳар қандай ҳолат, яъни жамиятдаги тутган ўрнингиз, оила ёки ишдаги нохуш ҳолатлар, соғлиғингизнинг ёмонлашгани ва бошқала атрофдагилар билан кўпол муомалада бўлишга сабаб бўла олмайди. Ҳатто буйруқни ҳам мулойим оҳангда бериш мумкин. Буйруқ оҳангдан фақат бажарилиши шарт ва мажбур бўлган соҳаларда, яъни ҳарбийлар фойдаланиши мумкин. Муомала маданиятининг асоси воситаларидан яна бири – бу инсоннинг манераси, яъни ҳатти ҳаракатининг оҳанг билан уйғунлиги. Буларга тананинг ҳолати, кўра ҳаракати, юздаги мимикалар киради.

Мунозара – бирор масала юзасидан тарафларнинг баҳси, тор шувидир. Баҳс жараёнида ҳар бир иштирокчи ўзининг ҳақ эканлигини исботлашга интилади. Мунозарада сўзланадиган нутқ ҳаяжоннинг глобчиларни қизиқтирадиган мавзунини очувчи далилларга бой муҳокамага тортадиган бўлиши лозим. Мунозарада нотик ўз вазмин тутади. Ўз суҳбатдошини ҳурмат қилади. Унинг шахсиятегадиган сўзлардан фойдаланмайди.

Мунозарада қатнашувчиларга куйидаги учта талаб куйиладиган:

1. Мунозара бўладиган мавзунини тўғри тушуниш.

2. Ўз фикрларини қувватлайдиган ашёвий ва мантикий далиллар топа олиш ҳамда уларни тил орқали тўғри ифодалай олиш.

3. Келтирилган далиллардан мантикий хулосалар чиқара билиш.

Ушбу талабларга жавоб бермайдиган нутқ тингловчиларга таъсир этмаганидек, нотикнинг мунозарада ютиб чиқишига имкон ҳам яратмайди.

Нотикона сўзлаш – айтилаётган фикрни тингловчига етиб бориши ва унинг хулқига таъсир этиши нотикнинг сўзлаш маҳоратига боғлиқдир. Оддий гаплашишдан нотикона нутқнинг фарқи шундаки, нотик ҳар бир айтилаётган сўзга, гапга, сўз боғламларига алоҳида муносабатда бўлади.

Нотикона нутқ мақсади ва хусусиятларига кўра: *ташвиқий, танқидий, табрик* нутқларга ажратилиши мумкин.

Ташвиқий нутқ деб, нотик кўзда туган бирон-бир воқеа-ҳодисани бажаришга тингловчиларни даъват этувчи, ундовчи нутқка айтилади.

Танқидий нутқ – юз берган ҳодиса, шахс хатти-ҳаракатларига эътирозли муносабатда бўлувчи нутқ танқидий нутқ ҳисобланади. Танқидий нутқ кучли мантикий мушоҳадаларга суянади. Нотик ишончли далиллар асосида нутқ манбаини танқид қилади.

Табрик нутқида нотик турли далиллардан фойдаланади. Бу далиллар нутқ қаратилган шахснинг фазилатларини, яхши хулқи, халқ олдига қилган хизматлари, инсонийлигини кўрсатишга қаратилади.

Нотиклик санъати ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳалари учун хизмат қилади. Буни ҳеч ким инкор қила олмайди. *Нутқ услублари* – сўзловчининг сўз бойликларидан мақсадга мувофиқ танлаб фойдаланиши туфайли нутқнинг тарихан шаклланган кўринишидир. Тил бойликларини танлаб ишлатишга қараб нутқ бир неча турга ажратилади. Ана шу хилма-хилик нутқ услублари (стиллар) деб аталади. *Услублар* шундай қуролки, ундан тўғри фойдалана олган нотик катта муваффақиятларга эришади. Нутқ тарихий тараққиёт жараёнида, онг билан бирга, инсонларда тил воситасида алоқа боғлаш, бир-бирига бирор нарсани айтиш эҳтиёжи туғилиши нагижасида пайдо бўлган. Нутқ – тил ва тафаккур тараққийси билан бирга ривожлана боради. Ўз нутқини тўғри ташкил эта билиш нотиклик санъатини эгаллашнинг муҳим шартларидан биридир. Яхши нотикнинг нутқи ҳамиша мазмунли, тушунарли, ифодали ва таъсирчан бўлади. Нутқни тўғри ташкил эта билиш буюк нотиклар тажрибасини ўрганишдан ташқари, нутқ маданиятини ўқиб олишни талаб этади. Нутқ маданияти куйидаги кўринишларга эга:

1. Нутқнинг тил маданияти;
2. Нутқнинг психологик маданияти;
3. Нутқнинг алоқа маданияти (коммуникацияси).

Нотик нутқнинг таъсирчанлигида интонациянинг аҳамияти катта. Нотик тингловчиларга табиат ва турмушдаги бирор ҳодисага, нарсага қизиқиш уйғотиш, нутқ қаратилган предметнинг хусусиятларини уларга тўлалигича етказа билиш учун нутқда талаффузга алоҳида эътибор бериши лозим.

Интонация стилистик аҳамиятга ҳам эга. Жумладан, интонация *одатдаги ва нотиклик интонациясига* бўлинади. *Одатдаги интонация* умумий характерга эга бўлиб, кишиларнинг нутқий алоқаларида бир-бирини англаб етишида қўлланса, *нотиклик интонацияси* нотик нутқнинг тингловчилар онгига таъсир этишида муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Нутқ маданиятида луғат бойлигини кўпроқ эгаллаш талаб этилади. Бунда нотикнинг индивидуал луғат бойлиги кенгайиб бориши, сўзларининг ўз ва кўчма маъносида ишлата билишининг аҳамияти катта. Синоним, омоним ва антонимлардан тўғри фойдаланиш, терминлар ва уларни тўғри татбиқ эта билиш, чет эл сўзлари ва қисқартирилган, мураккаб сўзларни билиш ҳамда уларни ўз ўрнида ишлатиш нотиклик маданиятини эгаллашнинг муҳим шартидир. Тилда бўлган барча сўзлар *луғат бойлиги* деб аталади.

Ҳар бир нотикнинг фойдаланаётган луғат бойлиги қанчалик катта бўлса, унинг индивидуал луғати ва нутқи ҳам шунчалик тараққий қилган бўлади.

Нутқ услубларининг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Сўзлашув услуби;
2. Илмий услуб;
3. Бадий услуб;
4. Расмий услуб;
5. Публицистик услуб.

Сўзлашув услуби. Бу услуб лексикаси, морфологияси ва синтаксиси билан халқнинг оддий сўзлашув тилини ўзнда акс эттиради. Сўзлашув услуби учун оддийлик, соддалик, бетакаллуфлик, ҳаяжон хосдир. Сўзлашувда, одатда, кундалик муомалада, мулоқот кўп иштирок этадиган, ўзаро турмуш икир-чикирлари ҳақиқат муносабатларни таъминлайдиган, кундалик алоқа-аралашув хизмат қиладиган тил бирликлари кўп учрайди: ҳол-аҳвол сўзларида, ўзаро самимий алоқаларда, уй-рўзгор, кўни-кўшничилик қариндош-уруғчилик муносабатларида, кундалик суҳбатларда у

диган сўз ва сўз бирикмаларидан кўп фойдаланилади: *майли, майлига, хўн, кириб туринг, чиқиб туринг, сўраб қўйинг, саломат бўлинг, худога шукур, қойил, бороворинг, яшаворинг, омон бўлинг, баракалла, ўргилай, айланай, ишқилиб, бўптида, келинг, ишлаб турибмиз, салом айтинг, зангар, қургур, қотириб ташладик, қўяверинг* кабилар кўп учрайди.

Сўзлашув услубига баъзан ёзма нутққа, шевага, вульгаризмга хос ва сўз шаклларининг таъсири бўлади. Бу хусусият анча яшовчан-дир. Ҳар бир шева вакили жонли сўзлашувда ўз шевасида гапиришга одатланиб қолган бўлади.

Бошқа тилларга оид, кундалик турмуш билан боғлиқ бўлган луғавий бирликлар сўзлашувда кўп учрайди ва аксарият ҳолларда у оркали иккинчи тилга ўзлашади М: *остановка, только, привет, даже, ладно, секция, дом...* кабилар

Сўзлашув услубида самимийлик, халқчилик, соддалик, эркинлик анча кучли бўлади. Ана шунга кўра сўзлар адабий тил меъёрларидан фарқланган ҳолда қўлланади: *олиб кел – обке, қўйиб юбор – қўйвор*. Нутқ жараёнида сўзларни, гапларни қискартирган ҳолда қўллаш ҳам характерли бўлади. *Дилфуза – Дилфуз, Ҳа!, йўқ!, Албатта!* Вазият суҳбатдош учун катта аҳамият касб этади. Бундай вазиятда суҳбатдошларнинг имо-ишоралари, ҳаракатлари, овознинг кучайиши ва пасайиши, тўхтамлар, сукутлар, қисқаси, ҳар бир ҳолат муҳим ўрин тутаети.

Расмий услуб расмий ҳужжатлар тил хусусиятларини ўзида мужассамлаштиради. Эълонлар, қонунлар, суд ва давлат идоралари ҳужжатлари шу услубда ёзилади. Ариза, тилхат, маълумотнома, чақирув қоғози, таклифнома, шартнома, таржимаи ҳол, эълон, адрес, тавсифнома, ҳисобот каби ҳужжатлар ҳам расмий услубда бўлади. Бундай услубдаги ҳужжатлар қисқа, аниқ ва барча учун тушунарли қилиб тузилади. Бу услубнинг ҳам ўзига хос лексик ҳамда грамматик хусусиятлари мавжуд: сўзлар ўз маъносида қўлланади, кўпинча айрим қискартма сўзлар, ҳар бир соҳанинг ўзига хос терминларидан фойдаланилади. Мазкур услубнинг асосий хусусиятлари, энг аввало, фикрни аниқ ифода қилиниши ва ифоданинг бир хил қолипда баён этилишида кўринади. Расмий услуб лексикасининг яна бир хусусияти унда профессионал (юримдик, дипломатик, маъмурий ва бошқалар) терминалогиянинг мавжудлигидир: акт, гувоҳнома, қарор, кидириш, айбни оғирлаштирадиган хато, ахдлашувчи олий томонлар, элчи, элчихона, ишончли вакил, нота, шартнома, баёнот, декларация, визит,

халқаро вазият ва ҳоказо. Мазкур услубда жаргон, оғзаки сўзлашу услубига ҳос сўзлар ишлатилмайди.

Илмий услуб. Илмий услуб илм-фаннинг турли соҳаларига оид сўз ва атамаларнинг қўлланилиши, баённинг кўпроқ мантикий далилларга суяниши билан бошқа услублардан фарқ қилади. Фикр аниқлиги, қоидалар, формулалар асосида ифодаланади. Илмий услубда сўзлашу ўз маъносида қўлланилади: қоида ёки таърифнинг мазмунини очиқлик билан қиладиган ажратилган бўлақлар, кириш сўз ва иборалар, шунингдек, қўшма гаплардан кўпроқ фойдаланилади. Илмий услубнинг аниқ кўринишлари илмий мақола ва рисола, диссертациялар, монографиялар, илмий маърузалар шаклида намоён бўлади. Илмий услубнинг ҳозирги замон таракқиёти билан боғлиқ қуйидаги умумий хусусиятларини кўрсатиш мумкин:

1. Ахборотнинг объективлиги, аниқлиги;
2. Нутқнинг маълумотларга бойлиги;
3. Фикрнинг қисқа ва лўнда ифодаланиши.

Илмий услуб китобий услубга тегишли бўлганлиги учун мантикийлик, адабий тил нормаларига катъи амал қилиш, услубнинг бир хиллик характерига эга бўлади.

Публицистик услуб. Даврнинг ижтимоий-сиёсий долзарб мавзуларини акс эттириш публицистик услубга хосдир. "Публицистик услуб" лотинча сўз бўлиб, ижтимоий ёки халқ, ижтимоий халқчил деген маъноларни билдиради.

Публицистик услубдаги нутқда таъсирчан сўз ва бирикмалардан, мақол ва афоризмлардан ҳам фойдаланилади. Бу услубда бўлақларни одатдаги тартибда бўлиб, кесимлар, буйруқ ва ҳаётий майлидаги феъллар, дарак, ҳис-ҳаяжон ва риторик сўрок гаплардан ёйик ундалмалар, такрорий сўз ва бирикмалардан фойдаланилади. Матбуот нутқи, одатда, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-ахлоқий, адабий-танқидий мавзулардаги оммавий нашрларда, нутқлар нутқи, радио ва ТВ даги чиқишларда намоён бўлади. Публицистик ва бадий услубнинг ўхшаш томонлари бор. Ҳар икки услуб ҳам эмоционаллик, экспрессивлик, образли ифодалар, тасвир воситалар, бадий тил имкониятларидан фойдаланишга интилу кучли. Публицистик услубда газета тили алоҳида ўрин эгаллик қилади. Чунки газета ва публицистика бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бирга, газета услуби публицистик услубнинг бир тартиб ҳисобланади. Публицистик услубда тил воситаларидан фойдаланишда муаллифнинг индивидуал услуби сезилиб туради. Айни

ҳолат очерк, фельетон, бадий публицистик мақолада тез кўзга ташланади.

Бадий услуб. Бадий услубдаги нутк бошка услублардан дастлаб ўзининг образлилиги, эстетиклиги ва таъсир этиш вазифаси билан ажралиб туради. Бадий нутқда тилнинг ҳамма катламлари иштирок этади.

Тил, нутк ва тафаккур бири-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Нутқ фикрлаш куралидир. Фикрни ифодалаш учун хизмат қиладиган артикуляция, говуш тизими ва интонация, лексика, грамматик тузилиш ва стилистик хусусиятлар тил воситаларидир.

Нутқнинг психологик маданияти. Нутқнинг психологик маданияти тил воситалари ёрдамида талаффуз қилиш жараёнида ёзма ва оғзаки нутқни тушунарли, ифодали ва таъсирчан қилади. Нутқнинг психологик маданияти *нутқнинг сермазмунлиги, тушунарлилиги, ифодалилиги ва таъсирчанлигини* ўз ичига олади.

Нутқнинг сермазмунлиги, аввало, маълум қилинаётган фактларнинг ижтимоий, илмий ва бадий қиммати ва нотикнинг умумлаштириш қобилиятига боғлиқ. Нутқнинг сермазмунлиги, шунингдек, баён қилинаётган маълумотнинг актуаллиги ва ҳаётий қимматлилиги билан белгиланади.

Нутқнинг тушунарли бўлиши, бир томондан, тил ва нутқ ўртасидаги муносабатларга боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, тингловчиларнинг тайёргарлик даражасига ҳам боғлиқ. Тингловчиларнинг кизиқишлари ва ҳаётий талабларига яқин бўлган нутқгина жуда тушунарли бўлади.

Нутқнинг ифодалилиги тил формасининг мазмунига, тингловчиларга мурожаат қилинганда сўзлар нақадар тўғри ифодаланганлиги, ушбу шароит қанчалик тўғри ҳисобга олинганлиги ва нутқнинг кимга қаратилганлигига (яъни ким гапирди, нима учун, қайси шароитда, қандай муносабатда эканлигига) ҳам боғлиқ.

Нутқнинг таъсир қилувчи томони, аввало, унинг мазмунли, шунингдек, тушунарли ва ифодали баён этилишига боғлиқ. Нотик нутқ ёрдамида тингловчиларда онгли ҳаракатга нисбатан кизиқиш уйғотади.

Нутқнинг алоқа маданияти (коммуникация) – бу тил воситаси ёрдамида тўғридан-тўғри алоқа қилиш маданиятидир. Маълумот ва алоқа назарияси турли шароитлардаги муомала-муносабатлар ёрдамида олинадиган маълумотларнинг умумий қонунларини ифода этади. *Нотик* – информациянинг чинакам манбаи, унинг нутқи эса маълумотларнинг махсус равишда ташкил қилинган тизимидир.

Раҳбар фаолияти билан боғлиқ мулоқот маданияти деганда кўтидагилар назарда тутилади:

1. Сўзлаш (жумладан, омма олдидан) санъати.
2. Тинглаш қобилияти.
3. Сухбатдош (ҳамкор, ўзга кишилар, қўл остида ишлайдиганлар)ни объектив баҳолаш ва тўғри тушуниш кўникмалари.
4. Ҳар қандай одам билан муносабат ўрната олиш ва ўзаро манфаатдорлик асосида унга самарали таъсир ўтказа олиш.

Чинакам мулоқот маданияти юксак ахлоқий маданиятни назарда тутди, яъни ўзга кишида ўз мақсадига эришиш учун керакли одамнинггина эмас, балки тўлақонли шахсни кўра билиш зарур.

Раҳбар ва у мулоқотга киришган шахс ёки аудитория бир-бир билан узвий боғлиқ ва у ёки бу масалани ҳал этишда ўзига хос тандемни ташкил этади. Раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ўзгаларни ишонтириш қобилиятининг аҳамияти ва заруриятини мамлакатимиз ҳамда бутун жаҳон миқёсидаги мураккаб мафкуравий жараёнлар билан ҳам белгиланади. Тараққиётнинг асосий шароити мамлакатдаги барқарорликдир.

Замонавий раҳбар учун касбга оид билимларнинг, ҳўжаларнинг юритиш маҳоратининг ўзи камлик қилади. У тарғибот-ташвилий ишларининг ўзига хос қонун-қоидаларини билиши, одамлар билан мулоқотда уларни қўллаш билиши ҳам лозим. Ва аксинча, одамларнинг онгини ўзгартириш, уларни олий мақсадлар сари йўналтириш каби мураккаб ижтимоий вазифаларни уддалай олмаган қандайдир раҳбарлик лавозимини эгаллаши мумкин эмас. Мамлакат ва жаҳон тақдири, амалга оширилаётган ислохотлар самараси, биринчидан навбатда, раҳбар кадрлар савиясига, уларнинг замон ва тараққиёт талабларига нечоғлиқ жавоб бера олишига боғлиқ. Энг муҳими талаблардан бири эса – нотиклик маҳоратини эгаллаш, жонли сўз билан таъсир кучидан фойдалана билишдир. Шунинг учун ҳам Биринчи Президентимиз Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясидаги нутқида: “Ўз фикрини мутлақо мустақил, она тилида раҳбарлик гўзал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, аввалдан раҳбар курсисига ўтирганларни бугун тушуниш ҳам, оқлаш қийин”, – дея алоҳида таъкидлаган эди¹. Нотиклик санъатини эгаллаган раҳбар сўз қудратидан фойдаланиб, одамларни ўзига маъна оладиган ҳақиқий йўлбошчига айлана олади. Бу эса, юқорида айтганимиздек, осон иш эмас. Римнинг буюк нотиғи Цицерон шундай деган эди: “Сухандонлик шундай сифатки, унга осонликча эри-

¹ Каримов. И. А. Ҳавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. –Т. “Ўзбекистон”, 1998. –Б.

бўлмади ва у жуда кўп билим ва меҳнатдан туғилади”. Бу сўзлар ҳеч қачон ўз долзарблигини йўқотмайди. Нотиклик назариясини билиш, одамлар психологиясини ўрганиш, нутқ сўзлашни доимий машқ қилиш ва сўз устида жиддий ишлаш одамларга таъсир ўтказиш, уларнинг диққатини жалб этиш имкониятини беради. Одамларни мажбур этиш уларни инонтиришдан кўра осонроқ. Шунинг учун айрим раҳбарлар, одатда, мажбурлаш орқали одамларни ўз ирода-ларига бўйсундиришга ҳаракат қилишади. Бироқ ишонтиришнинг мажбурлашдан кўра афзал жиҳатлари бениҳоя кўп. Ўзга одам унинг кўркув ва манфаатпарастлик туйғуларига таъсир ўтказилаётган пайт-дагина буйруққа қулоқ тутати ва унга амал қилади. Уни кўрқитиш ёки шахсий манфаат орқали ўзингизга мойил қилишни тўхтатганингиз ҳамон у сизнинг таъсирингиздан халос бўлади ва сиз энди уни ўз иродангизга бўйсундира олмай қоласиз. Шунинг учун куч билан таъсир ўтказиш вақтинчалик ҳолатдир. Ишонтириш эса инсон ақл-тафаккури устидан ҳукмронлик қилиш имконини беради ва доимийлик хусусиятига эга. Агар сиз ўз фикрларингизни ўзга кишининг онгига сингдирсангиз, улар ўша одамнинг ўз шахсий фикридек хатти-ҳаракатларини йўналтирувчи кучга айланади ва оқибат ўлароқ у сизнинг доимий таъсирингиз остида қолади. Тақдир тақозоси билан ўзгаларни ўз фикрига инонтиришга эришган раҳбар эгаллаган лавозимдан кетса ҳам, унинг бошлаган эзгу ишлари давом этади.

Нутқ софлиги. Адабий тил учун бегона унсурлари бўлмаган ахлоқ нормалари тан олмайдиган сўзлардан холи бўлган нутқ соф нутқ дейилади.

Баъзи ҳолатларда нутқ софлигига қуйидагилар путур етказиб туради:

а) маҳаллий диалект ва шеваларга хос сўз, ибора, шунингдек, грамматик шакллар, сўз ва сўз бирикмаларининг талаффузи, урғуси;

Масалан – “*Ока! Қалайсиз?*” ёки *ака ақа-бақа бормаймизми?*

б) ўринсиз қўлланган чет сўз ва сўз бирикмалари;

М: *умуман* дейиш ўрнига *вообще*, *хўш* ўрнига *так*.

в) жаргонлар;

М: *ўзингни олма*. *Ташавоссанми?*

г) вульгаризмлар;

Бугунги кунда вульгар сўзларнинг ишлатилиши нутқимиз тозаллигига салбий таъсир қилмоқда. Оғзаки нутқда учраб турадиган сўкиниш, ҳақорат сўзлари жамиятнинг ахлоқ нормаларга тўғри келмайдиган ҳодисадир.

д) нутқда ортикча такрорланадиган паразит сўзлар;

*Раҳбар фаолияти билан боғлиқ мулоқот маданияти дегандо
қўйишдашлар назарда тутилади:*

1. Сўзлаш (жумладан, омма олдида) санъати.
2. Тинглаш қобилияти.
3. Сухбатдош (ҳамкор, ўзга кишилар, қўл остида ишлайдиганлар)ни объектив баҳолаш ва тўғри тушуниш кўникмалари.
4. Ҳар қандай одам билан муносабат ўрната олиш ва ўз манфаатдорлик асосида унга самарали таъсир ўткази олиш.

Чиннакам мулоқот маданияти юксак ахлоқий маданиятни назар тутади, яъни ўзга кишида ўз мақсадига эришиш учун керакли одамни гина эмас, балки тўлақонли шахсни кўра билиш зарур.

Раҳбар ва у мулоқотга киришган шахс ёки аудитория бир-бири билан узвий боғлиқ ва у ёки бу масалани ҳал этишда ўзига тандемни ташкил этади. Раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорат ўзгаларни ишонтириш қобилиятининг аҳамияти ва зарури мамлакатимиз ҳамда бутун жаҳон миқёсидаги мураккаб мафкура жараёнлар билан ҳам белгиланади. Тараққиётнинг асосий ша мамлакатдаги барқарорликдир.

Замонавий раҳбар учун касбга оид билимларнинг, ҳужа юритиш маҳоратининг ўзи камлик қилади. У тарғибот-ташви ишларининг ўзига хос қонун-қоидаларини билиши, одамлар би мулоқотда уларни қўллаш билиши ҳам лозим. Ва аксинча, одам нинг онгини ўзгартириш, уларни олий мақсадлар сари йўналти каби мураккаб ижтимоий вазибаларни уддалаш олмаган раҳбарлик лавозимини эгаллаши мумкин эмас. Мамлакат ва тақдир, амалга ошириладиган ислохотлар самараси, бир навбатда, раҳбар кадрлар савиясига, уларнинг замон ва тара талабларига нечоғлиқ жавоб бера олишига боғлиқ. Энг м талаблардан бири эса – нотиклик маҳоратини эгаллаш, жонли сў таъсир кучидан фойдалана билишдир. Шунинг учун ҳам Бир Президентимиз Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX с сисидаги нутқида: “Ўз фикрини мутлақо мустақил, она тилида р гўзал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, аввала раҳбар курсисига ўтирганларни бугун тушуниш ҳам, оқлаш кийин”, – дея алоҳида таъкидлаган эди¹. Нотиклик санъатини эгаллаган раҳбар сўз кудратидан фойдаланиб, одамларни ўзига оладиган ҳақиқий йўлбошчига айлана олади. Бу эса, ю айтганимиздек, осон иш эмас. Римнинг буюк нофи Цицерон и деган эди: “Сухандоҳлик шундай сифатки, унга осонликча э

¹ Каримов. И.А.Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 1998. –Б

бўлмайди ва у жуда кўп билим ва меҳнатдан туғилади". Бу сўзлар ҳеч қачон ўз долзарблигини йўқотмайди. Нотиклик назариясини билили, одамлар психологиясини ўрганиш, нутқ сўзлашни доимий машқ қилиш ва сўз устида жиддий ишлаш одамларга таъсир ўтказиш, уларнинг диққатини жалб этиш имкониятини беради. Одамларни мажбур этиш уларни инонтиришдан кўра осонроқ. Шунинг учун айрим раҳбарлар, одатда, мажбурлаш орқали одамларни ўз иродаларига бўйсундиришга ҳаракат қилишади. Бироқ ишонтиришнинг мажбурлашдан кўра афзал жиҳатлари бениҳоя кўп. Ўзга одам унинг кўркув ва манфаатпарастлик туйғуларига таъсир ўтказилаётган пайтдагина буйруққа қулоқ тутаяди ва унга амал қилади. Уни кўрқитиш ёки шахсий манфаат орқали ўзингизга мойил қилишни тўхтатганингиз ҳаманоқ у сизнинг таъсиригиздан халос бўлади ва сиз энди уни ўз иродангизга бўйсундира олмай қоласиз. Шунинг учун куч билан таъсир ўтказиш вақтинчалик ҳолатдир. Ишонтириш эса инсон ақл-тафаккури устидан ҳукмронлик қилиш имконини беради ва доимийлик хусусиятига эга. Агар сиз ўз фикрларингизни ўзга кишининг онгига сингдирсангиз, улар ўша одамнинг ўз шахсий фикридек хатти-ҳаракатларини йўналтирувчи кучга айланади ва оқибат ўларок у сизнинг доимий таъсиригиз остида қолади. Тақдир тақозоси билан ўзгаларни ўз фикрига инонтиришга эришган раҳбар эгаллаган лавозимдан кетса ҳам, унинг бошлаган эзгу ишлари давом этади.

Нутқ софлиги. Адабий тил учун бегона унсурлари бўлмаган ахлоқ нормалари тан олмайдиган сўзлардан холи бўлган нутқ соф нутқ дейилади.

Баъзи ҳолатларда нутқ софлигига қуйидагилар путур етказиб туради:

а) маҳаллий диалект ва шеваларга хос сўз, ибора, шунингдек, грамматик шакллар, сўз ва сўз бирикмаларининг талаффузи, урғуси;

Масалан – “*Ока! Қалайсиз?*” ёки *ака ақа-бақа бормаймизми?*

б) ўринсиз қўлланган чет сўз ва сўз бирикмалари;

М: *умуман* дейиш ўрнига *вообще*, *хўш* ўрнига *так*.

в) жаргонлар;

М: *ўзингни олма*. *Ташавоссанми?*

г) вульгаризмлар;

Бугунги кунда вульгар сўзларнинг ишлатилиши нутқимиз тозалигига салбий таъсир килмоқда. Оғзаки нутқда учраб турадиган сўқиниш, ҳақорат сўзлари жамиятнинг ахлоқ нормаларга тўғри келмайдиган ҳодисадир.

д) нутқда ортикча такрорланадиган паразит сўзлар;

М: *Паразит сўзлар* – яъни, *демак, хўш, ва х.к.*

е) канцеляризмлар.

М: Идоравий атамалар ҳам нуткнинг тозалигига доимо хавф солиб туради. Улардан расмий иш коғозлари услубида фойдаланиш жуда кулай. Аммо уларни оғзаки нутқда қўллаш тавсия этилмайди.

Нутқнинг таъсирчанлиги. Нуткнинг юзага чиқишида аниқ бир мақсад – тингловчи онгига таъсир этиш вазифа қилиб қўйилади. Шунинг учун ҳам таъсирчанлик нуткнинг асосий сифатларидан бири саналади. Нуткнинг таъсирчанлиги деганда, асосан, оғзаки нутқ жараёни назарда тутилади. Ва шунинг учун унинг тингловчи томонидан қабул қилинишидаги рухий вазиятни эътиборга олиш ҳам муҳимдир. Омма тушуна оладиган тилда гапириш, уларни ишонтира олиш нотиклар олдига қўйиладиган асосий шартлардан ҳисобланади. Нуткнинг тингловчиларга қандай таъсир қилишида нотикни ўзини қандай тута билиши, имо-ишоралари, ҳатто кийиниши ҳам асосий омиллардан биридир. Самимийлик, хушмуомалалик, одоблилик, тингловчиларга ҳурмат билан қараш каби фазилатлар нуткнинг кишилар томонидан эътибор билан тингланишига сабаб бўлади.

Таянч иборалар

Тил, нутқ, оғзаки нутқ, талаффуз, оҳанг, имо-ишора, сўзловчи, кайфият, сўзланаётган вазият, сўзловчи, нутқий, кундалик сўзлашув нутқи, лекторлар нутқи, радио ва телевидение нутқи, сахна нутқи, маҳаллий диалект ва шеваларга хос сўзлар, ибора, грамматик шакллар, сўз ва сўз бирикмалари талаффуз, ургу, ўринсиз қўлланган чет сўзлар, жаргонлар, вульгаризм, паразит сўзлар, канцеляризмлар, самимийлик, хушмуомалалик, одоблилик, тингловчиларга ҳурмат.

Мавзунини ўзлаштириш учун саволлар.

1. Нуткнинг моҳияти ҳақидаги фикрингиз.
2. Нутқ бадий тафаккур ривожига қандай таъсир кўрсатади?
3. Ёзма ва оғзаки нутқ маданиятини изоҳлаб беринг.
4. Овоз ва оҳангнинг мулоқот жараёнидаги аҳамияти қандай?
5. Нутқ тозалигига салбий таъсир этувчи ҳолатларни санаб беринг.
6. Нотикликнинг ижтимоий аҳамияти нимада?

БОШҚАРУВДА МУОМАЛА МАДАНИЯТИНИНГ АСОСИЙ ЖИХАТЛАРИ

Инсоннинг гузал ҳаёт кечириши, жамиятда ўз ўрнини топа олиши, бошқаларнинг хурмат-эҳтиромига эришишида муомала маданиятининг ўрни катта. Инсоннинг ширинсўзлиги унинг тарбияланганидан гувоҳлик берса, сўзга бойлиги, чечанлиги, билимдон ва ўқимишли эканлигини кўрсатади. Гузал муомала инсон дилини қанчалик хушнуд этса, аксинча аччиқ сўз, қўпол муомала инсон қалбини ларзага солади.

Муомала қилишни билиш – авваламбор, суҳбатни олиб бора олиш қобилиятидир. Бу ерда ҳам умумқабул қилинган қоидалар мавжуд. Суҳбатдошингизни гапини бўлмасдан уни эшитишни ўрганинг. Зеро суҳбатдошингизга ҳамдардлик, лаёқатлилик, яхши ниятли эканлигингизни кўрсатиб, уни диққат ва сабр-тоқат билан эшита олишинг ўзи – бу истёждод. Лекин бу истёждод туғма эмас – ҳар бир инсон уни ўзида ҳамда фарзандларида мужассам этиб, тарбия топтириши мумкин. Суҳбатдошингизни тинглаётиб, иложи борича унинг кўзига қарашга ҳаракат қилинг. Суҳбатдошингизнинг гапларига тасдиқ сифатида ё бошингизни силкитиб ёхуд сўзлар билан суҳбатга бўлган жонли қизиқишни кўрсатишга ҳаракат қилинг. Ҳеч қачон суҳбатдошингизни гапини бўлиб, у билан баҳслашишга ва раддия билдиришга интилманг. Агар суҳбатдошингиз сизни унга бўлган эътиборингизни сунистеъмом қила бошласа, чиройли қилиб узр сўраган ҳолда вақтингиз озлигини, бандлигингизни айтиб суҳбатни бошқа кунга кўчиришни сўранг. Фақатгина ўз дардини гапириш учунгина суҳбатлашадиган одамдан ёмон суҳбатдош чиқади. Зеро, охир-оқибат у тингловчиларсиз қолиши мумкин.

Муомала одоби бошқа, кишилар кадр-қимматини, иззатини жойига қўйишни, анъанавий ахлокий-меъёрий талабларни бажаришни тақозо этади. Шунинг баробарида, у инсондаги яхши жиҳатларни намоён этиши билан ҳам ажралиб туради. Унинг энг ёрқин, энг сермазмун ва энг ифодали намоён бўлиши нутқ воситасида амалга ошади. Сўзлаш ва тинглай билиш суҳбатлашиш маданиятининг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Шу боис муомала одоби ўзини, энг аввало, ширинсуханлик, камсуқумлик, босиклик, хушфеъллик сингари ахлокий меъёрларда намоён қилади. Муомала одобларидан яна бири бу – *инсоний нигоҳ*. Маълумки, одамнинг нигоҳида, юз ифодасида, қўл ҳаракатларида унинг қай сабабдандир тилда ифода-ланмаган ҳиссиёти, талаблари ўз аксини топади. Чунончи, суҳбат-

дошининг гапини охиригача эшитмай, кўл силтаб кетиш ёки кўпол муомалада бўлиш маданиятсизликни англатади. Сухбатдошингизни фикрини нотўғри деб билган тақдирингизда ҳам тарбияли ва камтар инсон сифатида муносабатда бўлиб, "Менилча адашдингиз?" "Узр, мен бошиқа фикрдаман", "Кечирасиз, мен сизнинг фикрингизга қўшилмайман" деган иборалар билан мурожаат қилинади. Ҳеч қачон "умуман нотўғри", "бу тўғрида ҳеч нарса ни тушунмайсиз", "бу нарса ни ёш бола ҳам билади" деган ибораларни ишлатиш мумкин эмас.

Гапираётган инсоннинг фикрини бўлиб, "Бўлиши мумкин эмас", "Ўзингиз ишонасизми?" тарзидаги иборалар билан чалғитиш ҳам одобсизлик саналади.

Хушмуомалалик ва одоблилик муғомбирлик ҳамда қалбаки тортинчоқликдан келиб чиқмаслиги, самимий, табиий ва беғараз, ҳар қандай муғомбирлик ва ёлгон тортинчоқликдан холи бўлиши керак.

Барча даврларда сухбат, мулоқот инсонлар ўртасидаги муносабатлар асосини ташкил қилган. Сухбат – бу фикрлар алмашинуви бўлиб, у ақллилик ва чиройли сўзлашнинг белгиси ҳисобланмайди. Баъзи инсонлар қандай гап бошлашни билишмайди, гапирганда ҳам ўзларини йўқотиб қўядилар. Жуда кўп кераксиз сўзларни ишлатадилар. Бугунги кунда баъзи ёшларимиз нутқи фақат жаргон ва вульгар сўзлардан иборат. Агар сухбатдошингизнинг нутқи жаргон сўзлар билан тўлиб-тошган бўлса, ўзи қийналиб, пойма-пой гапирса, талаффузи яхши бўлмаса, оҳанги кулоққа ёқмаса, энг мазмунли сухбат ҳам ўз қимматини йўқотади. Ҳамма вақт аниқ-равшан, ҳовлиқмасдан, мулойимлик ва майин овоз билан гапиришга ҳаракат қилиш керак. Ҳовлиқиб айтилган сўзни тушуниш қийин бўлади, жуда чўзиб, секин гапириш эса кишининг сабр қосасини тўлдиради. Талаффуз этилган ҳар бир сўз, бўғин ва оҳанг аниқ ва равшан жаранглаши лозим. Жуд нозланиб гапириш ҳам хунук одат.

Ўз она тилисини ҳурмат қилган инсон унинг бузилишига йўқ қўймайди. Ажнабий сўзларнинг аниқ маъносини билган ва уларни тўғри талаффуз эта оладиган киши, зарурат бўлса, уларни ўз нутқи ишлатиши мумкин.

ОВОЗ ОҲАНГИ

Сухбатнинг тавсифини белгилаб бериш учун сўз бойлиги сўзнинг грамматик қурилишигина етарли эмас, бу ерда гаплаш оҳанги, яъни интонация муҳим роль ўйнайди. Сўзлашиш оҳанги роуда ва эмоционал таъсирни, ҳиссиётни акс эттиради. Сўзлаш

оҳангидан ҳатто кишининг кайфиятини билиш мумкин. Оҳанг маълум даражада кишининг хулқини ҳам акс эттиради. Яъни суҳбатдошимизнинг тарбияли ёки тарбиясизлигини кўрсатади. Битта сўз ёки иборанинг ўзи қандай оҳангда айtilганлигига қараб, бизга ҳар хил таъсир этиши мумкин. Кўпинча айtilган сўз эмас, балки ҳақоратомуз оҳанг кишини ранжитади. Сўз оҳангининг чиройлилиги ёки ингичкалиги билан сиз бевосита атрофдагиларда оғир ёки енгил кайфият уйғотасиз. Ифодаланаётган сўзларнинг маъноси суҳбатдошингизнинг жавоб бериш имкониятини яхшилаш даражасида бўлса бас. Ҳақиқий маълумот сўз оҳангиздадир. Асосий хавф шундаки, на сиз ва на сизнинг суҳбатдошингиз нишонга тегувчи бу бевосита ифодаланувчи маълумотни анланган тарзда ҳам, анланмаган тарзда ҳам таҳлил қила олмайсиз. Ҳар бир замонавий инсон ўз сўз оҳангини ўзгартириш имконига эга. Авваламбор, ҳаққоний эслашга ҳаракат қилинг, қачондир сиз ўз сўз оҳангизга нисбатан мақтовлар эшитганмисиз. Агар сиз ўз сўз оҳангингизнинг яхшилигига ишончингиз қомил бўлса, унда овозингизни тасмага ёзиб олиб, уни эшитиб кўринг. Биринчи эшитишдаёқ кўпчилик ўзининг сўзлаш оҳангини ҳайрат билан таниб қолишади.

Ёқимли оҳанг, бунда биз аёлларни назарда тутаямиз, одатда, нафис оҳангдир, баланд ҳам, паст ҳам, тез ҳам, секин ҳам эмас. Агар сизнинг овозингиз бошқаларга ёқмаса, ҳаётингиздаги тутган ўрнингизга унинг мос келмаганидан бўлиши мумкин. Эҳтимол, сиз гаплашаётганда чарчарсиз. Бошқа нутқдаги қусурлар ҳам тўғриланса бўлади. Аммо чиройли нутқ учун факат оҳангнинг нафислиги етмайди. Дунёқарашнинг бойлиги нутқни янада гўзаллаштиради. Зеро, куруқ сўзлардан иборат чиройли нутқ одамларда сизга нисбатан бўлган кинояни уйғотади. Буюк мавлоно Жалолиддин Румий *“Ичингдаги ичиндадир”* номли асариде: *“Сўз буюқдир. Зеро Аллоҳ бўл демаса ҳам олам бўлаверар эди. Чунки Аллоҳнинг хоҳишини ўзи етарлидир. Аллоҳ “Бўл!” деб Сўзни буюқ қилди”*, деган. Шундай экан, сўзларни мазмун билан бойитиш ҳам муҳимдир. Чиройли нутқ эгаси ўз нутқи билан бир-икки мартагина одамларни ўзинга жалб қилиши мумкин. Лекин мазмунсиз чиройли сўзлар одамлар меъдасига тегади. Зеро ҳозирги пайтда Сиз нутқ билан юзланаётган одамлар аввалида сизга кўпроқ ижобий эмас, танқидий нуктаи назардан ёндашадилар. Иш, мартаба, кечинмалар ва кайфиятнинг ёмонлиги ҳам, бетоблик ҳам атрофдагилар билан кўпол муомалада бўлиш ҳуқуқини бермайди. Ҳатто буйруқни ҳам мулоқимлик, майин овоз билан ва шу қатори бир вақтда ишга доир қатъиятлик билан бериш мумкин.

СУҲБАТ

Суҳбат олиб бориш маҳоратини эгаллаш учун қадимги нотиклар каби зарур бўлган билимларни эгаллаш лозим. Аммо бу дўстона учрашувларни нотиклик санъати бўйича мусобақага айлантириш дегани эмас. Ҳар кимга ҳам ақлли гапларни осонлик билан етказиш қобилияти берилмайдн. Суҳбатлашиш санъатида сергапликка йўл қўймай, машқ қилиш лозим, одамга мослашиш керак ва узоқ тажрибага эга бўлгандан сўнггина ўз истикболини кўриш мумкин. Авваламбор, биз ўз “мен”лашимиздан қочишимиз лозим, ўзгаларнинг қизиқишига эътибор бермоқ – бу ҳар суҳбатнинг асосий афзаллигидир. Жамоага ёкиш учун суҳбатдошингизга яқин бўлган ва уни кўпроқ қизиқтирадиган суҳбат мавзуларини танлашингиз лозим. Жамиятнинг баъзи аъзоларига доимо ҳамма нарсадан нолийверадиган ва айб кидираверадиган одамлар киради. Аммо мулоқот қилиш меъёри ва тажрибасига эга ҳақиқий одобли инсон ҳамиша ўз талабалари даражасида камтарин, мулоҳазаларида эса нотакаббур ва бағрикенг бўлади. Агар жамоат сизга нотаниш бўлса, суҳбатда мавжуд одамлар борасида гаплашмагингиз маъқул, аввал уларнинг ўзаро муносабатларини кузатиб, шу асосда бирон бир нарса дейишингиз мумкин.

Сўз бу ўзингизга қарши қуролга айланувчи кучдир. Яқинингизни айблашдан олдин, ўйлаб кўринг, ҳасадгўй бўлманг. Қуролмаслик ҳиссини очиқчасига кўрсатманг, бундан сизга бўлган муносабат ижобий ўзгариш касб этмайди. Атрофдагилар учун нотаниш бўлган тилда бирон-бир одам билан суҳбатлашиш маданиятсизликдир. Суҳбатдаги ҳар бир сўз суҳбатдош учун аниқ ва тушунарли бўлмоғи лозим. Агар сизнинг нутқингизни тинглаётган одам бирон-бир сўзини қайтариш учун гапингизни бўлса, тез орада суҳбатдош сизга бўлган қизиқишини йўқотади. Бунда нутқ ўта баланд оҳангда бўлмаслиги лозим, акс ҳолда, ўзингизни ноқулай аҳволга солиб қўясиз. Сизнинг суҳбатингизга учинчи суҳбатдош қўшилса-ю, мавзу эса ўта нозик хусусият касб этса, ўзингизни илтифотли ва ҳушмуомала бўлинг. Жамоатда турли нарсалар ҳақида гап кетади, саволлар чуқурлашиб кетмайди, бирон-бир нарса ҳар тарафлама кўриб чиқилмайди, балки қисқача мулоҳаза юритилади, аммо юзаки эмас. Ҳеч қачон бошқалар билан гаплашиш истаги борлигини ёки суҳбат сизга зерикарлик эканлигини кўрсатманг, суҳбат чоғида атрофга аланглаб, қўли тушган бирон нарсани ўйнаб ёки соатга қарайвериш мумкин эмас. Суҳбат чоғида ўзини кўчларга кўтариб, ўз фаолияти, изланишлари, мулки, ўз танишлари доираси ёки кимнидир исмини рўқач қилиш билан мақтаниш ва яхши эмас – булар суҳбатдош аклининг қавчали

тор эканлигидан гувоҳлик беради. Мунозара қилинаётган муаммолар доираси кенг бўлиши мумкин, бироқ нима бўлганда ҳам ўзингизни ишончли ҳис қиладиган, ўзингизга мос бўлган мавзуларда суҳбат олиб боришингиз мақсадга мувофиқдир. Суҳбатдошни соғлиқдан нолиш, об-ҳаво ҳақидаги сўзлар билан чарчатманг. Суҳбат ҳақиқатан ҳам қизиқарли бўлиши учун барча қобилиятингиз ва ҳазилкашлигингизни ишга солинг.

Суҳбатда нимадан сақланиш лозим

Тарбияли киши ўзи ҳақида энг охирида гапирди. Агар ундан бу ҳақда сўрашган тақдирда ҳам мавзуни бошқа тарафга буриб юбориш маъқул. Шахсий муаммолар оилавий ёки дўстлар даврасида муҳокама қилинади. Жамоатга эса ҳордиқ олиш учун чиқилади. Уй ишлари ва касалликлар тўғрисида яхшироқ мавзу тополмаган одамлар гапирсинлар. Бошқанинг гашига тегадиган шахсий мавзулардан қочинг. Ишончли маълумотларни ҳаммага тарқатиш ярамайди, бу кўпроқ сергапликдан далолат беради. Кўпчилик бундай одамлар билан масофа сақлашга ҳаракат қилади. Сабаби, диққат марказида бўлиш учун ҳамма нарсага тайёр бўлган бундай *“суҳбатдошлар”* ҳеч кимнинг қадр-қиммати билан қизиқмайдилар. Зеро бировнинг қусурларини кўрсатишнинг фойдасидан кўра зарари кўпроқ. Бошқаларнинг айбини кўрсатиш эвазига ўзини *“минбарга”* олиб чиқувчилар нафақат одобсиз, балки ахлоқсиз ҳам саналдилар. Ҳақиқий инсонлар жамоатда бошқалар айбини айтишдан ўзларини тия билдилар. Суҳбат қизиқарли бўлмоғи лозим. Турли пишириқлар пишириш ёки футбол ўйинидаги усуллар ҳақидаги мавзулар узоққа чўзилмайди. Тор доирадаги бундай мавзулар ҳақида гапириш ва ўргатиш даврадагиларни чарчатиб қўйиши мумкин. Шунчаки гапдонлик учун керак-керакмас беҳуда гапларни гапиришдан ҳеч ким лаззатланмайди. Агар тингловчилар сизнинг сўзларингизга нисбатан диққатсиз бўла бошласалар, суҳбатни тўхтатинг; сўзларингиз қизиқарли эканлигига амин бўлсангизгина суҳбатлашинг. Фақат тингловчилик қилиш ҳам одамларни зериктиради, баъзида сиз ҳам биров-бир фикр бериш орқали ўз муносабатингизни билдириб турганингиз маъқул. Гуруҳ бўлиб жамоадан чиқиб кетманг. Агар шундай истагингиз бўлса, уйингизга ўзингиз истаган одамларни таклиф қилишингиз мумкин. Баланд мартабадаги кишилар то сизга мурожаат қилмагунларига қадар, ҳадеб улар билан мулоқот қилишга шошилманг. Якунланмаган суҳбатни ўртасида ташлаб кетманг. Агар суҳбатдошлардан бири сизга қарши фикр билдирса, жиззакилик

қилманг, гарчи мавзу ўта кизикарли бўлган тақдирда ҳам қолгани сизнинг эмас, сизга қарши бўлган киши тарафини олишлари мумкин. Даврада бирор одам билан шивирлашга ўтманг. Бу атрофдагиларнинг гашига тегади. Сўзлашаётганда секин ва босиқлик билан гапиринг. Нигоҳингиз суҳбатдошингизнинг тугмачаси ёки бошқа нарсаси эмас, балки унинг нигоҳига қадалган бўлиши лозим. Бошқаларни қў билан кўрсатиш ярамайди. Суҳбат чоғида қўллар суҳбатдошининг елкасида бўлиши шарт эмас. Стол атрофидаги суҳбат диққат-эътиборни жалб қилиши, айниқса, ҳурмат юзасидан ўнг томондаги аёл қаратилган бўлиши керак. Умумий суҳбатга бир чеккада ўтирма узокдаги одам билан сўзлашиб, шовқин қилиш орқали ҳалак берманг. Шошиб турган киши билан суҳбат олиб боришга ҳаракат қилманг. Агар эркак аёл билан кетаётган бўлса, уни фақат зарур юзасидан тўхтаб гаплашиш мумкин. Сўзларига қараб танишларингизга баҳо берманг, унинг амали сўзларидан яхшироқ бўлиши мумкин.

Шу маънода, баъзи бир мулоҳазаларга кўра, куйидагини тавсия этиш мумкин: “Муомала – бу инсонлар ўртасидаги алоқаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳамда уларнинг ҳаёт фаолиятидаги эҳтиёжнинг мураккаб жараёни бўлиб, ўзга кишилар билан маълум алмашиш, уларни тушуниш ва идрок этишнинг ҳамкорликдаги стратегиясидир”. Бу муаммонинг объекти – идеал руҳий воқеликдир. Бу ерда гап инсон тафаккурининг ақлий, ҳиссий ва ихтиёрий пайдо бўлиши ҳамда унинг руҳиятини онгости жараёнларида юзага келиши ҳақида кетяпти. Унинг предмети эса инсонлар муомаласи фаолиятининг руҳий ва ахлокий тарафи ҳамда турли хил вазифа фаолият юритувчи инсонлар гуруҳининг ўзига хос руҳий жараёни ҳисобланади.

Муомала маданиятининг асосий тушунчалари ва тузилиши

Муомала шахслараро муносабатнинг пундай кўриниши унинг ёрдамида одамлар бир-бирлари билан ахлоқий, эстетик маданий, сиёсий ва руҳий жиҳатдан алоқага киришадилар, таълим ўтказадилар ва таъсирланадилар. Шу боисдан муомала ижтимоий категория сифатида турмушнинг барча соҳаларида қўллаш мумкин. Моҳиятига кўра бевосита ёки билвосита иштирок этади.

Дастлаб “муомала” ва “алоқа-коммуникация” тушунчалари ўхшаш томонларини аниқлаб олиш лозим. Алоқа-коммуникация ялпи алоқанинг бир тури бўлиб, йўналтирилган алоқа деб юритилади. У моҳиятан маълум бир ҳодиса ҳақидаги маълумотни бошқа томонга узатади. Масалан, оммавий ахборот воситаларида кўрсатув

Йўналтирилган маълумотларда муомала алоқа-коммуникация воситаси вазифасини бажаради. Бошқача қилиб айтганда, бундай ҳолатда муомала, энг аввало, субъект-объект муносабати сифатида намоён бўлади.

Муомала жараёни икки тарафлама характерга эга: у ўз моҳиятига кўра ахборот ёки маълумотларни шунчаки узатиш ва қабул қилишга қараганда кенг камровли бўлиб, икки ёки ундан ортик инсонлар ўзаро таъсирининг мураккаб тизими ҳисобланади. Шунга кўра муомала акти бир инсоннинг бошқа инсон(лар) билан муомалага киришиб, унда ўзиникига ўхшаш хусусиятларни топа олиши, уларга муносиб жавоб қайтариши. Улар билан ўзаро мулоқотда оптимал даражага эришсагина ўзининг муомала жараёнидаги муносиб ўрнига эга бўлади. Бундай ҳолатда муомала, энг аввало, субъект-субъектта муносабати тарзида кўзга ташланади.

Лекин шуни таъкидлаш лозимки, кўпгина илмий-оммабоп адабиётларда муаллифлар “муомала” ва “коммуникация” тушунчаларини синоним тарзида ишлатадилар. Айтиш мумкинки, муомала жараён сифатида тугал натижани объектив эҳтиёжлар, аниқ манфаатлар, мақсадлар, тузилмалар, воситалар, муомала техникаси нуктаи назаридан кўриб чиқади. У пайдо бўлганидан бошлаб илмий тавсифланадиган қатор даража ва босқичлардан ўтиб келган.

Шунингдек, муомала ҳамкорлик фаолиятининг муҳим омили эканини алоҳида таъкидлаш лозим. Муомаланинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий соҳалардаги ҳамкорлиги иккала томоннинг манфаатига асосланади. Шундай бўлган тақдирдагина, мулоқот самарали яқунланиши мумкин. Бу борада мамлакат Биринчи Президентининг давлатлараро ҳар томонлама шартномани имзолаш учун олиб борадиган мулоқотлари юқоридаги фикримизга мисол бўлади.

Шундай ҳолатлар ҳам бўладики, мулоқот жараёнида ҳамкорларнинг ўзаро мулоқотида умумий манфаатлар кузатилмайди, шу билан бирга, бу ҳолат ҳамкорликнинг узилишига ҳам олиб келмайди. Бундай ҳолат, асосан, ҳолларда сиёсий, иқтисодий соҳа вакилларининг ўзаро кузатувчи ва эксперт сифатида иштирок этадиган учрашувларида кузатилади.

Психолог олим Э.Ғозиев муомала тузилиши тўғрисидаги тадқиқотларида муомаланинг куйидагилардан таркиб топганлигини кўрсатади:

1. Коммуникатив (бир томонлама) ахборот узатиш;
2. Интерактив (икки томонлама ўзаро таъсир);

3. Перцептивлик (Ўзаро бир-бирини идрок қилиш).

Жумладан, “муомаланинг *биринчи томонида* – тилга ва унинг амалий ифодаси” бўлмиш нутқ фаолиятига бевосита муурожаат қиладилар. Муомаланинг *иккинчи томони* – мулоқотга киришувчиларнинг ўзаро таъсири, уларнинг нутқ фаолиятида нафақат сўз орқали фикр алмашинуви, балки хатти-ҳаракати ва хулқ-атвори билан ўзаро таъсир ўтказиш, таъсирланишдан иборат. Муомаланинг *учинчи томонида* – мулоқотга киришувчилар ўзаро бир-бирларини идрок қилиш жараёни намойён бўлади, инсонни инсон томонидан идрок қилиш юзага келади¹.

Шуни алоҳида қайд этиш зарурки, мулоқот жараёнининг стихияли ва англамаганлик даврида натижа иккиёклама бўлиши мумкин: мулоқот яқун топиши (масалан, “Бизнинг алоқаларимиз ва муносабатимиз тасодифий боғланган эди. Яна шундай тасодифий муносабатимиз тез ажралади”) ёхуд ички таъсир натижасида юзага келган мулоқот жараёнида унинг кейинги босқичларида ҳам давом этиши мумкин. Давомига тегишли манфаат юзага келади. Агар мулоқот барқарор бўлса, у ҳолда ҳамкорларда аниқ мақсадлар пайдо бўлади: турли ахборотларни узатиш; билим ва тажриба алмашиш; бир-бирини тушунишга эришиш; ҳаракатлар бирлигига эришиш кузатилади.

Муомаланинг юқорида қайд этилган таркибини алоҳида кўриштириш мақсадга мувофиқ.

Коммуникатив (умумий бажаряпман, боғлаяпман, умумлаштирапман) ахборот узатишда инсонлар ўзаро турли хил тасавурлар, фикрлар, манфаатлар, кайфиятлар, туйғулар, йўналишлар ва ҳоказо муносабат орқали фикр алмашадилар. Инсоний мулоқот шаронти ахборот ва маълумотлар нафақат узатилади, балки шаклланади, аниқланади ва ривожланади ҳам. Бунда коммуникатив жараёни ҳар бир аъзоси ўзи билан ҳамкорлик қилаётган шахснинг фаоллиги ҳам кўзайди. Ҳамкор – иштирокчи субъект сифатида қўйилади. Ҳар бири унга ахборот узатиш жараёнида унинг манфаати, мақсади, ҳоҳишини инobatга олиш мақсадга мувофиқ. Лекин мулоқотни ушбу кўринишида қийинчиликлар юзага келиш, турли тўсиқлар пайдо бўлиши эҳтимолини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик лозим.

Интерактив (ўзаро таъсир) мулоқотда одамлар ўзаро таъсирланиши жараёнида нафақат ахборот алмашинуви, балки умумий

¹ Ғозиев Э. Муомала психологияси. –Т.: “Университет”. 2001. –Б.55

лиятни режалаштириш ҳам муҳим саналади. Мулоқот жараёнларини фаоллаштиришда қарама-қарши фикрлар ва қаршилиқларга дуч келиш натижасида пайдо бўладиган муаммоли ҳолатлар муҳим шароит ҳисобланади. Қўшимча ахборот ва маълумотларга эҳтиёж кучайиб борадиган кўптомонлама уйғунлик юзага келади. Бу қўшимча фаолият қатнашчиларининг ўзаро таъсири тезлигининг ошишига олиб келади.

Перцептивлик (қабул қилиш) мулоқот жараёни қатнашчилари ўртасида бир-бирини тушуниш ва бир-бирига тушунтира олиш ғоятда муҳим. Бир-бирини тушунишнинг ўзи турлича талқин этилиши мумкин: ҳамкорнинг хоҳиши, мақсадини тушуниш ва уларнинг мотивларини тўғри йўналтира билиш.

Мулоқот одамлар ўртасидаги ўзаро таъсир ва ўзаро тушунишнинг мураккаб ижтимоий-психологик жараёни сифатида турли хил воситалар ёрдамида амалга оширилади. Жумладан, *вербал мулоқот* (белгили тизимлардан нутқда фойдаланиш) ва *новербал мулоқот* (турли хил нутқий белгили тизимлардан фойдаланиш)ни фарқлаш қабул қилинган.

Вербал мулоқот – бу табиий товуш нуткидир. Нутқ мулоқотнинг энг универсал воситаси ҳисобланади. У, айни пайтда, ҳам ахборот манбаи сифатида, ҳам суҳбатдошга таъсир этиш воситаси сифатида юзага келади. Нутқий мулоқот ўзига хос санъатдир.

Новербал мулоқот воситаларига – оптико-кинетик (имо-ишора, мимика, пантомима), паралингвистик (овоз, унинг диапозони, овоз тони), экстралингвистик (тўхтаб тин олиш, йўтал, йиғи, кулги, нутқ мароми), проксемика (мулоқотнинг макон ва замонда жойлашуви), визуал мулоқот (кўз билан алоқа қилиш), хидларни билиш каби воситалар кирди. Бу воситалар мулоқот жараёнида катта ёрдамчи куч ва қобилиятга эга бўлиб, нафақат вербал таъсири кучайтириш ёки камайитиришга, балки мулоқотнинг барча новербал мулоқот жараёнида иштирок этаётганнинг хоҳиш-истаги сифатидаги муҳим жиҳатларни кўрсатишга ёрдам беради.

Ҳар қандай ижтимоий фаолият каби мулоқот ҳам ўзининг муайян сифат кўрсаткичларига эга бўлиб, улар фикрлар ва туйғулар оламига кириб бориш асосида юзага келади. Бу кўрсаткичлар уларни юзага келтирадиган асосий соҳалардан мустақил тарзда гуруҳлаштирилади. Булар: а) индивидуал-шахсий; б) социал-психологик; в) предметли-амалий. Мулоқотдан таъсирланиш жараёнида юқоридаги кўрсаткичлар бир-бири билан бевосита боғланади.

Хулоса қилган ҳолда қуйидаги муомала турларининг хоссаларини кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқ:

1. Замон ва макондаги мулоқот контакт ва дистант муомалага бўлинади. Контакт мулоқотда ҳамкор-суҳбатдош ёнимизда бўлади ва у билан бевосита ва билвосита мулоқот ўрнатишимиз, имо-ишоралар ва турли хил ҳаракатлар орқали бир-биримизга мурожаат қилишимиз мумкин. Масалан, ёнимиздаги дўстимизни имлаб чақирамиз, рози ёки норозиلىгимиз ифодасини лабимизни буриб, бошимизни кимирлатиб билдирамиз.

2. Бирор-бир мулоқотни билвосита амалга ошириш. Бевосита мулоқот бу – одатдаги суҳбат, сўзлашув, доклад ва ҳ.к. Билвосита мулоқот турларига телефонда гаплашиш, хат орқали мурожаат қилиш, ахборотни радиодан, телевидениедан ҳамда китоб орқали узатиш кабилар киради. Айнан билвосита мулоқот ривожига ҳаётда жуда кўп ўзгариш ва янгилликларни тақозо қилади.

“Мен” – гапирувчи ва “Сен” – тингловчи кўринишидаги диалог-монолог мулоқот. Диалог “мен” ва “сен” ролларининг алмашинувини ифодалайди. Диалог мулоқотдаги савол-жавобнинг қисқалиги, аниқлиги ва тузилишига кўра оддийлиги билан тавсифланади.

3. Фикримизга Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романидаги “Чин ўртоқ» бўлимидан олинган Муҳаммад Ражаббек билан Анвар ўртасидаги мана бу диалог мисол бўлади:

“Анвар уч ҳафтагача ҳатми қуръон кечалари Муҳаммад Ражаббек уйига келиб турар эди. Охирги ҳатми қуръон кечаси Муҳаммад Ражаббек Анвардан ҳол-аҳвол сўради:

-Домлангиз саломатми?

-Шукур.

-Ўқилишингиз яхшими?

-Бирмунча.

-Домланинг уйида турасизми?

-Тақсир.

-Сиқилмайсизми?

-Йўқ.

-Илми ҳисоб ўқиганингиз борми?

-Йўқ, тақсир.

-Домлангиз илму ҳисобни билурмикин?

-Билмаслар деб ўйлайман.

-Агар мен бир домла тайин қилсам, ҳисоб ўқийсизми?

-Устозим руҳсат берсалар, албатта ўқийман.

-Хўп... бўлмаса эрта кечга домлангиз шу ерга келиб, менга учрайсин!

-Хўп, тақсир!"²

4. Шахслараро оммавий мулоқот. "1-1" ва "1-бир нечта"нинг мулоқотлари шахслараро мулоқотга, "1-кўп" мулоқоти эса оммавий мулоқотга олиб келади. Оммавий мулоқотнинг матбуот, радио, телевидение каби воситалари турли жанрдаги матнлар ҳамда реклама роликларидаги "сухбат" томошабинлар билан "сен" сўзлари кечади. Масалан, рекламалардаги "чанқоғингга ишон", "сенинг ишончли ҳамкоринг", "....." каби мурожаатлар шулар жумласидан. Оммавий мулоқот бу – очик чиқиш, маъруза, доклад, давлат раҳбарининг мурожаатномаси, Ташқи ишлар вазирлигининг баёноти ва ҳоказолардан иборат. Оммавий мулоқот матнини тузишда лексик ва грамматик қоидаларга жиддий эътибор қилиш зарур.

5. Хусусий-расмий мулоқот. Хусусийдан фарқли ўлароқ, расмий мулоқот матни кўпгина стереотип хусусиятларга эга. Масалан, икки томонлама келишув ва битимлар, дипломатик ҳужжатлар ва баённомалар, шартнома ва бошқа шу каби расмий қоғозлар матни расмий мулоқот турига мисол бўлади. Бунда сўзлашув нутқининг лойиҳаси ва лексикаси муҳим ўрин тутади.

Муомала маданиятида хушфезллик, хушмуомалалик, ҳаёиболилиқ, беозорлик, ширинсўзлик, очикқўнғиллик сингари ахлоқий меъёрлар муҳим саналади. Биз шулардан айримларини кўриб чиқишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Хушфезллик. Ушбу ахлоқий хатти-ҳаракат меъёрийлик нуқтаи назаридан ғоят муҳим. Чунки ҳар бир жамият даражаси маълум маънода ундаги фуқаролар муомала маданиятининг юксаклиги билан ҳам белгиланади. Зеро, хушфезл, ширинсухан инсон ўзининг ҳар бир муваффақиятсизлигига фожиа сифатида қарамайди, алам ёки ғазаб билан ёмон кайфиятини бошқаларга ўтказишга интирмайди. Атрофдаги ахлоқий муҳитни бузмайди. Натижада ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам кўтаринки кайфият, тарли-туман омадсизликларнинг ўткинчилигини англатувчи ҳаётбахш бир умид бағишлайди. Жамият донмо ана шундай одамларни ҳурмат қилади ва улардан ўрнак олишга интилади.

Хушфезллик, ширинсуханлик қай даражададир кўпроқ кишининг маълум бир инсоний табиатга интилиши билан боғлиқ бўлса, босиқлик, камтарлик, камсуқумлик, аксинча, кўпроқ ирода кучи натижасида юзага келади. Зотан инсоннинг ўз ғазабини боса билиши, норозилигини барвақт билдирмаслиги; сўзлагиси, бирор-бир гап

² Абдулла Қодирий. Мехробдан ҳаёт. –Т.: "Ўзгугувчи". 1987. –Б 44.

билан ўзини кўрсатгиси келиб қолганда ўша истакни тўхтата олиши кучли продани талаб қилади. Шу боис муомала босиқ, камтарин “етти ўлчаб бир кесини” тамойили асосида иш кўрган шахслар оқил одамлар саналади ва улар жамиятда ҳам намунавийлик мақомига ноил бўладилар.

Хушмуомалалик Муомаланинг асосий манбаини сўз ташкил этиши барчамизга маълум. Шунингдек, сўз инсоннинг ботинидан чиқиб, инсон ботинидан чиқадиган сўзга эгаллик қила олишини ҳам биламиз. Бирок, ташқарига чиққан сўз инсоннинг ўзини қулга айлан-тириб қўйишини доим ҳам билавермаймиз. Яъни оғиздан чиққан яхши-ёмон сўз бевосита инсоннинг руҳиятига ўрнашади: яхши сўз билан муомала қилинса – яхшилик топилади, ёмон сўз билан муомала қилинса – ёмонлик.

Хушмуомалалик ижтимоий аҳамиятига кўра хушфёълликка нисбатан кенг қамровлидир. У инсоннинг ҳам хатти-ҳаракати, ҳам мулоқоти натижасида вужудга келади. Хушмуомалалик ўз ичига мулойимлик, муросан мадора, охисталик, тагдорлик каби сифатларни қамраб олади.

Шунингдек, хушмуомалалик катъий тартибга асослаган ахлоқий меъёр ҳисобланади: у ўзгани ранжитмаслик, бировга ёмон сўз айтмаслик, баҳс-мунозарага киришганда муҳолифни ҳурмат қилиш, кўрслик ва чапанликдан холи бўлиш ҳамда суҳбатлашганда эҳтиросларга берилмасликни талаб этади.

Ҳаё-ибобилик. Хондамир, Восифий ва бошқа замондошларнинг асарларидан биламизки, Навоий ғоят табиати нозик, пок, хушхулқ ва ўта назокатли кишиларни яхши кўрган, ўзи ҳам жуда нозиктаб инсон сифатида ном қозонган. Шу сабабли у “Маҳбуб ул-қулуб” асаридаги “танбех”ларида ҳаё, беозорлик сифатларига алоҳида урғу бериб таърифлайди. Вафо ва ҳаёни уйғунликда кўрган шоир “вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ” деб таъкидлайди. Демак, бу тушунчалар бири-бирига жуда вобаста. Чунки маърифатли, комил инсонлар ҳаёли ва вафодор кишилардир. Вафосизнинг жабри қанча бўлса, ҳаёсизнинг шаллақилиги, бетга чопарлиги, беандишалиги ҳам шунча озор келтиради; шоир бунини ўзи бошидан ўтказган: “Замон аҳли бевофалид-кўжсумга туганлар ва даврон ҳаёли беҳаёлигидин бағрим тиканлар... ҳар қайсига рақам урай десам Айюб сабри анга воэтмас ва қалам суай десам Нух умрида тамомга этмас”. Шоир асли билан ёзган:

Ё марҳамат ул хайли ситамқорага бергил,

Ё сабру таҳаммул мени бечора бергил.

Мулойимлик. Мулойимлик барча мутафаккирлар назарида кишининг мақбул сифатларидан бири, деб эътироф этилади. Муомала маданиятида мулойимлик “хилмли”, “юмшоқ табиатли” деган тушунчалар билан бир маънони англатади. Бу тушунча аччиғланмайдиган, эҳтиёткор, сўзини ўйлаб гапирадиган кишиларга нисбатан ишлатилади. Бироқ, мулойимликнинг камчилиги шуки, бундай сифат соҳиблари аксар одамларга ёқмайди.

Беозорлик. Инсонларнинг табиатидаги хусумат, адоват, ғазаб каби иллатлар бу каби одамлардан холи. Улар барча масъулиятни ўз зиммасига олсалар-да бировга ёмонликни раво кўрмайдилар, оғирликларини ўзгалар зиммасига юкламайдилар. Беозор кишилар матонатли бўла туриб, ўзидан ожиз кишиларга қаҳр билан муомала қилмайдилар.

Умуман олганда, ахлоқий меъёрларнинг муомала маданиятидаги кўринишлари талайгина. Биз шулардан айримларигагина тўхталиб ўтдик. Шундай экан, муомалада пировард натижада куйидагича хулоса чиқариш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз: агар ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари бир-бирига боғлиқ бўлса, ахлоқий тамойилларнинг боғликлиги янада мустаҳкамроқ – улар биридан иккинчисига ўтиб туриш хусусиятига эга; ахлоқий меъёрлар бир-бири билан шу даражада чамбарчаски, баъзан бирини иккинчисидан аниқ ажратиш кийин, зеро улар хулқ ва одоб доирасидаги ахлоқий амалиётлардир.

Муомалада юзага келадиган зиддиятлар ва инсон феъл-атвори

Тараққиёт зиддиятларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва бартараф қилиниши жараёндан иборат. Шунга кўра, зиддиятларнинг кўриниши ҳам турли хил бўлиб, улар нарса-ҳодисаларнинг ҳаракати ва ривожланишида турлича аҳамият касб этади. Зиддиятлар ички, ташқи, асосий, асосий бўлмаган каби кўринишларга эга. Жумладан, *ички зиддиятлар* – нарса ва ҳодисалардаги ички жараёнларнинг ифодаси, ҳаракатланишнинг манбаи ҳамда ривожланишнинг асосий сабабидир. *Ташқи зиддият* – нарса ва ҳодисалар ўртасидаги муносабатларнинг ифодаси ҳисобланади. Жамият ривожланишининг мазмуни ва моҳияти ҳам, асосан, ички зиддиятларнинг хал қилиниши билан белгиланади. Бироқ ривожланишда ташқи зиддиятларнинг иштироки камроқ бўлади, деган фикрга бормаслик керак. Зеро, глобаллашув ва интеграция жараёнларида ташқи зиддиятларнинг ҳам ўз ўрни бор. Нарса-ҳодисаларнинг моҳияти, ҳолати, келиб чиқиш ва ривожланиш қонуниятларини белгиловчи зиддиятлар эса *асосий*

зиддиятлар деб аталади. Асосий зиддиятлар тараққиётда белгиловчи (бошқарувчилик) вазифани бажаради ва барча бошқа зиддиятларга таъсир кўрсатади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, зиддият муомалада – инсонлар ўртасидаги мулоқотларда – сўзлашиш, фикр алмашиш, музокара олиб бориш, баҳслашишда бири иккинчисини инкор этадиган иккита муомала натижасида вужудга келади.

Шуни таъкидлаш лозимки, зиддиятли вазиятлар асосида алоҳида шахслар ва гуруҳларнинг карама-қарши фикрлари, мақсади ҳамда шу мақсадга эришишнинг воситалари ётади. Ижтимоий психология зиддиятларни манбаига қараб бир неча турга ажратади. Масалан, зиддият ички-шахсий (раҳбар билан ходим ўртасида) ва шахс-ташқилот (шахслар, гуруҳлар ва ташқилот ўртасида) бўлиши мумкин. Шунингдек, зиддиятларнинг горизонтал таснифи ҳам мавжуд (бир-бирига бўйсунмайдиган ходимлар ўртасида), вертикал (бир-бирига бўйсунувчи ходимлар ўртасида) ва аралаш турдаги зиддиятлар ҳам мавжуд. Кундалик ҳаётда вертикал ва аралаш турдаги зиддиятлар учраб туради. Агар бундай зиддиятлар жамоада 70-80% ни ташкил этса, бу раҳбар учун хавfli ҳисобланади. Бундай вазиятда раҳбарнинг ҳар қандай ҳаракати зиддиятлар призмаси орқали олиб қаралади.

Муомала маданиятида зиддиятлар англашмовчилик, бир-бирини тушунмаслик ҳамда ўзаро манфаатлар тўқнашуви натижасида келиб чиқади. Шунингдек, зиддиятларни келтириб чиқарувчи сабабларни хусусиятига қараб тавсифлаш мумкин. Р.Л.Кричевский ўзининг “Агар сиз раҳбарсиз” китобида зиддиятларни келтириб чиқарувчи омилларни 3 гуруҳга бўлади:

Биринчи гуруҳ – меҳнат жараёнидаги зиддиятлар;

Иккинчи гуруҳ – инсонлараро муносабатларнинг психологик хусусиятлари, яъни импатия ва антипатия, маданий-этник ҳилма-хиллик, раҳбар ҳатти-ҳаракатлари, психологик мослаша олмаслик ва ҳоказо.

Учинчи гуруҳ – жамоа аъзоларининг ўзига хослиги. Масалан, ўзини бошқара олмаслик, эҳтиросларга берилиш, тажовуз, дўқ-пўписа, ҳақоратлаш-сўқиниш, муносабатга кириша олмаслик.

Муомала жараёнида юзага келадиган зиддиятлардаги муаммо шундаки, инсонлар муомалада бўлиб, баъзида бир-бирларини умуман тушунмайдилар, ҳаттоки рақибингиз аниқ, лўнда гапирса ҳам. Сизнингча, инсонлар гўёки сизни эшитмаётгандек. Худди шунингдек, айрим ҳолларда сиз ҳам уларни тингламаслигингиз мумкин.

Муомала жараёнидаги кийинчиликларни инобатга олиб, Е.Мелбурд, В.Зигерт ва Л.Ланг томонидан инсоннинг зиддиятли вазиятлардаги хатги-ҳаракатларининг психологик стандарт билан мос равишдаги модели ишлаб чиқилди. Бу борада зиддиятни конструктив ҳал этиш қуйидаги омилларга боғлиқ:

-зиддиятни адекват тарзда идрок этиш, яъни шахсий кечинмаларсиз иккала томонни ҳам тўғри баҳолай олиш;

-муомаланинг самимийлиги ва самарадорлиги, муаммони ҳар томонлама ечимини топиш, зиддиятларда холисликка амал қилиш;

-ўзаро ишонч ва ҳамкорлик муҳитини яратиш. Раҳбарнинг зиддиятларни вужудга келтирувчи индивидуал хусусиятларни билиши муҳим аҳамиятга эга.

Психологларнинг бу борадаги тадқиқотларини умумлаштириб қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

-ўз имкониятларини тўғри баҳолай олмаслик, мазкур ҳолатда атрофдагиларнинг тўғри фикрларига зид келиб, зиддият учун замин яратилади;

-устунлик қилишга интилиш;

-ўз фикрига содиқлик туфайли янгиликлардан воз кечиш;

-фикрларни баён этишда аччиқ ҳақиқатни айта олиш;

-катъийлик;

-шахс эмоционал йиғиндиси – безовталиқ, дарғазаблиқ, кайсарлик;

Зиддиятлар юқоридаги ҳолатлар билан бирга зиддиятга мойвлик туфайли ҳам вужудга келади. Шахслараро ва ижтимоий психологик муносабатларда фикрларнинг бир-бирига мос келмаслиги шулар жумласидан. Масалан, муайян шарт-шароитда фаолият олиб боровчи турли темпераментдаги инсонларни олиб кўрайлик. Одатвий муҳитда холерик ва флегматик темпераментли кишилар ишни самарали бажарадилар (флегматикнинг фавқулодда мулоҳазакорлиги ва холерикнинг шиддат билан ҳаракат қилиши).

Шунингдек, кўп ҳолларда шахслараро зиддиятларнинг асосини манфаатлар ва мақсадлар эгаллайди. Масалан, корхона раҳбари ишлаб чиқариш кўламини кенгайтириш ва иш самарадорлигини оширишдан манфаатдор бўлса, ходимларни эса кўпроқ ойлик маош қизиқтиради. Бундай ҳолат ҳам зиддиятни вужудга келтиради. Аксарият ҳолларда зиддият шахснинг имкониятларига нисбатан қўйилган юқори талаблар туфайли вужудга келади.

Тадқиқотчилар К.Томас ва Р.Клименс зиддиятларда ўзини бошқаришнинг қуйидаги усулларини кўрсатадилар:

Рақобатчилик;
Ҳамкорлик;
Мураса (колпромисс);
Мослашиш;
Чекиниш.

Уларнинг фикрича, у ёки бу зиддиятли вазиятда бошқариш усули сизнинг манфаатларингизга ҳамда фаол ёки суст иштирок этишингизга боғлиқ. Мазкур усулларни мақсадга мувофиқ равишда ишлатиш юзасидан қуйидаги тавсияларни ҳавола этамиз:

Рақобатчилик усули. Мазкур усул энг типик ҳолат ҳисобланади. Маълумотларга қараганда, зиддиятларда ўз манфаатларини 70% қондириш, ғолиб бўлиш ҳисобланади. Бунда рақиб томонга босим ўтказиш вужудга келади. Уни кучли иродага эга бўлган шахсгина бажариши мумкин. Бу усулдан ўз фикри ва кучига ишонган ҳамда зиддият натижаси муҳим бўлган инсонгина фойдалана олади. Бунинг учун шахс: а) имкониятлари кенг, ҳокимият эгаси, эътиборли киши бўлиши ва танлаган йўли тўғри эканлигига ишониши лозим; б) бошқа йўл йўқлигига ишонч ҳосил қилиш; в) мазкур йўлни танлаш учун етарли имкониятларга эга бўлиш; г) авторитарликни маъқул кўрувчи ходимлар билан ишлаши керак.

Шуни унутмаслик керакки, бу усул камдан-кам ҳолларда узок муддатли натижаларни олиб келади, чунки мағлуб томон сизнинг хатги-ҳаракатингизни ёқламаслиги мумкин. Бундан ташқари, бугун мағлуб томон эртага сиз билан ҳамкорликдан воз кечиши мумкин. Бу усулни яқин ҳамкорлик ва шахсий муносабатлар мустақкам бўлган ҳолатлар учун қўллаш мақсадга мувофиқ эмас. Шунингдек, мазкур усулни ҳокимиятга эга бўлмаган тақдирда ҳам қўлламаслик керак.

Ҳамкорлик усуллар ичидаги энг мураккаб ва энг самаралисидир. Бу усулнинг афзал томони шундаки, иккала томон учун ҳам муросали ечим топилиши эҳтимолдан холи эмас. Мазкур усул зиддиятни ҳал этиш учун унинг барча аъзолари иштирок этишини талаб этади. Мазкур ёндашув иш ва шахсий ҳаётда омадга олиб келади. Бу усулни бошлашдан аввал қуйидаги сўзларни айтиш мақсадга мувофиқ: “Мен иккаламиз учун адолатли йўлни танламоқчиман”, “Иккаламиз нимани хоҳлашимизни билиб олайлик”, “Мен муаммони ечиш учун келдим” кабилар. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, иккала томоннинг ғолиб бўлиши қабул қилинган қарорлар ижросининг муваффақиятли гаровидир. Бироқ бу услуб ўз қарашлари ва фикрларини изохлаб бериш ҳамда иккинчи томонни тинглай олиш қобилиятини талаб

қилади. Мазкур усулни қуйидаги зиддиятли вазиятларда қўллаш мумкин:

- муаммонинг ечимини муҳим бўлиб, муросага йўл қўйиладиган вазиятларда;
- зиддиятли томон билан узоқ муддатли алоқалар ўрийтиш қўзланганда;
- ўзаро тажрибага эга бўлиш асосий мақсад бўлганда;
- фикрларнинг интеграцияси зарур бўлса ҳамда холимлар шу жараёнга жалб этилса.

Муроса усули. Муроса усулининг асосий мақсади иккала томонни ўзаро келиштириш ҳисобланади. Шу маънода бу усул ҳамкорликка ўхшаб кетади, бироқ анча юзаки амалга оширилади. Бу усул томонларнинг манфаати мос келиб уни қандай ҳал этишида жула самарали. Муроса келишувини амалга оширишда маълум маънода кўникма бўлиши лозим, ҳар бир аъзо нимагадир эришиши зарур. Мазкур усулнинг камчилиги шундаки, биринчи томон иккинчи томонга нисбатан ўз имкониятларини ошириб юборса, қўзланган мақсадга эришиб бўлмайди.

Муроса усулини қуйидаги зиддиятли вазиятларда қўллаш мумкин:

- иккала томон ҳам бирдай имкониятларга эга бўлса;
- бир томоннинг эҳтиёжларини қондириш мумкин бўлса;
- аник қарор қабул қилингунига қадар вақтинчалик муроса йўлини танлаш.

Чекинмиш усули. Бу усул, асосан, томонларнинг тўғридан-тўғри манфаатларига зид келмаса ёки муаммо унчалик муҳим бўлмаса, зиддиятнинг кескинлашувига таъсир этмаса ёки томон муаммони ҳал этиш учун ўз кучларини сарфлашни истамаган ҳолларда ўз самарасини беради. Шунингдек, бу усулдан томонлар тенг кучга эга бўлмаган ҳолда фойдаланиши мумкин. Акс ҳолда, алоқалар узилгани мумкин. Зиддиятли томон бу усулдан агарда:

- зиддият манбаи асоссиз ва муҳим бўлмаса;
- ўз манфаатига ҳал эта олмаслигини билса;
- муаммони ечиш учун етарли кучга эга бўлмаса;
- қўшимча ахборотга эга бўлиш учун вақтдан ютишни истаса;
- зудлик билан масалани ҳал этиш хавфи бўлса;
- ходимларнинг ўзи бу муаммони ҳал эта олса;
- масалани ҳал этиш соғлиққа зарар бўлса;
- зиддиятда мураккаб инсонлар – кўпол, нолувчи кишилар иштирок этса ишлатилиши мумкин.

Бу усул муаммодан қочиш эмас, аслида чекиниш зиддиятли вазиятларда қўл келиши мумкин.

Мослашиш усули. Бу усул иккинчи томон билан алоқада бўлиб, муҳитни яхшилаш учун ўз манфаатларини оқламаслик тушунилади. Томас ва Килмен фикрича, айрим ҳолларда бу зиддиятни ҳал этишнинг ягона йўли ҳисобланади. Чунки унинг пайдо бўлиш пайтига келиб иккинчи томоннинг манфаатлари сизникидан зарурроқ бўлиб қолиши мумкин. Мослашиш усули қуйидаги ҳолларда қўлланиши мумкин:

- асосий вазифа тинчликни сақлашга қаратилганда;
- зиддият масаласи томонлар учун муҳим бўлмаганда;
- бошқалар билан алоқани мустаҳкамлаш ўз манфаатидан устун келганда;

- ҳақиқат сиз томонда эканлигини билганда;
- етарли куч ва имкониятларга эга бўлмаганда.

Юқоридаги усуллар шахслар томонидан самарали ишлатила олинсагина ўз ижобий натижасини беради.

Зиддиятли вазиятлардан ўзини тута билиш қоидалари.

Раҳбар зиддиятларни нафақат иш соҳаси, балки шахсий эмоционал соҳада ҳам ишлата олиши зарур. Хўш, зиддиятли шахс билан ишлаш жараёнида ўзини қандай тутиш лозим:

Биринчидан – бундай одамларда ички ўткинчи кечинмалар билан боглиқ эҳтиёжлар мавжуд бўлиб, улар шу орқали эҳтиёжларини қондиради. Масалан, тажовузкор ўзининг тажовузи орқали кўрқоқлигини яшириши мумкин.

Иккинчидан – ўз ҳиссиётларини жиловлаб, бошқанинг ҳиссиётларини рўёбга чиқаришга учун имконият яратиши керак.

Учинчидан – бундай одамларнинг қилаётган ҳаракатларини жиддий қабул қилмаслик.

Туртинчидан – зиддиятли ҳолатларда мувофиқ келувчи усулни танлаш учун бундай усуллар қайси тоифа одамларга мос келишини ажрата олишингиз зарур.

Роберт Брэмсон тарбияси қийин одамлар билан муомала қилишнинг бир неча турларини ажратиб кўрсатади:

Тажовузкор – агар сўзига қулоқ солишмаса, кишиларга тажовуз килувчи қўпол ва шаллақилар.

Шикоятчи – қандайдир ғояни ўзлаштириб олган ҳолда бошқаларни катта гуноҳда айбловчи, бироқ ушбу муаммони ечиш учун бирор иш қилмайдиган киши.

“Даргазаб болакай” – бу тоифа кишилар табиатан ўзларининг тўғри ёки нотўғри фикрларини ўтказишга ҳамда жараённи тўлалигича қўл остида тутиб туришга интиладилар.

Максималист – гарчанд зарурати бўлмаса-да, бирор-бир ишни ортга судрамайдиган киши.

Индамас (писмиқ) – барча аламларини ичига ютиб юрадиган, бироқ пайти келганда бирдан портлайдиган одам.

“Сирли қасоскор” (ишқаллар) – бирор-бир найраинглар ёрдамида ноқулайликларни юза келтирувчи, “нотўғри қилинган иш учун ўзини адолат ўрнатувчи” деб ҳисоблайдиган киши.

Иккиюзламачи ёки “Ёлгончи гамхўр” – ўзини сизга яхшилик қилаётган каби кўрсатади, бироқ қалбида бошқаларга нисбатан адоват, кўролмаслик мавжуд бўлган одам.

“Сурункали айбловчи” – доимий равишда ўзгаларнинг айбини кидирадиган (тирнок орасидан кир кидирадиган), ўзини доимо ҳақ деб ҳисоблайдиган шахс.

Зиддиятли ҳолатлар юзага келганда унинг олдини олиш учун қуйидагиларни тавсия этиш мумкин:

1. Зиддиятлар ҳолатларда инсоннинг хатти-ҳаракатини ақл эмас, балки ҳиссиётлар бошқаришини унутманг. Зеро, ақл ён берган пайтда инсон ўзининг сўзи ва хатти-ҳаракатига жавоб бера олмайди.

2. Муомаланинг кўплаб муқобил усулларидан фойдаланинг, суҳбатдошингизни “жеркиб” ташламанг, ўзингизга “Мен ҳам янглишишим мумкин-ку!?” деган саволни беринг.

3. Зиддиятнинг моҳиятини тўлақонли тушунишга ҳаракат қилинг ва “Мабодо зиддият ҳал этилмаса-чи?” деган хавотирдан йироқ бўлинг.

4. Агар суҳбатдошингиз каттик ҳаяжонда ёки ғазабланаётган бўлса, уни “совутишга” интилинг, зинҳор ундан баланд келишга уринманг: ўзингиз жим бўлинг-да, ундан буни талаб қилманг.

5. Суҳбатдошингизга ўзини сизнинг ўрнингизга қўйиб кўришини сўранг, яъни “Агар сиз менинг ўрнимда бўлганингизда қандай йўл тутган бўлар эдингиз?” деган саволни бериб кўринг.

6. Қилган хизматингизни ҳаддан зиёд мақтайверманг ва миннат қилманг.

7. Зиддиятнинг юзага келишига сабабчи бўлган ҳамкорингизни ҳадеб айблайверманг.

8. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзаро муносабатни сақлаб қолишга ҳаракат қилинг.

Сўзлашув маданияти ҳар бир тил бирлигини шароитга қараб, йиллар мобайнида қабул қилинган меъёрлар асосида қўллаш санъати ҳисобланади. Масалан, сўрашиш, саломлашиш маданиятини олайлик. Сўрашиш барча халқларнинг муомала маданиятидаги муҳим восита бўлиб, у ҳар бир халқнинг миллий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос кўринишга эга. Таъкидлаш зарурки, сўрашиш билан саломлашиш айнан бир тушунчалар эмас. Саломлашиш барча халқларда салом бериш одоби қоидаларига асосланади, у фақатгина қўл бериб кўришишдан иборат эмас. Сўрашиш эса сўз, имо-ишора, миника ва хатти-ҳаракат орқали ҳам амалга ошириладиган жараён бўлиб, у инсон фаолиятининг барча жиҳатларини қамраб олади.

Ўзбекларда нутқий муомала маданиятида жамоа, одамлар билан ҳамжиҳатликда бажариладиган ҳашар, ободонлаштириш ишларида ништирок этаётганларга *“Ҳорманглар”* дейилади ва улар томонидан *“Саломат бўлинг”* ёки *“Бор бўлинг”* деган жавоб қайтарилади. Ҳосил йиғим-терими пайтида хирмон тепасида кўришганда эса *“Хирмонга барака”* дейилади ва улар томонидан *“Умрингизга барака”* деган жавоб қайтарилади. Мазкур сўрашиш маданиятига эътибор берсангиз, мурожаат оҳанги ҳам, жавоб оҳанги ҳам мантиқийлик, нафосат ҳамда кишига хуш ёқадиган тарзда ифода этилади. Бу сўзларнинг қудрати шундаки, уларни жаҳл устида, ғазаб билан айтсангиз ҳам бировга оғир ботмайди.

Тарихимизга назар солар эканмиз, Ўзбек тили ҳам ўтмишда нақадар бой, сўрашиш услублари хилма-хил ва катта эътиборга эга бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, аجدодларимиз меҳмонни *“Ҳули келибсиз, қадамларингизга ҳасанот!”* деб кутиб олади. Агар меҳмон азиз, муҳтарам ва орзиқиб қутилган бўлса, у билан сўрашганда ниҳоятда латиф ва соғинч сўзларини ишлатишга ҳаракат қилинган. Эътиборингизни Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Алининг *“Улуғ салтанат”* номли тарихий романидаги Қутлуғ Туркон оқа хонадонига ташриф буюрган Соҳибқирон Амир Темур ва темурийзодаларни кутиб олиш жараёнидаги сўзлашиш маданиятига қаратмоқчимиз (тагига чизилган сўзларга эътибор беришингизни сўраймиз-муаллиф): *“Сароймулкхоним дарвозадан киргани ҳамон:*

– Ассалому алайкум, замғузорим, меҳрибоним, эгачим! – дея таъзим бажо айлади ва ўзини қутлуғ Туркон оқанинг қучоғига отди.

Оллоҳга шукр! Оллоҳга шукр! – эгачи ардоқли келинини бағрига босганча узоқ вақт қўйиб юбормади...

Умаршайх Мирзонинг онаси Тулул оқа, Мироншоҳ Мирзонинг онаси Менгли бика ва Тоғай Туркон оқалар ним табассум ила муҳта-

рама эгачининг катта хоним билан кўришишаётганини кузатиб турардилар.

– Марҳабо, хонадонимизга хуш келибсизлар! – уйга таклиф этди эгачи қувончи чексиз, меҳмонлар билан кўришиб бўлгач... Маликалар шохона безатилган дастурхон атрофига тиз чўкишди. Дуои фотиҳа тортишди.

– Барчангизга подшолиқ қўнлуғ бўлсун, ардоқли келинларим!- деди қўнлуғ Туркон оқа қўлларини кўксига қўйиб.

Келинлар ва канизаклар ўринларидан турдиларда тавозе билан эгачига бош эгдилар:

– Ўзингизга ҳам қўнлуғ бўлгай, эй бонуйи кубро ҳазрати олиялари!³

Мазкур мулоқотни сўзлашув маданиятининг ўзига хос намунаси десак муболага бўлмайди. Зеро, “гамгузорим”, “меҳрибоним”, “муҳтарам”, “ардоқли”, “қўлларини кўксига қўйиб”, “бонуйи кубро” иборалари билан қилинадиган ҳар қандай мурожаат ўзининг нафосати билан киши дилини хушнуд қилади, инсонга хуш ёқади.

Суҳбатлашиш одоби

Суҳбатлашиш муомала маданиятини шакллантиришнинг муҳим воситаларидан бири саналади. Ҳар қандай суҳбат, аввало, маълумотлар алмашинувидир. Суҳбатлашиш орқали инсонлар бир-бирлари билан, мулоқотга киришадилар, бир-бирлари ҳақида маълумотга эга бўладилар, бир-бирларини тушуниб борадилар, шу билан бирга, муомала маданиятларидаги айрим бўшлиқларни тўлдирадилар. Зеро шоир Чустий таъбири билан айтганда:

*Орттирур меҳрингни ҳардам меҳрибонлар суҳбати,
Жонга жон бахш айлагандек, жонажонлар суҳбати.
Сира осон бўлмаган мушукул тугунларни ечар,
Фикри қилин қирқ ёрувчи нуктадоилар суҳбати⁴.*

Суҳбатлашиш одобида қуйидагиларга эътиборга қаратиш мақсадга мувофиқ:

–суҳбатлашаётган кишиларнинг гапини бўлмаслик лозим. Агар зарурати бўлса, албатта, узр сўраб мурожаат этиш кишининг маданиятли эканлигини билдиради;

³ Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Тарихий роман. Биринчи китоб. Жаҳонгир Мирзо. –Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акадеждорлик комиссияси бош тахририятги. 2003. –Б. 336, –Б.174-177.

⁴ Чустий. Кунгил тилаги. –Т.: Чуст матлубот жаъмиати уюшмаси. 1994. –Б. 37.

Сўзлашув маданияти ҳар бир тил бирлигини шароитга қараб, йиллар мобайнида қабул қилинган меъёрлар асосида қўллаш санъати ҳисобланади. Масалан, сўрашиш, саломлашиш маданиятини олайлик. Сўрашиш барча халқларнинг муомала маданиятидаги муҳим восита бўлиб, у ҳар бир халқнинг миллий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос кўринишга эга. Таъкидлаш зарурки, сўрашиш билан саломлашиш айнан бир тушунчалар эмас. Саломлашиш барча халқларда салом бериш одоби қоидаларига асосланади, у фақатгина қўл бериб кўришишдан иборат эмас. Сўрашиш эса сўз, имо-ишора, мимика ва ҳатти-ҳаракат орқали ҳам амалга ошириладиган жараён бўлиб, у инсон фаолиятининг барча жиҳатларини камраб олади.

Ўзбекларда нутқий муомала маданиятида жамоа, одамлар билан ҳамжиҳатликда бажариладиган ҳашар, ободонлаштириш ишларида ништирок этаётганларга *“Ҳорманглар”* дейилади ва улар томонидан *“Саломат бўлинг”* ёки *“Бор бўлинг”* деган жавоб қайтарилади. Ҳосил йиғим-терими пайтида хирмон тепасида кўришганда эса *“Хирмонга барака”* дейилади ва улар томонидан *“Умрингизга барака”* деган жавоб қайтарилади. Мазкур сўрашиш маданиятига эътибор берсангиз, мурожаат оҳанги ҳам, жавоб оҳанги ҳам мантиқийлик, нафосат ҳамда кишига ҳуш ёқадиган тарзда ифода этилади. Бу сўзларнинг қудрати шундаки, уларни жаҳл устида, ғазаб билан айтсангиз ҳам бировга оғир ботмайди.

Тарихимизга назар солар эканмиз, ўзбек тили ҳам ўтмишда нақадар бой, сўрашиш услублари хилма-хил ва катта эътиборга эга бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, аждодларимиз меҳмонни *“Ҳуш келибсиз, қадамларингизга ҳасанот!”* деб кутиб олади. Агар меҳмон азиз, муҳтарам ва орзиқиб қутилган бўлса, у билан сўрашганда ниҳоятда латиф ва соғинч сўзларини ишлатишга ҳаракат қилинган. Эътиборингизни Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Алининг *“Улуғ салтанат”* номли тарихий романидаги Қутлуғ Туркон оқа хонадонига ташриф буюрган Соҳибқирон Амир Темур ва темурийзодаларни кутиб олиш жараёнидаги сўзлашиш маданиятига қаратмоқчимиз (тагига чизилган сўзларга эътибор беришингизни сўраймиз-муаллиф): *“Сароймулкхоним дарвозадан киргани ҳамон:*

– Ассалому алайкум, гамгузорим, меҳрибоним, эгачим! – дея таъзим бажо айлади ва ўзини қутлуғ Туркон оқанинг қучоғига отди.

Оллоҳга шукр! Оллоҳга шукр! – эгачи ардоқли келинини бағрига босганча узоқ вақт қўйиб юбормади...

Умаршайх Мирзонинг онаси Тулун оқа, Мироншоҳ Мирзонинг онаси Менгли бика ва Тоғай Туркон оқалар ним табассум ила муҳта-

рама эгачининг катта хоним билан кўришишаётганини кузатиб турардилар.

– Марҳабо, хонадонимизга хуш келибсизлар! – уйга таклиф этди эгачи қувончи чексиз, меҳмонлар билан кўришиб бўлгач... Маликалар шоҳона безатилган дастурхон атрофига тиз чўкишди. Дуои фотиҳа тортилди.

– Барчангизга подшолик қутлуг бўлсун, ардоқли келинларим!- деди қутлуг Туркон оқа қўлларини кўксига қўйиб.

Келинлар ва канизаклар ўринларидан турдиларда тавозе билан эгачига бош эгдилар:

– Ўзингизга ҳам қутлуг бўлгай, эй бонуйи кубро ҳазрати олиялари!³

Мазкур мулоқотни сўзлашув маданиятининг ўзига хос намунаси десак муболага бўлмайди. Зеро, “гамгузорим”, “меҳрибоним”, “муҳтарама”, “ардоқли”, “қўлларини кўксига қўйиб”, “бонуйи кубро” иборалари билан қилинадиган ҳар қандай мурожаат ўзининг нафосати билан киши дилини хушнуд қилади, инсонга хуш ёқади.

Сухбатлашиш одоби

Сухбатлашиш муомала маданиятини шакллантиришнинг муҳим воситаларидан бири саналади. Ҳар қандай суҳбат, аввало, маълумотлар алмашинувидир. Сухбатлашиш орқали инсонлар бир-бирлари билан, мулоқотга киришадилар, бир-бирлари ҳақида маълумотга эга бўладилар, бир-бирларини тушуниб борадилар, шу билан бирга, муомала маданиятларидаги айрим бўшлиқларни тўлдирадилар. Зеро шоир Чустий таъбири билан айтганда:

Ортирур меҳрингни ҳардам меҳрибонлар суҳбати,

Жонга жон баҳи айлагандек, жонажонлар суҳбати.

Сира осон бўлмаган мушкул тугунларни ечар,

Фикри қилин қирқ ёрувчи нуктадонлар суҳбати⁴.

Сухбатлашиш одобида куйидагиларга эътиборга қаратиш мақсадга мувофиқ:

-суҳбатлашаётган кишиларнинг гапини бўлмаслик лозим. Агар зарурати бўлса, албатта, узр сўраб мурожаат этиш кишининг маданиятли эканлигини билдиради;

³ Муҳаммад Али. Улуғ салтанат Тарихий роман. Биринчи китоб. Жехонгир Мирзо. –Т.: “Шарк” нашриёт-матбуа ахшдорлик компанияси бош таҳририяти. 2003. –Б. 336, –Б.174-177.

⁴ Чустий. Кўнгул тилаги –Т.: Чуст матбуот жамияти уюшмаси. 1994. –Б. 37.

-сухбат мавзуи ҳақида етарли маълумотга эга бўлмай туриб
сухбатга асло аралашманг, зеро, оқибатда бемаврид фикрингиз учун
уялиб қолишингиз эҳтимоли мавжуд;

-сухбатлашаётганларга қарата лукма ташламанг. Бу ўринсиз
килигингиз сухбатлашаётганлардан бирини ранжитиши мумкин;

-сухбатдошга оғир ботадиган, уни хафа қиладиган, ноқулай
вазиятга солиб қўядиган ҳамда сухбатдошингиз хоҳламайдиган мавзу
бўйича сухбат хурманг. Бу борада зеҳнли ва фаросатли бўлиш кишига
доимо муваффақият олиб келган;

-сухбатдошингизни ҳаддан зиёд мактаб юборманг. Ўринсиз
мақтов дўстона муносабатга путур етказди. Шунингдек, сухбатла-
шаётганда “мен”ингизни марказий ўринга қўйманг. Чунки бундай
сухбатлар аксарият ҳолларда зерикарли бўлади;

-сухбатдошингизнинг кимлиги, мавқеи, қизиқиши, ижтимоий
келиб чиқиши каби хусусиятларини аввалдан билишга ҳаракат
қилинг. Шунда у билан бўладиган сухбатингиз мазмунлироқ бўлади;

-сухбатдошингизни хурмат қилишга ўрганинг, ҳатто унинг фик-
рини сиз нотўғри деб билганингизда ҳам охиригича эшитинг;

-танимаган ёки энди танишган одамлар билан сухбатлашишда
асосий мавзу, албатта, спорт ёки сериаллар бўлади. Бирок бундай
сухбатларда оилавий масалалар, шахсий ҳаётдаги келишмовчиликлар,
иш жойидаги муаммолар ҳақида сухбатлашиш ўринсиздир. Шунинг-
дек, сухбатдошлар уч ва ундан ортиқ кишини ташкил қилса-да, икки
таниш одам бир-бири билан ўзлари билган мавзуда сухбатлашиши
бошқаларга нисбатан хурматсизликни билдиради;

-сухбатга қўшилишни истасангиз, албатта, сухбат мавзусини,
сухбатлашаётганлар кайфиятини ҳисобга олинг. Яхши кайфиятда
сухбатлашаётганларга кўрқинчли, ваҳимали, кўнгилсиз ҳолатлар
ҳақида гапирманг. Айниқса, бемор билан сухбатлашганда жуда
эҳтиёткор бўлинг; беморнинг кўнглини яхши, мулойим ҳамда
касаллигидан биров бўлса-да чалғитувчи сўзларни топиб гапириш
мақсадга мувофиқ;

-сухбатлашишнинг асоси фақат гапиришдан иборат эмас, балки
тинглаш ҳамдир. Аммо тинглаш фақат эшитиб ўтириш дегани ҳам
эмас. Яхши сухбатдош сухбатдошининг фикрини тинглайди, гапи-
нинг маъзани чақишга ҳаракат қилади, фикрларидан мантқий
хулосалар чиқаради, қўшилмаган тақдирда: “Дарҳақиқат, мана бу
фикрингизда жон бор, бироқ аввалги гапингиз биров муболағали” ёки
“Кечирасиз, менимча шу фикрингизни бошқачароқ ифода этганингиз-
да янада тушунарлироқ бўлар эди”, ёки “Фикрингизни бўлганлигим

учун узр, лекин мен буни бошқача тасаввур қиламан” ва ҳоказо. Зинҳор “Бўлиши мумкин эмас”, “Гапингиз муглако нотўғри”, “Бу ҳақда ҳеч нарсани билмайсиз”, “Сиз айтаётган гапларни ёш бола ҳам билади” деган ибораларни ишлатмангки, бу суҳбатдошингизнинг иззати, нафсониятига тегади;

-суҳбат пайтида ҳадеб соатга караш, ён-атрофга аланглаш, бошқа бировга пичирлаб гапириш ҳурматсизлик ва маданиятсизлик белгиси саналади. Бу ҳолат суҳбат олиб бораётган кишига ниҳоятда салбий таъсир кўрсатади. Натижада, суҳбат самарасиз якунланади.

Бугунги воқелик оламнинг кўп ишлари ва ҳақиқатларига янгича қараш, уларни бутун мураккабликларини янгича идрок қилиш ва янгича сиёсий, иқтисодий, маънавий мезонларда баҳолашни талаб этади.

Миллий маънавиятимиз ва кадриятларимизнинг қайта тикланиши, ўзлгимизни англай бошлаганимиз туфайли бугун ҳар биримизнинг онгимиз, тафаккур тарзимизда муҳим ижобий ўзгаришлар рўй бермоқда. Ҳаётий ўзгаришлар одамларимиз қалби ва онига сингиб, уларда келажакка ишонч туйғусини, Ватанга муҳаббат, эркинлик ҳиссини тарбияламоқда. Мазкур жараёнлар сўзлашув маданиятини такомиллаштиришда, уни янада гўзаллаштиришда ҳар бир кишининг масъулиятини талаб этади.

Таянч иборалар

Ширин муомала, санъат, овоз,оҳанг, ширин сўз, ишонч, қалб, сўз, юз ва кўз, тилнинг кўрки, муомала, маданият, ақл, куч, тил, муомала одоби, кадр-қиммат, иззат, ахлоқий меъёр, коммуникатив (бир томонлама) ахборот узатиш, интерактив (икки томонлама ўзаро таъсир), перцептив (ўзаро бир-бирини идрок қилиш), вербал мулоқот, новербал мулоқот, хушфёъллик, хушмуомалалик, ҳаё-иболлик, беозорлик, ширинсўзлик, очиккўнгиллик, рақобатчилик, ҳамкорлик, мурса (компромисс), мослашиш,чекиниш.

Мавзунини ўзлаштириш учун саволлар

1. Нотикликнинг раҳбар маънавияти учун зарурияти нимада?
2. Нутқда чиройли муомаланинг кудрати ҳақидаги фикрингиз.
3. Муомала маданиятига хос тушунчалар ва уларнинг тўзилиши (коммуникатив, интерактив, перцептив) ҳақида нималарни биласиз?
4. Нутқнинг алоқа маданияти (коммуникация).

5. Нуткнинг психологик маданияти деганда нималарни тушуна- сиз?

6. Муносабатлар тизимида хушфезллик ва ҳаёлилик, мулойим- лик ва беозорликнинг ахлоқий зарурияти нимада?

ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИНИНГ БАҲС ЮРИТИШ САНЪАТИ

Ҳар қандай мулоқот жараёнида шундай ҳолатлар бўладики, кишининг ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилишига, яъни баҳс олиб боришига тўғри келади. “Баҳс” анча кенг тушунча. Умумлаштирилган тарзда унга шундай таъриф бериш мумкин: Баҳс деб, бирон-бир фикрни исботлаш (асослаш) жараёни тушунилади ва унинг давомида ҳар бир томон муҳокама этилаётган масала бўйича ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилишга ва рақибнинг фикрларини инкор этишга ҳаракат қилади. Ўзбек тилида бундай ҳолатларни ифодаловчи ва айрим пайтларда синоним сифатида ишлатиладиган бошқа сўзлар ҳам мавжуд. Масалан: “мунозара”, “тортишув”, “фикр алмашув” ёки бошқа тиллардан кириб келган “диспут”, “дебат” ва ҳ.к.

Икки ёки ундан ортиқ одам мулоқотга киришган ҳар қандай шароитда баҳсли ҳолат юз бериши табиий, зеро, одамлар айти бир нарса, воқеа ёки ҳодисани турлича идрок этадилар, тушунадилар ва баҳолайдилар. Бу – табиий ҳол. Қолаверса, фикрлар ранг-баранглиги ва қарама-қаршилиги бўлмаса, ҳар қандай воқеа-ҳодиса ҳақида инкор этиб бўлмас, сўнгги ҳақиқат мавжуд бўлганда, инсон тафаккури ҳам ибтидоий ҳолатда ривожланишдан тўхтаб қолар эди. Баҳсда ҳақиқат дунёга келади, деган қадимий ҳикмат беҳуда пайдо бўлган эмас. Геродот бу борада шундай деган эди: “Агар қарама-қарши мулоҳазалар билдирилмаса, маъқул фикр қандай саралаб олинади”.

Баҳс қондаси: ҳатто жуда қулай вазиятларда ҳам одамлар фикрини ўзгартириш жуда қийин масаладир. Агар ўз қарашларингизни бошқа бировга ўтказишни истасангиз, унинг фикрини ҳурмат қилинг. Ҳеч қачон одамга унинг ноҳақлигини айтманг. Хато қилиш эҳтимолини ўзингизда бўлишига ҳам эътибор беринг. Бу барча турдаги баҳсларга яқун ясайди ҳамда фикрлашингиз ҳаққонийлигини ўзида ҳам яратишга ҳаракат қилади. Шу билан ҳамсуҳбатиянгни ўзи ҳам сиз каби ноҳақ бўлишини тан олишига имкон беради.

Кейин, агар бирон бир инсонни ўз томонингизга қаратиб олишни истасангиз, уни ҳақиқий дўсти эканлигингизга ишонтиринг. Бу, албатта, ҳақиқатга яқин йўлдир. Баҳсни туғдирмайдиган шундай иборалар ҳам мавжудки, улар диққат билан эшитишга ундайди.

Масалан: *“Сизни дилингиздан ўтаётган фикрларга қарши эмасман, балки мен ҳам худди шундай қилган бўлар эдим”*. Баҳс пайтида *“Жанжал билан бирон нарсага эришиб бўлмайди”*, деган иборани эшлашга ҳаракат қилинг. Энг яхши натижага эришувнинг йўлларидан бири бу – баҳсдан қочишдир. Баҳсдан қизишиб, ўз гурурини ерга уришни истамай, ноҳақлигини билиб туриб ҳам тан олмаслик мумкин эканлигини ёдда тутинг. Ўз фикрингизни айтиб қўйишнинг ўзи етарли. Балки бироз вақт ўтиб, ҳеч қандай босимнинг таъсирисиз ҳам у тўғри хулосага келиши мумкин. Ўзининг ҳақлигини қайсарлик билан исботлаш ёки баҳслашиш – маълум маънода зўравонлик ҳам ҳисобланади, ва оқибатда, ягона келишувга олиб келмаслиги мумкин. Англашилмовчиликни маданият, муносабат, тавозеълик ва мулойимлик, аниқлик ва совуққонлик ҳамда бошқани тушунишга ҳаракат қилиш орқали бартараф қилиш мумкин.

Баҳс асосли ва ишончли бўлиши лозим. Баҳсда сиз рақибни хафа қилиш эмас, балки ундан қочишга ҳаракат қиласиз. Сиз келтирган асосларингиз мутлақо тўғри бўлиши лозим. Касбий мунозара доимо асослар занжирини талаб қилади. Тадқиқотчилар фикрча, мантиқдан беҳабар кишиларга нисбатан мантиқий исботларнинг келтириш усулларидан боҳабар кишиларнинг жамоатда баҳсдан муваффақиятли чиқиб кетишига имконият даражаси баландроқ бўлар экан.

Касбга доир баҳсда ўзини тутиш услуби доимо мулойимлик касб этиши зарур. Босиқ ва мулозаматли одам доимо ғолиб келади. Сузамоллик диққатли жимлик билан алмашиши лозим. Жиззакилик ва асабийлашишга ўрин йўқ. Индивидуал баҳсда муҳимия – асос, мантиқ ва далиллардир. Имо-ишоралар ва ҳайкиришларни қабул қилиш мумкин эмас. Чўзилиб кетадиган баҳсларда ҳар иккала тараф ўзининг ахлоқи ҳақида ўйлаб кўриши лозим. Ҳар ҳолда гап бундай баҳяларда синган коса устида кетмайди. Жанжалларга сабабчи бўладиган одамлар ўзи ҳақида ўйлаб кўрадиган бўлса, одатда *“асаблари ҳеч нарсага ярамаслигига амин бўлади”*. Лекин бу дегани соф виждон билан очиқчасига уришавериш керак дегани эмас. Бундай одамларга *“нима учун мен доимо асабийлашаман?”* деган саволни ўзига бермоқликка даъват этамиз. Кўп ҳолатларда асабийлашишнинг асл сабабини англаб етгандан сўнг ҳаёт ўз йўлига тушади. Ҳаракат қилиб кўрса арзийди.

Баҳс янгича қарашлар, дунёқараш шаклланаётганда, умуминсоний қадриятлар, инсон ҳуқуқларини ҳимоя этишда, ижтимоий фикрни шакллантиришда ҳамда умумий фикрга келиш зарурати туғилганда, айниқса, зарур бўлади. Бу борада француз файласуфи Г.Башляр шун-

дай деган эди: “Бир-бирини чинакам тушунишига ҳаракат қилган икки киши аввал бир-бирига зид гапириши керак. Ҳақиқат – майл фарзанди эмас, баҳс фарзандидир”.

Шунинг учун ҳам баҳс юритиш санъати энг қадимий илмлардан бири бўлиб, ўтмиш донишмандлари ўз нуқтаи назарини тасдиқлаш учун баҳс санъатига мурожаат этганлар, ўз илмий-фалсафий асарларини диалог шаклида ёзганлар.

Баҳс санъати, айниқса, Қадимий Хитой ва Қадимий Юнонистонда кенг ривожланган эди.

Баҳс санъати – “эристика” (юнонча *oristicos* – баҳслашувчи) илм сифатида шаклланишини мутахассислар, одатда, эрамиздан аввалги V аср юнон файласуфлари номи билан боғлайдилар. Жумладан, Абдерлик Протагор “Баҳс санъати” китобини ёзганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Айни шу файласуф илк бор фикр, дунёқараш, мулохазалар ранг-баранглигининг табиийлиги ва инкор этиб бўлмас ҳақиқий эканлигини тушунтирган ва асослаб берган. “Инсон барча нарсаларнинг ўлчовидир”, деган фикрга таяниб, Протагор: “Ҳар бир нарса ҳақида икки, бир-бирига зид фикрни айтиш мумкин”, – деган хулосани чиқаради ва аслини олганда барча нарсаларнинг нисбийлиги ҳақидаги таълимотга асос солган. Баҳс санъати масалаларини Аристотель, Платон ва бошқа антик давр мутафаккирлари ҳам ўз асарларида тилга олиб ўтишган.

Қадимги Хитой файласуфлари, жумладан, Мо-цзи ва унинг издошлари баҳс юритишнинг бир неча усулларини фарқлаб берганлар. Қадим Ҳинд олимлари эса мантик илми доирасида баҳслашувчининг ўзини қандай тутиши, қандай гапириши, ўз фикрнини асослаши ёки рақибнинг фикр юритишида мантиксизликни илғаб, уни инкор этиши каби масалалар хусусида жиддий тавсиялар ишлаб чиққанлар.

Бизнинг аждодларимиз ҳам баҳс юритиш санъати масалалари бўйича ўз кимматли фикрларини қолдирганлар. Гарчи бизда баҳс санъатига бағишланган махсус асарлар яратилмаган бўлса-да, Беруний, Форобий, ибн Сино, Маҳмуд Кошгарий, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Замаҳшарий, Кайковус каби алломалар ҳамда Воиз Муҳаммад Рафиъ, Воиз Қавзиний, Воиз Ширвоний, Ҳусайн Воиз Кошифий каби воизлар ўзларининг тилшуносликка, мантиқшуносликка, фалсафага, воизлик санъатига, шеър илмига бағишланган асарларида бу мавзуга доир ўз фикрларини билдирганлар.

Эътиборга лойик жиҳати шундаки, Шарк мумтоз адабиётида тортишув, баҳслашув тарзида ёзилган асарлар ҳам бўлиб, улар

“мунозара” деб аталган. Асосан, шеърӣй йўл билан, баъзан эса насрда ёзилган мунозараларда икки (ёки ундан ортиқ) образ орасида муайян масала бўйича баҳс кетади. Ўзбек мумтоз адабиётида мунозара жанридаги асарларнинг аксарияти XV асрда яратилган. Жумладан, Яқинийнинг “Ўк ва Ёй”, Амирийнинг “Чоғир ва Банг”, Аҳмадийнинг “Танбур ва Чанг” мунозаралари диққатга сазовор. Баъзан ижодкорлар мунозара шаклида ёзилган парчаларни ўзларининг бошқа жанрдаги асарлари таркибига киритишган. Хусусан, Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонидаги Фарҳод ва Ҳисрав ўртасидаги машҳур диалогни тилга олиш мумкин.

Баҳслар таснифи

Мақсади, ўрни, вақти, шакли, предмети, иштирокчилар сонига кўра турли баҳслар ўртасида муайян фарқлар мавжуд. Шунга кўра мутахассислар уларни таснифлашга ҳаракат қилишади. Аммо баҳсларнинг умумқабул қилинган таснифи ҳали ишлаб чиқилмаган. Шундай бўлса-да, баҳс турларини фарқлаш баҳс иштирокчиси учун фойдадан холи эмас. Масалан, иштирокчилар сонига кўра уларнинг “баҳс-монолог”, “баҳс-диалог” ва “баҳс-полилог” турларини ажратиш мумкин. Кўпчилик иштирок этадиган баҳс-полилог ижтимоий-сиёсий, маънавий, илмий ҳаёт билан боғлиқ муҳим масалаларни ечишда катта аҳамият касб этади. Ёки баҳс тингловчилар кузатувида ва тингловчиларсиз ҳам олиб борилиши мумкин. Тингловчиларнинг борлиги баҳслашувчиларга ўз таъсирини ўтказиши, гарчи улар баҳсга аралашмасалар-да, ижтимоий ҳаётда баҳс тингловчилар учун олиб борилиши ҳолатларини кўп учратиш мумкин (масалан, сайловчилар билан учрашув пайтида, теледебатларда). Бунда баҳс ҳақиқатни аён этиш, бир-бирини ишонтириш, рақибга ўз нуқтаи назарини ўтказиш учун эмас, балки у ёки бу муаммога эътиборни (жамоатчиликнинг эътиборини) қаратиш, тингловчиларда (сайловчиларда) муайян таассурот уйғотиш, уларни ўз томонига огдириш учун олиб борилади. Табиийки, бунда баҳслашувчи рақибини эмас, тингловчиларни ишонтирувчи далилларни келтиради, фикрини баён этишда уларнинг манфаатлари, фикр йўналиши, дунёқараши, хоҳиш-истаклари ва ш.к.ларга мослашишга интилади, кузатаётган одамлар олдида ўзининг рақибдан устунигини намойиш этишга ҳаракат қилади. Яъни бунда психологик ва ташқи жиҳатлар ҳал этувчи роль ўйнайди ва ўзини ишопч билан тутиш, ҳозиржавоблик, гапга усталик, лозим бўлса ўткир ва ҳазил гап топа олиш ва ҳатто ташқи киёфа муҳим аҳамият касб этади. Бу борада немис олимлари Зигельмац ва Миллерлар

шундай ёзадилар: “Билдирилган сиёсий фикр-мазмунни қисман аудитория томонидан шакллантирилади ёки ҳар ҳолда, ахборотга нисбатан қутилаётган муносабат асосида аудитория танланади”¹. Баҳсга киришган кишилар доим ҳам бир хил мақсадни кўзламайди, турли ният-истакка таяниб иш кўради. Мақсад-муддаосига қараб баҳсларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин: ҳақиқат учун (ёки ҳақиқатни аён этиш учун) баҳс; бирон-бир кишини ишонтиришга қаратилган баҳс; ғалаба (Ўз нуқтаи назарини қандай бўлмасин ҳақ деб топтириш) учун баҳс; баҳс учун баҳс.

Уларнинг ҳар бири баҳслашувчилар (оппонентлар)дан муайян тактика қўллашни талаб этади.Баҳс ҳақиқатни излаш, бирон-бир фикр ёхуд ғояни синаб кўриш ва уларни асослаш воситаси бўлиб хизмат қилиши мумкин. Кўтарилган масаланинг тўғри ечимини топиш учун баҳслашувчилар у ёки бу масалага бўлган турли нуқтаи назарларни қиёс қиладилар. Улар бирон-бир фикрни, унга қарши қандай эътирозлар бўлиши мумкинлигини билиш учун оппонентлардан ҳимоя қиладилар ёки аксинча, оппонент томонидан билдирилган фикрга, унинг тўғрилигини асословчи қандай далиллар борлигини аниқлаш учун қарши чиқадиладар. Бундай баҳсда далил-исботлар диққат билан танланади ва таҳлил этилади, қарама-қарши томоннинг нуқтаи назари ва қарашлари синчиклаб ўрганилади, яъни биргаликда ҳақиқат, тўғри ечим изланади. Албатта, бундай баҳс масалани тушунадиган, у ҳақда етарли маълумотга эга бўлган, унинг ҳал этилишидан манфаатдор бўлган, керак бўлса ўз нуқтаи назаридан (агар унинг нотўғрилиги аён бўлса) воз кечишга тайёр одамлар ўртасидагина бўлиб ўтиши мумкин.

Баҳсдан кўзланган мақсад ҳақиқатни аён этиш, тўғри ечимга келиш эмас, оппонентни ишонтириш ҳам бўлиши мумкин. Бунда баҳслашувчи одатда, ўзи тўғри деб билган нарсага оппонентини ишонтиришга ҳаракат қилади.

Айримлар учун баҳсда кўтарилган масаланинг ўзи ёки унинг тўғри ечими, ёки ҳақиқатни аён этиш, оппонентини ўзининг ҳақлигига ишонтириш эмас, балки ғалаба керак.

Бунинг сабаблари турлича. Масалан, улар ўзларининг ҳақ эканлигига астойдил ишонтиришлари ва ҳар қандай шароитда, ўз нуқтаи назарларида қаттиқ туришлари мумкин. Ёки бошқаларга ғалаба ўз мавқеини сақлаб қолиш, ўз шахсиятининг аҳамиятини кўрсатиш, атрофдагиларнинг ақли ва қобилиятларини тан олиши учун керак. Яна бошқалар голиб бўлишни яхши кўради. Улар ўзларининг ноҳақ эканликларини ҳис этган, тушунганда ҳам ортга чекинмайди.

¹ Почепцов. Г. Теория и практика коммуникции. –М., 1998. –С 239.

Бундай одамлар ҳақида немис мутафаккири И.В.Гёте шундай деган эди: “Кўплар шунинг учун ҳам ҳақиқатга қарши баҳслашадиларки, уни шундай эканлигини тан олсалар халокатли аҳволга тушиб қоладилар”. Аёнки, бу каби баҳсдан ҳеч қандай самара йўқ ва Кайковуснинг “нодон билан ҳамсухбат бўлмағил”, деган пандини эсга олиб, яхисиси уни вақтида тўхтатган маъқул.

Баъзан “баҳс баҳс учун” ҳолатлари ҳам учрайди. Бундай баҳсга мойил кишилар учун нима ҳақда, ким билан нима мақсадда баҳслашиш муҳим эмас, тилини қайраб олса бас. Унга алоҳида тўхталиб ўтишнинг ҳожати йўқ, фақат бемақсад сўзлаш ақлсизларнинг иши эканлиги ҳақидаги ҳикматни эслатиб ўтамиз, ҳолос.

Амалиётда юқорида келтирилган баҳс турларини бир-бирдан ажратиш мушқул. Зеро, биринчидан, уларнинг таснифи кўп жиҳатдан нисбий характерга эга, иккинчидан эса, баҳслашаётганлар икки ёки ундан ортик мақсадни кўзлаши мумкин ва ш.к.

Баҳс – ақллар қураши

Қадимдан то шу кунгача кўплаб жаҳон мутафаккирлари баҳс юритиш санъати, баҳсда ғалаба қилиш йўли ва усуллари хусусида ўз маслаҳатларини беришга ҳаракат қилишган. Таклиф этилган усуллари нумумлашган тарзда мақбул (одоб, ахлоқ, рақибга хурмат доирасидаги) ва номақбул (“ғалабага эришмоқ йўлида ҳар қандай иш маъқул”, деган фикрга асосланган) турларга ажратиш мумкин.

Масалан, Аристотель суҳбат-баҳснинг самарадор бўлиши учун қуйидагиларни таклиф этади: “Шубҳасизки, гаплашиш нияти бор кишилар, озми-кўпми бир-бирларини тушунишлари керак. Шундай бўлмаса, улар қандай гаплаша оладилар? Шунинг учун ҳар бир сўз тушунарли бўлиши керак ва бир неча эмас, бир нарса ҳақида гапириш лозим. Агар унинг (сўзнинг) бир неча маъноси бўлса, қайси маъноси назарда тутилаётганини тушунтириш лозим”.

Ҳинд фалсафасида бошқа бир баҳс қондаси ифодаланган: “Агар сиз кимнингдир фикрини танкид қилмоқчи бўлсангиз, аввал унинг фикрини такрорлаб, рақибингиздан фикрини тўғри англаганингизни тасдиқлатиб олишингиз керак. Фақат шундан кейингина танқидий таҳлилга киришиш мумкин”.

Хусайн Воиз Кошифий “Футувватномаи султоний ёҳуд жавонмърдлик тариқати” асарида суҳбатнинг саккиз қондасини тилга олади. Масалан, дағаллик қилмаслик, эшитувчиларга малол келадиган даражада овозни баланд кўтармаслик, ҳар кимнинг аҳволига қараб муносиб сўз айтиш ва ш.к.

Баҳс, суҳбат одоби нуктаи назаридан номақбул бўлган ва қандай бўлмасин баҳсда рақибини енгшига қаратилган усуллар ҳам қадимдан маълум бўлган.

Рим нотиғи Цицерон нотик учун энг муҳими одамларнинг диққатини ўз фикрини асослаши қийин бўлган ёки уни инкор этиши мумкин бўлган фактлардан чалғитиш ва уларнинг эътиборини ишнинг муваффақиятини таъминловчи фактларга қаратиш деб билган. Софистлар эса нотикнинг вазифасини бўш далилларни кучли қилиш, кучли далилларни заифлаштиришда кўрганлар.

Ўз даврида баҳс чоғида қўлланилган бундай ҳийлаларни юнон комедиографи Аристофан “Булултар” комедиясида танқид қилган эди. Унда Стресиад исмли кимса кредиторлардан қутулиш мақсадида ўғлини ҳақ гапни ноҳақ гапга ва қорани оққа айлантиришни ўргатувчи Сукрот мактабига ўқишга жўнатади. Таклиф этилган Тўғри сўз ва Эгри сўз “илми”дан иккинчисини танлаган бола турли софистик ҳийлалар билан отасига кредиторлардан ҳалос бўлишга ёрдам беради. Бироқ кўп ўтмай ота қилган ишидан пушаймон бўлади, чунки бола отаси билан баҳслашиб қолиб, уни дўшмослайди ва ҳатто онасини уришга ҳақли эканлигини исботлаб беришга уринади.

Кейинги даврларда ҳам баҳс юритишнинг назарий асослари ва амалий усулларини умумлаштиришга ҳаракатлар бўлган. Жумладан, А.Шопенгауэр 1820 йили чоп этилган “Эристика ёки баҳслашиш санъати” китобида баҳсда қўлланиладиган киркка яқин усулни санаб ўтади. Улар орасида масалан, гашни келтирадиган гаплар билан суҳбатдошнинг газабини кўзга, маъносиз гаплар билан чалғитиш ва ш.к. кўрсатиш мумкин.

Аммо қандай баҳслашиш керак, баҳсни нимадан бошлаб, қандай тугатиш кераклиги борасида ҳар қандай вазиятда қўл келадиган қоида ёки маслаҳатни бериш мумкин эмас. Яъни махсус ишлаб чиқилган баҳс олиб бориш тартиби йўқ. Қолаверса, баҳс юритиш беҳудага санъат деб юритилмайди ва маълум маънода кишидан алоҳида истъодни талаб этади. Баҳс бу ақллар курашидир. Шундай экан, баҳс чоғида ақлий фаоллик, ижодий ёндашув муҳим ўрин тутди. Лекин баҳс олиб бориш билан боғлиқ айрим қоидалар, усуллар борки, уларни билиш ва ўзлаштириш фойдадан холи бўлмас ва қуйида уларнинг айримларига тўхталиб ўтамиз.

Баҳс, аслини олганда, фикрни асослаш, исботлаш санъатидир.

Асослаш санъати ўз фикр-мулоҳазаларининг ҳаққоний эканлигини исботлаш ҳамда оппонентнинг нуктаи назарини рад этиш, рақиб фикрларининг нотўғрилигини фож этишдан иборат. Шундай экан,

дастлаб фикрни асослашнинг бир неча усулига эътиборни тортайлик. Уларни *тактик усуллар* деб аташ мақсадга мувофиқ. Шу ўринда айташ лозимки, ҳарбий атама бўлмиш “тактика” сўзи бежиз ишлатилмаган. Цицерон нотиклик санъати ҳарбий санъатга яқин эканлигини таъкидлаган. Юнонлар эса риторикани қилич ва қалқон тутган муза кўринишида тасвирлашган. Асослаш санъатига нисбатан қўлланилган тактика сўзи услуб ёки услублар тизимини англатади. У қуйидагиларни амалга ошириш имконини беради:

1) асослаш, исботлаш жараёнининг самарадорлигини максимал тарзда ошириш;

2) рақиб далилларининг самарадорлигини тушириш;

3) танланган услубни қўллаш ёрдамида фикр ва далиллар алмашинуви жараёнини фаол назорат қилиш;

4) баҳсда умумий стратегик мақсадларни ифодалаш.

Тактик усулларнинг хусусияти шундаки, улар суҳбатдош (оппонент)га нисбатан холис, боадаб муносабатни ифодалайди ва фикрни маантиқий рационал асослаш қондаларини бузмайди.

Баҳс юритиш тактикаси борасида икки умумий тавсия бериш мумкин:

1) рақиб (оппонент)га қийинчилик туғдириш;

2) рақиб (оппонент)нинг асос ва далилларидан ҳамда имкониятларидан ўз мақсадлари йўлида фойдаланиш (рақиб далилларини унинг ўз фикрини инкор этишга йўналтириш).

Бундай усулларни қадимдан турли юрт мутафаккирлари ўз илмий-фалсафий баҳсларида қўллаб келишган. Уларнинг хусусиятларини ёрқинроқ аңлатиш учун бир неча мисол келтирамыз.

Хитой донишманди Конфуцийнинг шогирди машғулотлардан чарчаб деди:

– *Мен дам олгим келяпти.*

– *Ҳаётда дамга ўрин йўқ, – деди Конфуций.*

– *Демак, мен ҳеч жойда дам ололмас эканман-да? – сўради*

Цзичун.

– *Жойи бор, – жавоб берди Конфуций. – Хув, ана у яланг жойга қара, шунда дам қаерда эканлигини тушунасан: ҳам кенглик, ҳам қабрлар, ҳам қурбонликлар, ҳам қурбонлик жиҳозлари!*

Қабристонга ишора қилиб деди:

– *Бу аждодларининг қабрлари.*

Янчи ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлади.

Унинг йўлдоши эса хаҳолаб қулиб юбориб, деди:

– *Мен сени андадим – бу Цзинь салтанати!*

Шунда Янчи уятдан ўзини қаерга қўйишни билмай қолди.

У Яньга бориб у ерда ҳақиқий Янь деворлари ва ҳақиқий кулбаси ва уларнинг ҳақиқий қабрларини кўрганда эса, унинг қайғуси енгиллашди”².

Асос ва далилларни жамлаш усули энг кенг тарқалган усуллардан бири бўлиб, унда баҳслашувчи ўз фикрининг тўғри эканлигини тасдиқловчи ёки рақибининг фикрини инкор этувчи бир неча далилни жамлайди. Бунда ҳар бир далил бошқаларидан мустақил тарзда фикрнинг тўғрилигини ёки нотўғрилигини исбот этади, асослайди. Бир-бирига боғлиқ бўлмаган далиллар талқини, мазмуни, фактлардан ташкил топган асоси ва ш.к.лар бўйича мустақил бўлиши керак. Асос ва далилларни жамлаш усули нотикликнинг муҳим қондасига – “асос ва далиллар фикрнинг ҳаққонийлигини исботлаш учун етарли бўлиши керак” деган талабга ҳамоҳанг. Бу, айниқса, баҳс жараёнида аҳамиятлидир, зеро биринчидан, ҳар қандай баҳс мавзуи (предмети) доимо мураккаб бўлиб, тўғри хулосага келиш учун уни ҳар томонлама, пухта муҳокама этиш талаб этилади. Иккинчидан, оппонент (рақиб) бирон-бир далилга қарши чиқса ёки уни асоссиз деб топса ҳам бошқа далиллар фикрнинг ҳаққонийлигини тасдиқлаб, рақиб ҳужумларининг таъсирини сусайтиради. Муайян ҳолатларда эса асосланаётган фикрнинг ҳаққоний эканлиги ҳақида таассурот уйғотади.

Ўз асос ва далилларини жамлаш тактик жиҳатдан баҳсда ютукка эришишга ёрдам берса, рақиб далилларининг жамланиши, аксинча, бунга ҳалакит беради. Рақиб томонидан қўлланилган бу усулни нейтраллаш, заифлаштириш воситаси сифатида асос ва далилларни сочиб юбориш усулини қўллаш мумкин. Мазкур усулнинг қўлланилиши рақиб фикрини тасдиқлаш учун жамланган далилларнинг мустаҳкам деворини ёриб ўтишга хизмат қилади. Бу усулни қўллашнинг ўзига хослиги ва амалиётда қўлланиши оппонент далиллари занжиридаги бўш бўғинни аниқлаш ва айни шу бўш бўғинга “ҳужум” уюштиришда намоён бўлади. Бу усулнинг аҳамияти шундаки, аслини олганда, ўз нуктаи назарини ҳимоя қилиш самараси суҳбатдош танқидининг олдини олиш ёки фикр-ғояни асословчи далилларнинг беҳато ва бенуқсонлиги билан эмас, рақиб фикрнинг заиф жиҳатларига берилган қарши зарбанинг муваффақиятига кўпроқ боғлиқ. Чунки баҳс жараёни далиллаш, танқид ва қарши далиллашдан иборат ўзига хос занжирни ташкил этади ва инсон мияси бу занжир тўлиқ ишга тушгандан кейингина охириги хулосани чиқаради. Шунинг учун, одатда, конструктив (асосли) танқид усули ҳал қилувчи аҳамият касб

² Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. - М., 1991. - С.32-33.

этади. Бунда ғалаба учун муҳим икки натижага эришиш мумкин: бўш далилни йўққа чиқариш ва унинг бошқа далиллар билан алоқадорлигини намойиш этиш орқали асосий рақиб фикрининг асосли эканлигига шубҳа уйғотиш. Албатта, бу усулни самарали қўллаш учун кишида юксак ақл, вазиятни нозик ҳис эта билиш қобилияти бўлиши зарур.

Баҳса киришган одамларда кўпинча оппонентини диққат билан тинглай билиш етишмайди. Улар бир-бирини ўзларининг ҳақ эканлигига ишонтириш билан овора бўлиб, ҳамсухбатларининг фикрига кулок тутиш зарурлигини унутиб қўядилар. Натижада, ўз нуктаи назарларини бир-бирларига етказа олмайдилар. Алишер Навоий “Кўп дегучи мумилл (малоллик келтирувчи), мукаррар дегучи лояъкил (ақли ишламайдиган)”, – дея беҳуда айтмаган. Баҳсада кўп гапирган эмас, кўп тинглаган ютиб чиқади. Бу борада Ғарб олими Дин Раск шундай деган эди: “Бизнинг ихтиёримизда ўзгаларни ишонтиришнинг фақат битта усули бор – уларни тинглаш”.

Бу билан боғлиқ равишда баҳсада исботлаш машаққати деб номлаш ўридли бўлган тактик усулни қўллаш мумкин. Гап шундаки, баҳс жараёнида ўз фикри (нуктаи назари)ни кўпроқ асослашга мажбур бўлган томон нисбатан қийин ҳолатга тушади. Чунки бу, бир томондан, далилларни шошқалоклик билан беҳуда сарфлаб юборишга ва пайти келганда кўпроқ иш бериши мумкин бўлган кучли далилларнинг муддатдан олдин самарасиз ишлатиб юборилишига олиб келади; иккинчидан эса, рақиб учун ўз далиллари тизимдан бўш бўгунни топиб, ҳужум қилишга имконият яратади. Мазкур тактик усулнинг моҳиятини Навоий айтган: “Кўп деган кўп енгилур” тамойили билан ифодалаш мумкин ва уни қўллашдан мақсад – фикрни исботлаш билан боғлиқ бутун машаққатни рақиб зиммасига юклашдир.

Бу усулни қўллашнинг афзал жиҳатларидан яна бири шундаки, бахшлашаётган киши учун энг ёқимсиз нарса – рақибнинг сукути. Сукут деворига дуч келган бахшлашувчи ўз сўзларининг тушунарлигидан шубҳага тушади ёки сукутни ўзига нисбатан ҳурматсизлик аломати сифатида қабул қилади, бундан у ўзини йўқотиб, захирасидаги барча далилларни самарасиз тўкиб сочади ёки фикрларидаги изчилликни йўқотиб қўяди ва ш.к.

Албатта, бу усулни ҳар қандай оппонентга нисбатан қўллаш қийин, зеро, оппонент доим ҳам сергап, кўп гапиришга мойил бўлавермайди. Мазкур тактикани қўллаш оппонентни асос ва далилларни кенгрок таҳлил қилиш ва шунга мувофиқ фикрни асослаш

учун иложи борича кўпроқ далилларни келтиришга ундаш, мажбур этиш билан боғлиқ. Тажрибали одам ўз рақиби учун муайян кийинчиликлар туғдириб, бунга эришиши мумкин, чунки Ф.Ницше айтганидек: “Сухбат материалида кийналиб, ўз дўстларининг сир тутилган ишларини ошкор қилиб қўймайдиган одамлар кам учрайди”³.

Далилларни жамлаш, далиллар занжирини бузиш ва исботлаш машаққатини рақиб зиммасига юклаш усуллари муайян изчилликда ва бир-бири билан боғлиқ тарзда қўлланилади ҳамда яхлит жараёни ташкил этади. Бу жараёнинг мантикий якуни сифатида “урғу бериш” деб номлаш мумкин бўлган тактик усул қўлланилади. Бу усул энг кучли ва салмоқли далилларни баҳс охирига қолдириш ҳамда якуний сўзни олишни назарда тутаяди. Бунинг сабаби шундаки, амалиётнинг кўрсатишича, охириги сўзни олган аксарият ҳолларда ғолиб чиқади. Бунда, албатта, кучли далилни тайёрлаш коидасига амал қилиш керак. Ушбу коидага биноан кучли далилни тегишли тайёргарликсиз ишга солмаслик тавсия этилади. Бошқа сўзлар билан айтганда, аудитория (сухбатдош)ни кучли далилни идрок этишга тайёрлаш, уни бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилиш керак. Бунинг учун, масалан, аввал масалага аниқлик киритувчи саволларни ўртага ташлаш ёки аввал мазкур далилни билвосита асословчи бошқа далилларни келтириш мумкин. Тилга олинган коида яна бошқа икки коида билан чамбарчас боғлиқ: 1) кучли далил учун (ёки уни янада кучайтириш учун) унинг ҳаққонийлигига нисбатан хос-нохос шубҳа уйғотиши мумкин бўлган бўш ва мужмал ҳар қандай далилдан воз кечиш керак. Бунда Навоийнинг “Айтур сўзни айт, айтмас сўздан қайт!” – пандини ёдда тутиш фойда беради; 2) кучли далилни тайёр факт сифатида эмас, якуний фикр, мулоҳаза, хулоса сифатида тақдим этиш мақсадга мувофиқ. Кучли далил фикрни бевосита тасдиқловчи далил, у билвосита акси асосида тасдиқловчи далил билан қувватланса, унинг таъсир кучи янада ортади. Бундай усулни қўллаш билан нафақат далил кучини ошириш, шу билан бирга, уни инкор этиш (танқид қилиш) йўли бекилади ва пайдо бўлиши мумкин бўлган шубҳалар йўқолади.

Юқорида тилга олинган “кучли далилни тайёрлаш” ва “урғу бериш” ҳамда уларни тўлдирадиган яна бир муҳим усул – далилларни ажратиш ва бирлаштиришдир. Амалиётда бу усул кучли далилларни бир-биридан алоҳида ишлатиш, бўш далилларни эса уларнинг таъсир кучини ошириш мақсадида бирлаштиришда намоён бўлади. Бундай

³ Ф.Ницше. Сочинения. –М., 1996. –С.400.

амални бажаришнинг сабаби шундаки, бўш далиллар биргаликда ишлатилганда улар бир-бирини тўлдиради ва танкидга учраш эҳтимоли сусаяди. Ҳар бир кучли далил эса ютук келтириши мумкин ва уларни бирлаштириш мақсадга мувофиқ эмас. Бошқача айтганда, бир зарба билан ҳал қилиш мумкин бўлган масалага ортиқча куч сарфлашга не ҳожат.

Бундан ташқари, баҳс юритиш тактикасига оид бир қатор тавсиялар мавжуд. Маълумки, ҳақиқат ўз исботи учун кўп гапни талаб этмайди. Устига устак, қанча кўп гапирилса, танкид учун шунча кенг йўл очилади. Айниқса, ноҳақ эканлигини билса-да, энгилишни истамаган, халқ тили билан айтганда, “отдан тушса ҳам, эгардан тушмайдиган”, ҳар бир сўздан илмоқ ахтарадиган бундай рақиблар ҳақида немис мутафаккири И.В.Гёте: “Кўплар ҳақиқатга қарши шунинг учун ҳам баҳслашадиларки, уни шундай деб тан олсалар ҳалок бўладилар”, дейди. Юқоридаги мулоҳазалар билан боғлиқ равишда куйидаги тавсияларни бериш мумкин: 1. Ўз-ўзидан маълум бўлган нарсани исботлаш керак эмас. Мазкур қонданинг бузилиши, Айниқса, сиёсий баҳсда кўп ҳолатларда исботланаётган объектнинг беҳурмат қилинишига, асослашни сийқалаштиришга, унинг қуруқ сафсатабозликка айланишига олиб келади. 2. Агар оз нарсани асослаш кифоя қилса, ортигини исботлашнинг ҳожати йўқ. Акс ҳолда, баҳсда кўтарилган масала сийқалашиб кетиши ёки оппонентда ноҳуш таассурот уйғониши мумкин. 3. Жорий баҳсда зарурати бўлмаган нарсани тушунтириш керак эмас. 4. Тушуниб бўлмайдиган ёки тушунтириш учун зарур бўлмаган факт ва иш гипотезаси йўқ масалани тушунтириш (исботлаш)га ҳаракат қилиш керак эмас. 5. Ўзингиз ишонмаган ёки охиригача тушуниб етмаган фикрни тушунтиришга ҳаракат қилмаслик керак. Букинг иложи ҳам йўқ, чунки киши ўзи тушунмаган, ишонмаган нарсга қандай қилиб ўзгаларни ишонтирсин. Бунга Сенеканинг сўзларини илова қилиш мумкин: “Агар одам қайси қирғоқ томон сузаётганини билмаса, шамол қаердан эсмасин, унга ёрдам бермайди”. 6. Фикрни баён этишда чалкашликларга, зиддиятларга йўл қўйиш керак эмас. Акс ҳолда, биринчидан, рақибга танқид учун йўл очилади; иккинчидан, баҳс мавзудан четга чиқиб кетиш мумкин, энг муҳими эса, баҳсда ижобий натижага эришиш қийинлашади. Навоий айтганидек: “Сўзида паришонлик – ўзида пушаймонлик”. Аристотель эса бу борада шундай деган эди: “Баҳс иштирокчилари ўзлари қўллаган атамаларга таъриф беришга келишиб олганларидан эди, қанчадан-қанча баҳсларнинг тўхташи мумкин бўларди”. Рақиб келтирган далилларга эътироз билдиришда

меъёрни саклаш лозим. Чунки далилга карши билдирилган ўта катъи эътироз уни батамом ва эътирозсиз инкор этишга олиб келмаса, акс натижа бериши, тингловчи(лар)нинг “шамол бўлмаса, дарахтнинг шохи қимирламайди”, деган фикрга келишига, танқид қилинаётган далил ортикча қувват касб этишига олиб келиши мумкин. Шошқалоклик билан танқидга киришиш, қандай бўлмасин рақиб келтирган далилни қоралашга ҳаддан ортик уриниш унинг салмоғи ошишига олиб келиши мумкин. Айрим ҳолларда эса, масалан, баҳс тингловчиларнинг кўзи ўнгида кечса, гувоҳ бўлган кишиларда рақибнинг беҳуда таҳқирланаётгани, ҳақоратланаётгани беайб қувгинга учраётгани каби таассурот уйғотади. Баҳсда (айниқса, тингловчилар олдида олиб бориладиган баҳсларда) юмор, истехзо, пичинг, аччиқ киноя усулларини қўллаш яхши натижа беради. Улар нутққа баҳс-мунозара оҳангини беради, унинг тингловчи(лар)га эмоционал таъсирини оширади, вужудга келган вазиятдаги кескинликни юмшатишга ёрдам беради, ўткир муаммолар муҳокама этилаётганда муайян кайфиятни шакллантиради, энг муҳими, баҳсда муваффақиятга эришишга ёрдам беради.

Баҳсдаги ноҳолис усуллар

Юқорида келтирилгани каби барча усулларни баҳслашишнинг холис, мақбул усуллари қаторига киритиш мумкин. Аммо баҳсга киришган одамлар доим ҳам холис мақсадларни кўзламайди ва қандай бўлмасин ғалаба қозониш учун баҳслашишнинг ноҳолис усулларини ҳам ишга солади.

Баҳсда айёрлик ва тақиқланган (одоб-ахлоқ нуқтаи назаридан) усулларни қўллаб ғалабага эришиш йўллари қадимданок маълум бўлган. Масалан, софистлар деб ном олган антик давр файласуфлари фикрни далиллашда атайин мантиқ қоидаларини бузишдан усталлик билан фойдаланишган. Мантиқ қоидаларининг бузилиши софизмларнинг (юнонча *sophisma* – тўқима, айёрлик) тузилишига олиб келади. Одатда, софистик фикр юритиш (уни сафсата сотиш деб аташ тўғрироқ бўлади) шаклан ҳодисаларни ташқи ўхшашлигига, асос қилиб олинган қоидаларни атайин нотўғри танлашга, сўзларнинг қўл маънолиги ва тушунчалар маъносини ўзгартириш (алмаштириш)га асосланади. Юнон софист-файласуфлари меросидаги бир мисолни келтирайлик: “Бу итнинг боласи бор, демак, у – ота. Аммо у сенинг итинг. Демак, у – сенинг отанг. Сен уни урдинг, демак, сен ўз отангни уряпсан”. Ўз даврида юқорида тилга олинган юнон комедиянависи Аристофан ўзининг “Булутлар” комедиясида “эгри сўз санъати”ни

ўрганлиб, отасини дўппослаган ва бунга ҳақли эканлигини “исботлаб” берган Фиддипид мисолида баҳсдаги бундай усулларни каттиқ коралаган эди. Саъдий Шерозий бу борада шундай дейди: “Бир ҳақимки жоҳиллар билан баҳсу жадал қилса, лозимдурки ҳурмат умидини тутмағай. Ва бир жоҳилки сўз қуввати билан бир ҳақимга солиб келар эрса таажжуб қилинмас, зероки тош, дуру гавҳарни синдирур”⁴. Аммо шундай бўлса-да, софизмлардан фойдаланиш кўп ҳолларда одатий усулга айланган ва ноҳақ ғалабага эришишнинг кенг тарқалган воситасига айланган. Шунинг учун нотиклик санъати масалаларни билан шуғулланган мутахассислар софизмлар, уларни баҳсда қўллаш ҳамда қарши томон қўллаганда улардан ҳимояланиш усуллари масалаларига алоҳида эътибор қаратганлар. Жумладан, рус олими С.И.Поварнин ўзининг “Баҳс санъати” китобида софизмларга алоҳида тўхталади. Ўз даврида (XX аср бошларида) мазкур китоб анча кенг маълум ва машҳур бўлган эди ҳамда кейинги давр мутахассис ва амалиётчилари унга қайта-қайта мурожаат этиб келган. С.И.Поварниннинг берган софизмлари таснифи анча мукамал бўлиб, уни билиш фойдадан холи эмас.

Барча софизмларни у бир неча катта гуруҳга бўлади ва уларнинг айримларини қуйида келтираемиз:

1. Баҳс мақсадидан чекинмиш. Бу гуруҳга, аввало, фикр, асос ва далиллар ёки бутун исбот жараёнига атайин ноаниқлик ёки чалқашлик киритувчи софизмлар киради. Бундай усулни қўллаган кишининг гапларини, нима демоқчи эканлигини дарҳол англаб етиш кийин. Бу гуруҳга, шунингдек, “фикр (тезис) борасидаги баҳсни далил атрофидаги баҳс билан алмаштириш” усули киради. Бунда фикр (тезис) эмас, балки уни исботлаш жараёни инкор этилади (нотўғрилиги исботланади), аммо сўнгида фикр (тезис) инкор этилган ҳақида ҳулоса чиқарилади. Яна бир усул – фикр (тезис)нинг асосий мазмун-моҳияти эмас, унинг арзимайдиган жузъий деталли инкор этилади, бироқ бутун фикр (тезис) нотўғри деган таассурот уйғотишга ҳаракат қилинади.

2. Фикр (тезис)дан чекинмиш. Бу тоифадаги усуллар каторига муаллиф “кўпоровчилик” усулини киритади. Бунда баҳслашувчи аввалбошдан фикр (баҳс мавзуи) ёки далилни эътибордан қочириб, бошқасига ёпишади. Баҳслашувчи фикр (тезис)дан воз кечмайди, аксинча, бутун баҳс давомида ўзини ундан келиб чиқиб мулоҳаза юритаётгандек кўрсатади, амалда эса бутунлай бошқа фикрни асослайди (ҳимоя қилади). Бундай усулни у “фикр (тезис)ни алмашти-

⁴ Саъдий Шерозий. Гулистон –Т.: “Фан”, 2005, –Б.273

риш” усули деб атайди. Мазкур усулга фикр (тезис) доирасини торайтириш ёки кенгайтириш усули якин туради. Олайлиқ, баҳслашувчи “барча одамлар кўрқок”, деган фикрни исботлаш имконини топа олмайди ва уни торайтиришга ҳаракат қилиб, барча одамларни эмас, кўпчилиқни назарда тутганини айтади. Фикр (тезис)ни аямаштиришнинг энг кўп учрайдиган тури сифатида муаллиф куйидаги усулни тилга олади: баҳслашувчи ўзининг фикрини, унинг муайян ҳолатда ҳаққоний эканлиги билан боғлиқ тарзда, шартли равишда илгари суради, бироқ унинг умуман ҳар қандай шароитда тўғрилиги ҳақидаги хулосани чиқаради. Бу гуруҳга киритилган яна бир усул “баҳсни шахсга қаратиш”дир. Бунда баҳслашувчи нотик фикри (нуқтани назари, далили)ни инкор этишга етарли асос топа олмагач, баҳсни нотик шахсга, унинг сифатлари муҳокамасига буришга ҳаракат қилади. Айтилган фикр маъносини бузиб кўрсатиш ҳам ноҳолис усуллар қаторига кирилади. Бунда оппонент фикрининг маъноси бузиб талқин этилади ва шу ҳолда кийинчиликсиз инкор этилади. Бундай усулдан шўролар даврида, айниқса, суд жараёнларида ноҳолис айбловчилар усталик билан фойдаланиб, кўплаб бегуноҳ кишиларни жазога маҳкум этганлар. Рус ёзувчиси А.Солженицин ўзининг “ГУЛАГ архипелаги” асарида “катагон машинаси”нинг иш услубини ёрқин мисоллар билан кўрсатиб берган³.

Бундай усул қўлланилган “баҳс”га Ж.Бойбулатовнинг Фитратни “фoш” этувчи мақолалари ёрқин мисол бўла олади. Унинг 1929 йилда “Қизил Ўзбекистон” газетасида чоп этилган “Ўзбек адабиётида чиғатойчилик”, 1930 йилда “Шарқ ҳақиқати” газетасида чоп этилган “Ўзбекларнинг адабий мероси байроғи остида пантуркизм” мақолалари кейинчалик, 1937 йилда Фитратнинг қатагон қилинишига сабабчи бўлган эди.

Амалиётда оппонентни баҳсдан ўзга мақсадларни кўзлаётганликда айблаш усулидан фойдаланиш ҳолатлари ҳам учрайди. Масалан, баъзан баҳс предмети бўйича жавоб беришга ожиз қолган рақиблардан “сизнинг бошқа ўйлайдиган нарсангиз йўқми”, “ўзингизни ҳаммадан ақлли деб ҳисоблайсизми”, “сизга гап бўлса бас” қабилдаги сўзларни эшитиш мумкин.

3. Ёлғон исбот ва далиллар. Бу гуруҳга, аввало, “далилни сунъий кўпайтириш” усули кирилади. Бунда баҳслашувчи бир далил (асос)нинг ўзини бошқа шаклда ва бошқа сўзлар билан ифодалаб, уни бир нечта далил сифатида намойиш этишга ҳаракат қилади. Баҳсдаги усуллардан яна бирини “айланма далил” деб аташ мумкин. Бунда

³ Поляринов С.И. Искусство спора. –Пг., 1923.

баҳслашувчи бирон-бир фикрни, бошқа сўзларда ифодаланган ўша фикрнинг ўзи билан асослашга уринади. “Ўгирилган исбот” усулида эса аниқ, ишончли фикр исботланиши лозим бўлган фикр сифатида, бўлиши мумкин бўлган фикр эса далил сифатида тақдим этилади.

4. Изчилликни бузиш усулини С.И.Поварнин нотўғри фикр (мулоҳаза) “софизм”лари деб атайди. Бунда баҳслашувчининг илгари сурган фикри (тезис) келтирган далилларида келиб чикмайди, яъни фикр ва далиллар ўртасидаги мантиқий алоқа бузилади. Бу усулни баҳслашувчи оппонент фикрларига нисбатан ҳам қўллаши мумкин, яъни у оппонентини танкид қила туриб, унинг сўз ва ибораларидан фойдаланади, бироқ уларга буткул бошқа маъно бериб, дастлабки фикрни бузиб кўрсатади.

Айрим мутахассислар инсон табиатидаги заиф жиҳатлардан фойдаланган ҳолда ишга солинадиган психологик усулларни ҳам ажратиб кўрсатишади. Бундай усуллар каторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. “Саросимага солиш”. Бунда баҳслашувчи ўз нутқида кўплаб мураккаб ибора ва атамаларни қўллаб, ҳеч қандай эътирозга йўл қўймайдиган оҳангда ҳамда жадал суръатда ўзига ишонч билан гапириб, оппонентини саросимага солиб қўйишга ҳаракат қилади.

2. “Далилни “мойлаш” ёки хушомад усули. Бунда баҳслашувчи ўз далилларини оппонентига хушомад билан қўшиб тақдим этади ва шу орқали мумкин бўлган эътироз ёки танқиднинг олдини олишга ҳаракат қилади. Масалан: “Сиз ақлли (ёки зиёли, ёки кўпни кўрган ва ҳ.к.) одам сифатида менинг... ҳақидаги фикримга қўшилсангиз керак”. Бундай усулдан фойдаланган баҳслашувчи оппонентининг мавқеи, лавозими ва ҳ.к.ларга қараб юмшоқроқ ёки кескинроқ оҳангни танлаши мумкин. Масалан, бошлиқ (раҳбар) олдида “нимасини ҳам айтай, сиз бундан мендан яхши биласиз” шаклида ўз фикрини юмшоқ шаклда асослай олиши мумкин. Ёки рақиб билан гаплашаётганда баҳсга ўрин қолдирмаслик, қарши фикрнинг олдини олиш учун кескинроқ тарзда: “Менинг фикримга, ақли одамнинг қўшилмасдан иложи йўқ” каби гап билан ўз фикрини яқунлаши (ёки бошлаши) мумкин.

3. Юқоридаги усулга ўз ёши, мавқеи, маълумотини дастак қилиш усули яқин туради. Масалан, баҳслашувчи асосли далилларни топа олмайча, “Мен сиздан битта қуйлакни кўпроқ йиртган ёши катта одам сифатида, ишонч билан айтаманки,...” ёки “кўп йиллар давомида бу соҳада ишлаб, кўпни кўрган одам сифатида” ёки “мутахассис, фалон мавзуда докторлик диссертациясини ёқлаган олим сифатида (ва ҳ.к.) “ишонч билан айтаманки,...” деб гапни бошлаши ва ўз

фикрини ўтказишга ҳаракат қилиши мумкин.

4. Сунъий уят ҳиссини уйғотиш. Маълумки, айрим одамлар тортинчоқлиги ёки ўзи ҳақида ёмон таассурот уйғонишидан хавотирда ва бошқа сабаблар билан у ёки бу нарсани билмаслигини ёки муайян масалада маълумотга эга эмаслигини билдириб қўйишдан кўрқишади. Нохолис баҳслашувчи айтиш шундан фойдаланиб, ўз фикрларини исботланмай қабул қилинишига интилади. Бунда, одатда, у ўз фикрини “ҳаммага маълум бўлганидек...”, “наҳот билмайсизки...” каби сўзлар билан бошлайди ва мумкин бўлган эътироз ёки қарши фикрнинг олдини олишга уринади.

5. Манфаатга ишора. Нотиқ ўз фикрларининг тўғрилигини асослаш ўрнига унинг оппонент учун фойдали эканлиги ҳақида мулоҳаза юрита бошлайди. Бу усулга мурожаат этган одам, манфаат бор жойда ҳақиқатнинг тағига етиш истаги сусайишига умид боғлайди. Шу ўринда француз мутафаккири Дени Дидронинг ҳамиятсиз қаҳрамони Рамо тили билан айтган ибораси ёдга келади: “Қорин сурнай чалганда, виждон овози ўчади”.

Бир аниқлик киритиш лозим. Баҳс усулларининг холис ва нохолис, мақбул ва номақбул ёки баодоб ва беодоб турларга бўлиниши маълум маънода нисбийдир. Чунки айрим усулларни қўллаш ўрни, жойи, мақсадига кўра бир пайтнинг ўзида холис ва нохолис усуллар қаторига киритиш мумкин. Масалан, жавоб (эътироз)ни ортга суриш усулига мураккаб вазиятда қолган ва рақиб фикрига дарҳол муносиб жавоб топиб беришга қийналган ёки қутилмаган саволдан саросимага тушиб қолган киши вақтдан ютиб, муносиб жавоб топиш ёки ўзига келиб олиши учун мурожаат этса, бунинг ҳеч бир салбий жиҳати йўқ. Аммо оппонент кучли фикр (далил)га жавоб беришдан қочиб ёки вақтни сунъий равишда чўзишга ҳаракат қилиб жавобни ортга сурса, бу усул нохолис маъно касб этади. “Тузок” усули ҳам шунга ўхшаш икки хил баҳоланиши мумкин. Умумлашган ҳол унга суҳбатдош (рақиб)ни муайян мавзу доирасига тортиш учун қўлланиладиган усул (далил), дея таъриф берса бўлади. Тузок усулининг бир нечта шакли мавжуд. Жумладан, нотиқ баҳс предмети (мавзуси) бўйича ўзини ожиз сезса, фаол баҳс учун етарли билимга эга бўлмаса, рақибни ўзига яқин бўлган бошқа предмет (мавзу) томон “етақлаши” мумкин. Бунинг учун у фикрни баён этиш ва асослаш жараёнида айтиш шу предмет (далил)ни мулоҳазаларининг бўш нуқтаси сифатида намоён этиши ва рақибни шу фикр (далил)га қарши ҳужум бошлашга ундайди. Бу билан у қуйидаги бир қатор қулайликларни қўлга киритади: 1) рақиб билан айтиш ўзига яхши таниш ёки аввалдан

тайёрлаб қўйилган масала бўйича баҳслашади; 2) рақибнинг диктатини ўз нуқтан назаридаги ҳақиқатда занф жиҳатлардан чагиртишига эришади; 3) ўзига яқин ва таниш бўлган предмет доирасида рақиб ҳаракатларини назорат қилиб туриш, ўрни келса, уларни ўз ихтиёри йўлида бошқариш имкониятига эга бўлади; 4) баҳс учун ажратилган вақт чегараланган шароитда (масалан, теледебатларда) вақтни чўзиб, муқаррар мағлубиятдан қутилиб қолишига эришади. Албатта, бунда ишончли натижаларга эришиб бўлмайди.

Аммо тузоқ усули рақибнинг ишга солган ноҳолис усулларидан ёки ҳаддан зиёд ҳужумкорлигидан ҳимояланиш воситаси сифатида ҳам қўлланиши мумкин. Масалан, баҳс жараёнида муҳим бир фикрни “ўтказиш” керак. Аммо рақиб ҳар қандай далилни асоссиз дея инкор этишдан чарчамайди. Шунда рақиб қўллаган “қурол”ни ўзига қарши ишлатишдан бошқа чора қолмайди. Яъни ҳамма айтилган гапни инкор этаётган рақибга ўз нуқтан назарингизга мутлақо зид фикрни айтиш керак. Бу тузоқни сезмай қолса, ҳамма гапларингизни инкор этиб келаётган рақиб ўзи сезмаган ҳолда уни ҳам инкор этади ва билвосита сизнинг асл фикрингизни тасдиқлаган бўлади.

Баҳс жараёнида шундай ҳолатлар юз бериши мумкинки, унда иштирок этаётган бирон томон қандай бўлмасин голиб чиқиш, ўз нуқтан назарини ўтказиш учун ҳеч нарсадан тап тортмайди ва фикрини асослаш эмас, оппонентини “синдириш” йўлини таълайди. Бунинг учун баҳсда мутлақо мумкин бўлмаган усулларни қўллайди. Бу каби вазиятларда ҳақиқатга эришиш, оқил қарорга келиш, иш учун фойдали, одил ҳулосаларни чиқариш мумкин эмас. Чунки бундай усулларни ишга солган кишини ҳақиқат қизиқтирмайди, у ўз фикрини асослашни истамайди ва шунинг учун қарши томон гапларига қулоқ ҳам солмайди. Агар шундай ҳолат юз берса, баҳсни тўхтатиш ақлли одам учун энг тўғри йўлдир. Чунки, мавлоно Саъдий айтганларидек: “Бир оқил кишининг ёмонлар орасида сўзи ўринламас эса, таажжуб этмагил, зероки, танбурнинг овози товуд (ноғора)нинг овозининг ғалабаси бирла зоҳир бўлмас ва анбарнинг ҳиди сассиқ алафнинг хидидин ожиз қолур”⁶. Бироқ баъзи вазиятларда баҳсга чек қўйишнинг имкони бўлмай қолади. Унда ўзини қандай тутиш, рақибга қандай қилиб муносиб жавоб қайтариш лозим? Қуйида ана шу тақиқланган усулларнинг айримларини ҳамда уларга жавобан ўзини қандай тутиш лозимлигини кўриб чиқамиз.

1. “*Ёрлиқ иши*” усули. Оппонентнинг фикр-мулоҳазалари ёки келтирган далилларига асосли эътироз билдира олмаган ёхуд муҳо-

⁶ Саъдий Шерозий. Гулистон. –Т.: “Шарқ”, 2005, –Б.269.

кама этилаётган масала бўйича етарли маълумотга эга бўлмаган ракиб қандай бўлмасин устунликка эришиш учун “ёрлик илиш”дан бошқа чора топа олмай қолади. Масалан: “Сиз гапга тушунмайдиган одам экансиз!” ёки “Галларингиздан ақидапарастликнинг ҳиди келаяпти!” ёки “Сиз демагог экансиз!” Аёл киши билан баҳслашганда истехзо билан уларнинг мантиқий фикрлаш қобилиятини ерга уриш, ҳатто кўпол тарзда “аёлнинг сочи узуну ақли калта бўлади” каби ибораларни қўллашни ҳам шу қаторга киритиш мумкин.

2. *Баландпарвоз сўзлар билан оппонентни “синдириш”га ҳаракат қилиш.* Масалан, ноҳолис баҳслашувчи устунликни қўлга киритиш учун тез-тез, “Ўз халқини хурмат қилмаган кишигина сиздек фикр юритиши мумкин”, “Ҳақиқий ватанпарвар одам бундай мулоҳаза қилмайди” каби баландпарвоз ибораларни қўллайди.

Юқоридаги усулларни қўллаган киши билан баҳс ҳеч қандай ижобий натижа бермайди. Бундай ҳолатларда энг яхшиси баҳсни тўхтатиш керак, чунки бу каби усулларга ўтилиши баҳснинг “даханаки жанг”га айланганлигидан далолат беради ва уни давом эттириш охир-оқибат ҳақоратлар билан тугайди.

3. *Ёлгон – йўқ манбага ёки ўйлаб топилган фактга таяниш, фактларни бузиб кўрсатиш* ва ҳ.к. Бундай усулни қўллаган ракибни фош этиш қийин. Чунки, биринчидан, бунинг учун кўрсатилаётган масалани ва у билан боғлиқ фактларни жуда яхши билиш керак бўлади; иккинчидан, баҳсда кўтарилаётган муаммонинг ечимини эмас, балки қандай бўлмасин устунликка эришишни мақсад қилиб олган кишигина ёлгонга мурожаат этади, шунинг учун ёлгон фош этилганда ҳам унинг ҳақиқат томон юз ўгириши амри маҳол.

4. *Кўрқитиш (овзига уриш) усули.* Усул номланишининг ўзидан кўринадики, ўз фикрини ўтказишга етарли далил ва асос топа олмаган баҳс иштирокчиси куч ишлатиш йўлига ўтади. Масалан: “Албатта, сиз ўз фикрингизда қолишингиз мумкин, аммо келажакнингиз ҳақида ўйлаб кўрсангиз ёмон бўлмас эди”, “Балки сиз ҳақдирсиз, аммо...” ва ҳ.к. Бундай усулга, одатда, “айтганим-айтган, деганим-деган” қабилда иш юритадиган, жамоа (Ўзгалар) фикри билан келишишни истамаган мансабдорлар мурожаат этадилар. Таҳдид оҳангини эшитган киши “сиз ўз устунлигингиздан фойдаланаяпсиз”, “Ўз мавқеингизни сунистеъмол қилаяпсиз”, – дея жавоб бериши мумкин, аммо... энг яхшиси “бир-бирини кўрқитиш ҳолати пайдо бўлган баҳсни у газак олмасдан туриб, тўхтатган маъкул. Эхтиросларни совутиш керак”⁷.

5. *Диққат қилиш (асабийлаштириш).* “Жаҳл келса, ақл кетади”

⁷ В.И.Курбатов. Стратегия делового успеха. –Ростов-на-Дону, 1995. –С 286.

мақоли баҳсда бу усулга мурожаат этган кишиларнинг асосий дастагидир. Бундай рақиб суҳбатдошининг гапларини истехзо билан қабул қилиш, ора-орада илмоқли гапларни ташлаб қўйиш, киши гашини келтирадиган бошқа қилиқларни қилиш орқали жаҳлини чиқаришга интилади. Ўзини бошқара билган одам бундай хатти-ҳаракатларга эътибор қилмайди. Аксинча, унинг ўзини қўлда ушлаб тура билиши, муносабатини очик кўрсатмаслиги ноҳолис рақибни шаштидан қайтариши мумкин. Бу таъсир этмаса, яхшиси, баҳсни тўхтатиш керак, зеро, кишини диққат қилишга қаратилган қилиқлар фақат жаҳл билан жавоб қайтаришни такозо қилади, “Жаҳл қўшилган ақл эса ўз жозибасини йўқотади” (Р.Шеридан).

6. *Обрўсизлантириши* усули тақиқланган усуллар ичида энг хавфлиларидан биридир. Бунда рақиб ўз оппонентининг обрўсига, мавқеига путур етказадиган унинг ҳаётидаги бирон-бир воқеаларни эслатади ёки уларни топа олмаса ўзи ўйлаб чиқаради. Мақсад эса рақибнинг келтирган фикр-далилларига атрофдагиларнинг ишончини сўндиришдир. Дарҳақиқат, ўзи ёмоннинг сўзи яхши бўлармиди? Бу усулга қарши туриш бениҳоя қийин. Зеро, рақиб қўйган айблар асосли бўлса, киши ўйгайсизланади, ўзини оқлашга тутинади, асоссиз айблов олдида эса ўзини хотиржам тутиш, ҳиссиётга берилмаслик осон эмас. Ҳар икки ҳолат ҳам мағлубият томон йўл очади. Мазкур усулнинг яна бир хавfli жиҳатига Ф.Ницше эътибор қаратган эди: “Муайян вазиятларда, – деб ёзади у, – одамни фақат ҳақоратлаш ва унга нисбатан душманлик муносабатини кўрсатиш орқалигина бирон нарсага эришиш мумкин бўлади: ўзининг душмани борлиги ҳақидаги фикр уни кийноққа соладики, қелишиш учун хайрихоҳликнинг бош ифодасидан жон-дилдан фойдаланади ва дўстлик меҳробига ўзи учун аввал ўта муҳим бўлган ва ҳеч воз кечишни истамаган нарсани ҳам қурбон қилади”⁸.

Қандай бўлмасин, киши ўз оппонентини обрўсизлантириш йўлини тутдими, уни ҳақиқат қизиқтирмайди ва у фикрини асослашни ҳам, қарши томон даъволарини эшитишни ҳам истамайди. Яхшиси – бунда ҳам баҳсни тўхтатган маъқул. Бунинг имконияти бўлмасачи? Масалан, мажлис ёки музокара пайтида рақиб айбловларига жавоб бермаслик уларни тан олиш билан баробар бўлиб қолади ва киши обрўсига путур етади. Бундай вазиятларда рақиб “хотира”ларининг баҳс предметиға алоқаси йўқлигини айтиш, муҳокама этилаётган масаладан четга чиқиш ўзаро муносабатларни бузиши мумкинлигини айтиш керак бўлади. Ёки рақиб айбловлари асоссиз бўлмаса, уни рад

⁸ Ф.Ницше. Сочинения. –М., 1998. –С.406-407.

этиш йўлларини хотиржамлик билан излаш лозим. Хуллас, рақиб айбловларига қандай муносабат билдириш, қандай жавоб бериш баҳс кечаётган жойга, шароитга боғлиқ тарзда турлича бўлиши мумкин.

Нотик ҳар қандай вазиятда тингловчи(лар) томонидан кўрсатиладиган қаршиликка тайёр туриши лозим. Бунинг бир қатор сабаблари мавжуд ва улар юқорида баён этилган баҳс усуллари хусусида гап борганда маълум даражада тилга олинди. Баҳсга “ақллар кураши”, дея беҳуда таъриф берилмаган. Тўғри, ноҳолис баҳс усуллари ҳақида гап борганда, уларни ишга солган одамлар ўз фикрини асослай олмаслиги, оппонент фикрини рад этувчи далилларга эга эмаслиги, баҳсда тилга олинган масала доирасида етарли билим ва маълумотга эга эмаслиги ва яна бир қатор сабаблар ҳақида гапирилди. Аммо бундан баҳслашувчини ақлсизга чиқариб бўлмайди, зеро, уларни қўллай билиш, қийин вазиятдан чиқиб кетиш ҳам катта ақлни талаб этади. Шунинг учун суҳбатдошнинг қўллаши мумкин бўлган ноҳолис усулларини ҳамда улардан ҳимояланиш чораларини билиш даркор.

Саволлар, эътирозлар ва уларга жавоб

Савол ва эътирозлар баҳс, мунозара, музокара жараёнида муҳим ўрин тутadi. Боз устига, улар ҳар қандай нутқий мулоқотда учрайди. Савол ёрдамида ноаникликни бартараф этиш; номаълум нарсани аңлаш, шу билан бирга, оппонентни чалғитиш, масалани чалкаштириш мумкин. Айни савол ва эътирозларда икки томоннинг фикрлари ўртасидаги номувофиклик кўринади, яъни оппонентнинг шубҳалари, алоҳида нуктаи назари ўз ифодасини топади, суҳбатдошларнинг позицияси, уни асословчи фикр ва далиллари аён бўлади. Саволнинг туғилиши одам фикрлаётганининг бош белгисидир. Айрим ҳолатларда улар саволга тутилган киши учун фойдадан холи эмас. Чунки шайх Саъдий айтганларидек: “Жумла кишига ўз ақли камолда кўринур ва ўз ўғли жамолда кўринур”⁹. Ўринли берилган савол оппонент нуктаи назарининг заиф жиҳатларини намоён этиши ва ўз фикрини исботлаш, қувватлаш учун қўшимча далил ва асосларни келтиришга мажбур этиши мумкин. Бу ўринда Саъдийнинг яна бир хикматини эслаш фойдали. “Кувватсиз фикр ва андиша фойдасиз ва натижасиздур. Фикр ва андишасиз кувват жунун ва жаҳолатдур”¹⁰.

Ақл билан савол бериш чинакам санъатдир. Маълумки, ўз ўрнида ва тўғри берилган саволда жавобнинг ярми яширин бўлади. Савол ёрдамида баъзан оппонентнинг ортиқча баландпарвоз оҳанги,

⁹ Саъдий Шерозий. Гулистон. -Т.: “Шарк”, 2005, -Б.265

¹⁰ Саъдий Шерозий. Гулистон. -Т.: “Шарк”, 2005, -Б.275.

бўрттиришлари, ёлгон эътирофларини кулгига кўтариш мумкин. Савол фикр уйғотиши, у ёки бу хулосани чиқаришга ёрдам бериши мумкин. Тўғридан тўғри берилган саволга аниқ жавоб бериб, тингловчиларнинг ҳурматини қозониш, уларнинг ўз ишини ҳақиқий билимдони билан мулоқот қилаётганига бўлган ишончини мустаҳкамлаш мумкин. Саволлар ўзига хос, пардаланган талабни ифода этади. Шунинг учун улар ёрдамида керакли бўлган ахборотни олиш ёки унга аниқлик киритиш, баҳс учун лозим бўлган муҳитни аниқлаш, муаммони вазиятни бартараф этиш мумкин.

Бундан ташқари, саволлар ҳар қандай мулоқотнинг самарали тактик усулларидан биридир. Саволлардан ташаббусни қўлга олиш, рақибни баҳс юритишнинг ўз усули ва услубига риоя этишга мажбур этиш, унга нисбатан ўтказилаётган босимни кучайтириш ҳам мумкин.

Баҳс, мулоқот самарали бўлиши, ижобий натижаларга олиб келиши (яъни, суҳбат кўтарилган масала бўйича муайян қарорнинг қабул қилинишига олиб келиши, фикр алмашинишга етаклаши ва ҳ.к.) учун савол ва эътирозлар конструктив характерда бўлиши талаб этилади. Бунинг учун баҳслашувчилар инсон руҳияти билан боғлиқ қўлидаги тамойилларга риоя этишлари лозим: а) суҳбатдошга зиён-заҳмат етказмаслик. Бу тамойил, аввало, кишининг руҳияти билан боғлиқ бўлиб, инсон шахсиятига тегишли, унга нисбатан ҳақоратловчи, ерга урувчи сўзларни айтишни ман этади. Мазкур тамойилни бирон-бир баҳс иштирокчиси бузган тақдирда, баҳсдан кўзланган мақсад (масалан, ҳақиқатга эришиш) унутилади, баҳс мавзусини муҳокама этиш доирасидан четга чиқиб кетади ва аслида ҳар бир иштирокчи ўз шаъни учун кураша бошлайди. Кўп ҳолларда нафсонияти озор чеккан киши барча нарсани унутиб, таҳқирлар учун ўч олишга тушади. Мавлоно Навоий тили билан айтганда: “Ёмон тиллиг, андоқким эл кўнглига жароҳат еткурур, ўз бошига ҳам офат еткурур”¹¹,

б) масалага шахсий мақсадлардан эмас, иш учун фойдали муаммони ҳал этишни кўзлаб ёндашиш керак. Мазкур тамойил кишидан вазиятни ёки муаммони ўзга одам (суҳбатдош, тингловчи) нуктан назардан таҳлил этиш ва баҳолай билишни такозо этади. Дарҳақиқат, айрим ҳолларда киши ўринли ва асосли фикрларни айтса-да, суҳбатдош ўз ҳаётий тажрибаси, билими, дунёқарашидан келиб чиқиб уни нотўғри тушунади. “Оғиз ҳаммада бир хил, калла ҳаммада ҳар хил”, – дея беҳуда айтилмаган. Саъдий келтирган қуйидаги ҳикоят бунга яхши мисол бўла олади:

¹¹ Алишер Навоий. Ҳикметли сўзлар. –Т.: “Фан”, 1985, –Б.62.

*“Чу бир жухуду мусулмон мунозира қилди,
Аларни жангдин ўлдум баҳадди хандон ман.
Ғазаб-ла деди мусулмонки: “Ушбу бурҳоним,
Дуруст эмас-са бўлай бир жухуди сарсон ман”
Жухуд дер эрдик: “Таврот ила ичурман онд,
Хилоф бўлса сўзум, сен каби мусулмонман”.
Агарчи ер юзидан ақл йўқ бўлиб кетса,
Ўзини бир киши қилмас гўмонки “нодоиман”¹²*

Хуллас, нотик ўринли нутқ сўзлашигина эмас, ўзини тингловчи ўрнига қўйиб, ўзгалар сўзларини қандай тушунишлари мумкинлиги ҳақида ҳам ўйлаб кўроғи даркор.

Мазкур тамойил баҳслашувчилардан савол ва эътирозлардан бир-бирини чалғитиш ва шу каби баҳс самарасини пучга чиқариш мақсадида эмас, иш фойдаси, барчани кониктирадиган натижага эришиш йўлида бир-бирига ёрдам бериш мақсадида фойдаланишни кўзда тутлади;

в) айтилган гап, фикрни мувофиқ тарзда қабул қилиш. Бу тамойилга биноан тингловчининг эшитган фикрни атайин бузиб талкин этиши таъқиқланади. Мазкур тамойил баҳслашувчиларга улар ўз фикрларини аниқ ифода этишлари ва бир-бирининг фикрини тўғри тушунишга интилишлари лозим. Ҳар бир айтилган гапда соддалик ва аниқликка эришишга ҳаракат қилиш керак. Жумлалар тушунарсиз бўлса, тингловчининг эътибори сусаяди, суҳбатдош нутқига қизиқиши сўнади. Қизиқиш сўнмаган такдирда ҳам эшитилган гап билан унинг маъносини англаш ўртасида номувофиклик пайдо бўлиши хавфи туғилади, натижада, баҳслашувчилар “бири боғдан келса, иккинчиси тоғдан келади” ва баҳсдан ҳеч қандай ижобий натижа чикмайди. Шундай экан, баҳслашувчилар бир-бирини тинглашни ўрганиши, “Ютишдан олдин – чайна, сўзлашдан олдин – тингла” мақолига риоя этишлари керак.

Баҳс (ва умуман, ҳар қандай нуткий мулоқот) жараёнида юқоридаги тамойилларнинг бузилишини бир қатор сабаблар билан изоҳлаш мумкин. Масалан, айрим кишилар ўз фикрини тезроқ билдириш истагини боса олмай, рақиб фикрининг моҳиятини англаб етишга улгурмасдан, уни бўлишга шошилади. Бундайлар ҳақида халқимизда истеҳзо билан: “Бисмиллосини айтгунча уриб ўлдиради”, – дейилади. Яна бошқалар суҳбатдош сўзларидаги иккинчи даражали, аҳамиятсиз гапларга ёпишиб олади, натижада, ё баҳс бутунлай бошқа масалага кўчади, ёки ундайлар асосий масалага етиб боргунча, бутун

¹² Саъдий Шерозий. Гулистон. –Т.: “Шарк”, 2005, –Б 265.

кучни сарфлаб бўладилар. Айримлар эса нотикнинг ташқи қиёфаси, ўзини тутиши, нутқидаги камчиликларга чалғиб, фикр моҳиятини назардан қочирадилар, бошқалар эса ўзларини мутлақ ҳақ деб ўйлаб, суҳбатдош фикр ва далилларига қулоқ солмайдилар, масала бўйича ўз билимларини етарли ва асосли билиб, аввал-бошдан ракиб нуктаи назарини инкор этишга тайёр турадилар.

Баҳс самарадорлигини таъминлайдиган тамойилларга риоя этишга психологик тўсиқлар ҳам монелик қилиши мумкин. Улар кишининг шахсий хусусиятлари, руҳий ҳолати билан боғлиқ. Масалан, тингловчига нотикнинг ўзини ўта ишонч билан тутиши, насихатомуз оҳанги ва шу кабилар ёқмаслиги мумкин. Ф.Ницше бу борада шундай дейди: “Биз кўпинча у ёки бу фикрга қаршилик кўрсатамиз, гарчи аслида бизга фақат унинг қандай оҳангда баён этилаётгани ёқмас-да”¹³. Ёки айримлар ўзларига ўта бино қўйганлари, манманлиги, ўзгалар фикрига эътиборсизлиги, ҳасадгўйлиги туфайли баҳс юритиш қоидаларини ҳос-бехос бузадилар.

Баҳс, мунозара, суҳбатда учрайдиган саволлар, уларнинг мазмуни, хусусиятлари, берилишидан кўзланган мақсади, қандай шароитда берилиши ва шу кабиларга қараб таснифланади ҳамда шунга мувофиқ бир қатор турларга бўлинади. Масалан, ўринли ва ўринсиз, предметли ва предметсиз, одобли ва беодоб саволларни фарқлаш мумкин.

Мутахассислар саволларни туғилиши сабабларига кўра қуйидаги турларга ажратишади:

1. **Аниқлик киритувчи саволлар.** Бундай саволларни, одатда, билишга чақоқ тингловчилар ўз билимлари билан янги маълумотлар ўртасидаги алоқадорликни аниқлаш мақсадида берадилар.

2. **Тушунтирувчи саволлар.** Бундай саволлар фикр ноаниқ баён этилганда ёки тингловчи(лар) масалани яхши англамаган тақдирда туғилади.

3. **Қўшимча саволлар** – мавзу доирасидан ташқарида бўлиб, бундай саволларнинг берилиши, одатда, тингловчи(лар)да кўтарилган муаммога қизиқиш уйғонганидан ва унда масалани атрофлича кўриб чиқишга интилиш пайдо бўлганидан далолат беради.

4. **Мунозарали саволлар.** Уларнинг пайдо бўлиши тингловчи(лар)нинг нотик нуктаи назари билан қўшилмаслигини аён этади.

5. **Айримлар савол бериш асносида бирон-бир масала юзасидан ўз нуктаи назарини баён этадилар ва бундай чиқишларни ҳам мазкур туркум саволлари қаторига қўшиш мумкин.**

Юқорида келтирилган савол турларига тўғри муносабатда

¹³ Ницше. Ф. Сочинения в двух томах. Т. I. – М., 1996. – С. 396.

бўлиш ва мувофиқ жавоб бериш учун уларнинг моҳиятини англаш зарур. Энг муҳими, уларни жавобсиз ёки муносабат билдирмай колдириш керак эмас. Масалан, тушунтирувчи савол жавобсиз қолса, фикр англашилмай қолади. Баъзилар бундай саволга: “Бу ҳақда мен гапирдим-ку!” ёки “Шуниям тушунмадингизми!” – дея жавоб кайтаришадики, бу мутлақо мумкин эмас. Қўшимча саволлар, гарчи кўтарилган масалага бевосита алоқаси бўлмаса-да, уларга ҳам жавоб берган маъқул. Агар бунинг учун вақт етишмаса ёки суҳбат мавзудан бутунлай четга чиқиб кетиш хавфи бўлса, ҳеч бўлмаганда саволга оид маълумотни олиш мумкин бўлган манбани кўрсатиш керак. Мунозарали саволларга жавоб беришда ҳам вазиятни ҳисобга олиш лозим бўлади. Баъзан бундай саволга жавоб бериш баҳсга айланиб кетади. Бунда савол масаланинг бир қирраси билан боғлиқ бўлса, умумий масала четда қолиб кетиши мумкин. Баҳс аудиторияда (ёки тингловчилар кўзи ўнгида) кечаётган бўлса, яхшиси, уни ортга суриб, оппонент билан яккама-якка баҳслашган маъқул. Савол берган кишининг ҳамфикрлари бўлса, баҳсни аудиторияда давом эттириб, ўз нуқтан назарини химоя қилиш лозим ва ҳ.к.

Тингловчи савол бериш баҳонасида ўз фикрларини баён этишга тутинса, уни хотиржамлик билан эшитиш, лозим бўлса ўз фикрлари билан ўртоқлашгани ёки қўшимча қилгани учун миннатдорчилик билдирган маъқул.

Юқориди тилга олинган турдаги саволлар нотик нутқи дикқат билан тингланганидан далолат беради ва уларни конструктив саволлар туркумига киритиш мумкин. Бироқ баҳс иштирокчилари доим ҳам ҳолис мақсадларни кўзламайдилар. Шунга мувофиқ баҳс мавзудан чалғитувчи, ижобий натижага олиб келиши кийин бўлган қуйидаги савол турлари ҳам қўлланилади:

1. “Қопқон” савол баҳс чоғида ҳийла қўллаш билан боғлиқ. Усталик билан танланган бундай саволлар берилганда, ҳар қандай одам асабийлашиши, ўзини йўқотиб қўйиши мумкин. “Жаҳл келса, ақл кетади”, деганларидек, асабийлашган, жаҳл отига минган киши ўзини тутиб туролмайди ва фикрини йўқотиб қўяди. Рақибга эса айнан шу керак. Кайфияти бузилган, фикрлаш интизомини йўқотган киши рақибга қаршилиқ кўрсата олмайди ва баҳсда ютқизади. Суҳбатдошни “қопқонга илтириувчи” саволлар турли кўринишларда бўлади. Энг муҳими, рақибнинг қопқонига тушмасликка, бесамар савол-жавобга берилмасликка ҳаракат қилиш керак.

Масалан, улар маънисиз савол шаклида бўлиши мумкин. Қуйидаги саволни олайлик: “Қандай нарса иссиқроқ бўлади – учбурчак

шаклидагими ёки яшил рангдаги?” Агар бу каби саволларнинг беъманилигини кўрсатишга интилсангиз, баҳс мавзуи четда қолади. Ёки ракиб ҳийласидан асабийлаша бошлайсиз. Унга эса айнан шу керак. Вазиятни қўлдан бой бермаслик учун юмор, истехзо, худди шундай маънисиз қарши савол бериш каби усуллардан фойдаланиш мумкин.

2. *Қарши савол* кўп ҳолларда суҳбатдош фикр-мулоҳазалари кечишини бўлиш ва шу орқали уни нейтраллаш мақсадида қўлланилади.

3. *Чегараловчи савол*, одатда, оппонентнинг ўзгача жавоб бериш имкониятларини чегаралаб, ундан ўз нуқтаи назарига мос жавоб олиш учун қўлланилади. Усталик билан танланган саволлар фикрни керакли йўналишга буриш ва мумкин бўлган бошқача жавобнинг олдини олиш имконини беради.

4. *Илмоқли савол*, одатда, нотикни фикридан адаштириш, унинг шахсиятига тегиш ёки асабини китиклаш орқали жаҳлини чиқариб, устунликка эришиш мақсадида берилади. Аммо унутмаслик лозимки, кўпинча тингловчи нотик фикрларида ёлғон ёки сохталикни сезса ҳам ўз норозилигини илмоқли саволлар орқали билдиради. Шунинг учун нутқ сўзлаётган одам самимий бўлиши, алдашга ҳаракат қилмаслиги, ўзи яхши билмаган масала ҳақида гапирмаслиги лозим.

5. *Мажбурловчи савол* орқали киши суҳбатдошини ўз фикрига қўшилишга даъват этади. Бундай саволлар, одатда, кишини ўз нуқтаи назаридан қатъи назар ракиб фикри билан қўшилишга ва аслида ўз мағлубиятини тан олишга мажбур этади. Айниқса, баҳс ўзгалар олдида, бошқа одамлар кўз ўнгида кечаётганда, мажбурловчи саволга инкор жавобини бериш қийин бўлиб қолади. Масалан, ўз фикрини баён этган суҳбатдош, гапларини “Масалани озми-кўпми тушунган одам менинг фикримга қўшилмаслиги мумкин эмас, шундай эмасми?” каби савол билан яқунласа, рад жавобини берган киши масалани тушунмаслигини тан олгандек бўлиб қолади ва шунинг учун ракиб гапларига қўшилишга мажбур бўлади.

6. *Риторик савол*. Бундай савол жавоб талаб этмайди (жавоб саволнинг ўзида мужассам бўлади). Уларни нутқда қўллашнинг бир қатор фойдали жиҳатлари мавжуд. Аввало, айтиш лозимки, сўроқ шаклидаги гап кишини жавоб излашга даъват этади ва демак, фикрлаш жараёнини фаоллаштиради. Шунинг учун, гарчи риторик савол жавоб талаб этмаса-да, аудиториянинг (суҳбатдошнинг) диққатини жалб этишга, у билан мулоқотни жонлантиришга ёрдам беради. Бундан ташқари, риторик саволлар суҳбат иштирокчиларининг нотик

фикрига унсиз кўпинлишини таъминлайди. Айниса, катта аудиторияда риторик саволлар тингловчиларни бирлаштиради ва нотик нуқтаи назарини қабул қилишга ундайди. Риторик саволлар нутққа ўзига хос оҳанг бағишлайди, фикрни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Аммо уларга зарурат бўлганда ёки тингловчи(лар) нотикни қўллаб-қувватлашга тайёр бўлганда мурожаат этиш керак.

7. *Аниқлик киритувчи саволлардан* кўшимча маълумот олиш ёки суҳбатдошнинг асл ниятларини билиш керак бўлганда фойдаланилади. Масалан: “Бу ишни амалга ошириш учун нималарга эътибор қаратиш керак, деб ўйлайсиз?”. Бундай саволлардан эҳтиёткорлик билан фойдаланиш зарур. Одатда, суҳбатдош сизга нисбатан ижобий ёки нейтрал муносабатда бўлса, аниқлик киритувчи саволлар керакли натижа беради. Бунда суҳбатдош фаол ҳолатда бўлиб, зарур бўлган ахборот, ғоя, таклифлар манбаига айланади, чунки у биринчидан, ўз хоҳишига қараб ахборот етказиш имкониятига эга бўлади, иккинчидан, ўз фикрига, нуқтаи назарига бўлган кизиқишни ҳис этади ва бундан руҳий қониқиш ҳиссини туяди. Бу, ўз навбатида, баҳс чоғида вужудга келадиган психологик тўсиқларни бартараф этади. Аммо аниқлик киритувчи саволларга ҳаддан зиёд берилишнинг хавfli томони ҳам бор. Гап шундаки, ҳар қандай одам ва суҳбат уни кизиктирган масала ва муаммолар доирасига ўтиб кетиши мумкин.

Маъруза, суҳбат, баҳс чоғида саволларнинг сўзловчи учун ҳам, тингловчи учун ҳам фойдали жиҳатлари кўп. Жумладан, савол ёрдамида бир томондан, суҳбатдошни фаоллаштириш ва унга ўз фикрларини ифода этиш имкониятини бериш мумкин бўлса, иккинчи томондан, ўз позициясини мустаҳкамлаб олиш ҳамда рақибнинг танқидий таҳлил этиш имкониятини чегаралаш мумкин. Суҳбатдошни ўз гапларига инонтиришга, унда ўз нуқтаи назарини қабул қилишга мойиллик уйғотишга, у ёки бу масала бўйича умумий хулосага келишга ёрдам беради.

Ғарб файласуфи Л.Фейербах: “Инсон маймундан ўз нуқтаи назари борлиги билан фарқ қилади”, – деган эди. Ҳар бир одамнинг у ёки бу нарса ҳақидаги нуқтаи назари эса унинг ҳаётий тажрибаси, олган билими, ҳис-туйғуларидан иборат мустаҳкам заминга таянади. Шунинг учун суҳбат ёки баҳс чоғида ўзга одамни ўз фикрига ишонтириш, унга ўз нуқтаи назарини ўтказиш қийин иш. Бу қийин ишни амалга оширишга қуйидаги қоидалар маълум даражада ёрдам беради:

Биринчи қоида. Келтирилаётган далилларнинг кетма-кетлиги фикрнинг асослилиги даражасини белгилайди. Далил ва асосларнинг қуйидаги тартиби кўпроқ ишонтиради: кучли далиллар – ўрта далил-

лар – битта энг кучли далил. Кучсиз далиллардан иложи борича фойдаланмаслик керак, чунки улар фойдадан кўра, кўпроқ зиён етказади. Бунда далилнинг куввати (кучли-кучсизлиги) гапираётган одам нуктаи назаридан эмас, балки тингловчи (қарор қабул қиладиган киши) нуктаи назаридан белгиланишини эътибордан қочирмаслик керак.

Иккинчи қоида. Сиз учун муҳим бўлган масала юзасидан суҳбатдошингиз ижобий қарорга келиши учун уни тилга олишдан олдин гапни иккита қисқа, суҳбатдош учун кийин бўлмаган масаладан бошланг.

Учинчи қоида. Суҳбатдошни чорасиз ҳолатга туширманг. Унга ўз кадр-қимматини, обрўсини сақлаб қолиш имкониятини беринг. Мағлубиятни у шармандалик сифатида қабул қилмасин (масалан, сизнинг таклифингиз ёки фикрингиз суҳбатдошингизнинг ҳам бирон-бир эҳтиёжини қондиришини, истагига мослигини кўрсатинг).

Туртинчи қоида. Далил ва асосларнинг ишонарлилиги ва таъсирчанлиги даражаси сўзлаётган кишининг имижини ва мавқеига кўп жиҳатдан боғлиқ. Юқори лавозим ёки жамиятда тугган ўрни, масала бўйича мутасаддлиги, обрў-эътибори, жамоанинг ижобий фикри кишининг мавқеини ва у келтирган далилларнинг ишонарлилиги даражасини оширади.

Бешинчи қоида. Ўзингизни ерга урманг, ҳурматингизни сақланг, бунинг учун ўзингизга ишонччи йўқотманг.

Олтинчи қоида. Суҳбатдошингизнинг мавқеини ерга урманг, чунки суҳбатдошга нисбатан намойиш этилган ҳурматсизлик, эътиборсизлик салбий муносабат уйғотади.

Еттинчи қоида. Биз ёқтирган суҳбатдошимизнинг далилларига ижобий ёндашамиз, ёқтирмаган кишимизнинг далилларига эса танқидий муносабатда бўламиз. Шундай экан, суҳбатдошда ёқимли таассурот уйғотишга интилиш керак. Ёқимли таассуротнинг уйғониши эса кўп омилларга боғлиқ: ҳурмат билдириш, тинглай билиш, нутқ саводли, тил раволиги, ёқимли хатти-ҳаракатлар, ташқи кўриниш ва ҳ.к.

Саккизинчи қоида. Суҳбатдошнинг фикрини ўзгартиришни хоҳласангиз, гапни ўзингизни ундан ажратиб турувчи нарсалардан эмас, унинг нуктаи назарида сизга маъқул бўлган жиҳатлардан бошланг.

Тўққизинчи қоида. Суҳбатда хушёрлигингизни кўрсатинг, суҳбатдошнинг руҳий ҳолатини тушунишга, фикрлаш йўналишини тасаввур этишга, ўзингизни унинг ўрнига кўйиб кўришга, унга ҳамдардлигингизни кўрсатишга ҳаракат қилинг.

Ўнинчи қоида. Сухбатдошингизни тўғри тушуниш учун тинглашни ўрганинг.

Ўн биринчи қоида. Сухбатдошингизнинг фикрларини тўғри тушунаётганингизни текшириб туриш, бунинг учун вақти-вақти билан зарурат бўлганда унинг фикрини такрорлаб, тўғри тушунган-тушунмаганлигини сўранг.

Ўн иккинчи қоида. Зиддиятга олиб келиши мумкин бўлган сўз ва ҳаракатлардан ўзингизни тийинг.

Ўн учинчи қоида. Ўз мимикангиз, хатти-ҳаракатларингиз ва туришингизни назорат қилиб туриш.

Ўн тўртинчи қоида. Сухбатдошингизнинг юз ифодаси, хатти-ҳаракатлари, туриш ҳолатларини кузатиб бориш.

Таянч иборалар

Баҳс, баҳс санъати, эристика, ҳақиқатни излаш, асослаш, исботлаш, жараён, далил, услуб, фикр, баҳсда умумий стратегик мақсад, ифодалаш, рақиб, баҳсдаги ноҳолис усуллар, баҳсда айёрлик, баҳс мақсадидан чекиниш, фикр (тезис)дан чекиниш, ёлгон исбот ва далиллар, изчилликни бузиш, саросимага солиш, далилни мойлаш ёки хушомад, сунъий уят ҳиссини уйғотиш, манфаатга ишора, ёрлик илиш, баландпарвоз сўзлар билан оппонентни синдириш, ёлгон – йўқ манбага ёки ўйлаб топилган фактга таяниш, кўрkitиш (оғзига уриш) усули, диққат қилиш (асабий ҳолга солиш), обрўсизлантириш усули, аниқлик киритувчи савол, тушунтирувчи савол, мунозарали савол, “қопқон” савол, қарши савол, чегараловчи савол, илмокли савол, мажбурловчи савол, риторик савол, аниқлик киритувчи савол.

Мавзунинг ўзлаштириш учун саволлар

1. Баҳслашиш қоидалари, “мунозара”, “тортишув”, “фикр алмашув” дискуссия, баҳс-мунозара дебат ўтказиш қоидаларини санаб бering.

2. Баҳслар таснифи ҳақидаги фикрингиз.

3. Баҳсдаги ноҳолис усулларни изоҳлаб бering.

4. Саволлар, эътирозлар ва уларга жавоблар ҳақида нималарни биласиз?

5. Саволларнинг туғилиши сабабларига кўра турларини санаб бering.

6. Шаҳс, жамоанинг ахлоқий соғломлиги, мураса-муомаладаги зиддиятли вазиятларни бартараф этишнинг муҳим усули эканлиги этироф қилиб бering.

ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИ ЭТИКАСИНИНГ МЕЗОНЛАРИ

Инсон қанчалик тажрибали ва билимдон бўлса, уни одоб масалалари шунчалик қизиқтира бошлайди. Ходимларнинг ахлоқий юксаклиги замонавий раҳбар бошқарув фаолиятининг муҳим сифат кўрсаткичи ҳисобланади. Бунга эришиш учун, аввало, раҳбарнинг ижтимоий-ахлоқий тайёргарлиги зарур. Бошқарув одобининг моҳияти ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришнинг барча иштирокчилари хулқ-атвори тамойил ва меъёрларини асослашдир.

Бошқарув одоби маъмурий ва хўжалик фаолиятини сифатли адо этишга йўналтирилган назарий-амалий этика билимлари ва амалий тавсиялар тизимидан иборатдир. Ижтимоий адолат, шахс эркинлиги, касбий покизалик, масъулиятни ҳис қилиш, табиатни авайлаб асраш унинг асосий тамойиллари ҳисобланади.

Бошқарув одобида ахлоқий тавсифдаги, шахс хулқ-атворини ўрганиш билан боғлиқ меъёрий ҳужжатлар, бошқарув фаолиятига нисбатан ахлоқий талаблар, ишга алоқадор ахлоқий қоидалар ва ишланмалар ҳамда раҳбарнинг хизматидан ташқари хулқи, муомала одоби бўйича маслаҳатлар муҳим ўрин эгаллайди.

Давлат хизматчисининг асосий ахлоқий қоидалар куйидагилар:

-камтар бўлиш;

-қўл остидагилар билан хушмуомала бўлиш;

-одамларга кенг қўламда ўз фойдалилигини намоён этиш учун ҳокимиятга интилиш;

-ўз ходимларини бошқарув фаолиятида қатнашиш учун фаол жалб этиш;

-фойдали танқидни самимий қабул қилиш ва жамоат фикрини хурмат қилиш;

-қўл остидагиларга ишонган ҳолда муносабатга мойиллик, уларни ўз ҳамфикрлари деб билиш.

Ахлоқий баркамоллик раҳбарнинг ишбилармонлик сифатларидан бири ҳисобланади. Ахлоқий баркамол инсонлар ахлоқий фазилатларни ўзида мужассам этади.

Раҳбарлик – масъулиятли вазифа. Уни шараф билан адо этмок учун, киши ўзи раҳбарлик қиладиган соҳани билишигина эмас, балки яна бир қатор сифат ва фазилатларга эга бўлмоғи керак.

Улар ичида, аввало:

1. *Тил ва нутқ.*

2. *Изланиш.* Янгиликка интилиш ва ҳар бир янгиликни амалиётга таъбиқ этиш изланувчанликдир. Раҳбар шахснинг изланувчанлигини

Ўз малакаси ва тажрибасини ошириб беришда кўринади. Ташаббускорлик – изланувчанлик самарасидир. Янгиликка ўч раҳбар шахс ташаббускор бўлади ва ўз ишини қониқарли бажаради.

3. *Замонавий билимлилик.* Киши ўзи яшайдиган даврнинг энг илғор тушунчаларини ўзлаштирса, замонавий билимга эга бўлади. Раҳбар шахснинг замонавий билимга эгаллиги эса ҳозирги замон бошқарув сирларини билиши, сиёсий онглилик ва дунёвий тараққиётни англаши билан белгиланади.

4. *Ватанпарварлик.* Инсон ўз юртини сесса ватанпарвар ҳисобланади. Раҳбар шахс эса ўз Ватанини севишидан ташқари, унинг тараққиётини таъминлаши керак. Кечани кеча, кундузни кундуз демай, ўз халқига хизмат қилиш раҳбар шахс учун ватанпарварликдир.

5. *Юртга садоқат.* Одам ўз юртини обод қилса, юртга садоқатли ҳисобланади. Раҳбар шахс эса юрт истикболини белгиловчи изчил дастурларни бажариши, ҳаётни фаровон қилиши ва ўзгаларнинг оғирини енгил қилиш билан ўз юртга садоқатини намоён қилади.

Демак, Биринчи Президентимиз Ислоҳ Каримов баён қилган дастлабки фикрга кўра, бу беш фазилат раҳбар шахс маънавиятининг асосий хислатларини ташкил қилади.¹

6. *Фидойилик.* Бирор киши улуғ мақсад сари қатъий ҳаракат қилса, фидойилик қилган бўлади. Раҳбар шахс эса Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлигини таъминлаш билан фидойилигини намоёиш этади. Бугунги кун раҳбари ҳар бир ишда олдинги сафда бўлсагина фидойи ҳисобланади.

7. *Ўз касбининг устаси.* Ҳар ким танлаган касбини пухта билса, касбининг устаси ҳисобланади. Раҳбар шахснинг профессионаллиги деганда эса, ўз касбининг сўнгги ютуқларигача билиши билан бирга, бошқарув сирларини қатъий ўзлаштиришни ҳам тушуниш керак. Биринчи Президент унинг кўринишини “бошқаларга ўрнак бўлиши” деб белгилайди.

8. *Мустақил дунёқараш.* Муайян масалада ўз фикрига эга бўлиш мустақил дунёқарашни билдиради. Раҳбар шахс эса “кенг фикрлаши, узокни кўра билиш қобилияти билан бошқалардан ажралиб туради”² ва бу унинг мустақил дунёқарашга эгаллигидир.

9. *Иймон-эътиқодли.* Инсоннинг ўзи ишонган нарсага ихлос қилиши иймон-эътиқоддир. Раҳбар шахс эса бугун ва эртани кўзлаб,

¹ Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 2000. –Б.61-62.

² Ўша маъна. –Б.60.

замон муаммоларини ҳал қила билиши ҳамда мустаҳкам иродага эга бўлиши билан иймон-этикодли ҳисобланади.

10. *Инсон бўлиши*. Киши юксак инсоний ахлоққа эга бўлса, яхши киши ҳисобланади. Раҳбар шахс эса “атрофидаги уни ўраб оладиган хушомадгўй, лаганбардор, лаббайчиларнинг мақтовидан ўзини саклаб ўта олса”³ чинакам инсонийлигини намоён қилади.

Ислом Каримов бу ўн фазилатни раҳбар шахс маънавиятини шакллантиришдаги асосий элементлар сифатида тақдим қилган. Бу фазилатлар инсон маънавий олами билан боғлиқ тушунчалардир. Улар изчил тарбия жараёнида шакллантирилиб борилади. “Маънавият ҳақида гап кетар экан, – дея таъкидлаган Биринчи Президент, – мен аввало, инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойитадиган, унинг иймон-иродасини, этикодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний кучни тасаввур қиламан”⁴. Мана шу поклайдиган, юксалтирадиган ва уйғотадиган “ботиний куч” нима? У инсон онги ва қалбидаги яхшилик ва имконият туйғуларидир.

Ислом Каримов тақдим қилган раҳбар шахс маънавиятини ташкил қилувчи фазилатлар бир инсоний хислат – Адолатнинг шаклланишига олиб келади. Ислом Каримов бу хислатни кенг талқин қилади. Жумладан, у раҳбар адолати ҳақида шундай дейди: “Раҳбар адолати, элу юртга етакчилик қилишдек оғир масъулиятни бўйнига олган одамнинг адолати бугунги кунда бекиёс аҳамиятга эга. Авваллари ҳам қўл бор айтган бир фикримни яна такрорламоқчиман: халқ очликка, ҳамма нарсага чидаши мумкин, аммо адолатсизликка чидай олмайди. Одил ҳукмдор, адолатли раҳбар гоёси Форобийдан Алишер Навоийгача яна бошқа қўп-қўп мутафаккирларимизнинг улуғ маънавий идеали бўлиб келган”⁵. Шу маънода раҳбар маънавиятини ташкил қилувчи фазилатлар Адолат хислатини шакллантириши лозим.

Раҳбар шахс маънавиятини ташкил қилувчи бу фазилатлардан ташқари яна инсонга хос иллатлар ҳам бор. Улар раҳбар шахс маънавиятини шакллантиришга тўсиқ бўлмоқда. Мисол учун, профессор Э.Ғозиев ана шундай иллатлардан қуйидаги ўн бештасини кўрсатиб ўтади:

1. Ўзини-ўзи бошқара олмаслик;
2. Шахсий қадриятлардан путур кетиши;
3. Шахсий мақсаднинг ноаниқлиги;

³ Ўша маъна. –Б. 60.

⁴ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга нигилмоқда. –Т.: “Ўзбекистон”, 1999. –Б. 17.

⁵ Каримов И. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. 7-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 1999. –Б. 239.

4. Ўзини-Ўзи камол топтиришнинг издан чикканлиги;
5. Муаммоларни ҳал қилиш малакаларининг етишмаслиги;
6. Ижодий ёндашувада нуқсонларнинг мавжудлиги;
7. Одамларга таъсир ўткази олмаслик;
8. Бошқарув фаолияти хусусиятларини етарли даражада тушунмаслик;
9. Раҳбарлик қилиш малакаларининг заифлиги;
10. Бошқаларни ўқитиш, уларга сабоқ бериш, ўргатиш укувининг йўқлиги;
11. Меҳнат жамоасини жипслаштириш қобилиятининг пастлиги;
12. Янгиликлар билан ўзгалар эътиборини жалб қилишга укувсизлик;
13. Одамлар билан муомала қилиш маданиятининг йўқлиги;
14. Ақл ва фаросат бобида сусткашлик;
15. Ишбилармонлик қобилиятининг кучсизлиги⁶.

Мамлакатимиз ўз таракқиёти йўлида янги уфқлар ва мақсадларга интилаётган, жамиятимизнинг барча соҳаларида амалга оширилаётган ислохотлар янги босқичга кўтарилаётган бир пайтда, энг аввало, раҳбарларнинг ўз вазифасини ҳалол ва малакали бажаришга, қолаверса, фидойилигига кўп нарса боғлиқ эканлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз.

Раҳбар кадр, давлат хизматчисининг шахсий сифатлари, фазилатлари макон ва замонда шаклланади. Ҳозирги янги, ўтиш даврида илгари раҳбар кадрларда бўлмаган истиклол даврига хос фазилатларни тез шакллантириш учун ажойиб имкониятлар мавжуд. Ўзгараётган ижтимоий муҳит, иш услуби, раҳбарлик тарзи, талаблари янги типдаги давлат мулозимлари, раҳбар кадрларни тарбиялаш учун зарур бўлган объектив шарт-шароитни яратди. Галдаги вазифа давлат хизматчиларига қўйилаётган янги талабларни, улар учун зарур бўлган фазилатларни илмий асослаб, таҳлил этиб, умумлаштириб, маънавий-маърифий тарбия, амалий тажриба ёрдамида махсус шакллантиришидир. Ана шунда давлат хизматчилари тафаккуридаги янгиланиш улар орқали халққа, демакки, ҳар бир ўзбекистонликка етиб боради. Жамият тафаккури тезроқ янгиланади, миллат бир жону бир тан бўлиб, ислохотларни тезлаштиради.

Давлат хизматчилари тафаккурини янгилаш икки томонлама жараёндир. У, бир томондан, янги, замонавий давлат хизматчиларига хос фазилатларни махсус, илмий асосда шакллантириши боришни талаб

⁶ Ҳозир Э. Раҳбар фаолиятидаги нуқсонларни бартараф этиш. // "Халқ таълими" журнали, 2000. № 3. -Б.18-23.

килса, иккинчи томондан, ҳамон баъзан ўз таъсирини кўрсатаётган, собиқ шўро кадрлар сиёсатида “синналган” корпоратив-бюрократик психологияни сиқиб чиқариш талаб қилинади. Бу икки жараёни параллел олиб бориш зарур. Акс ҳолда, янги, соғлом тафаккур эси, “синналган” тафаккурга “урилиб”, чекингиши мумкин. Масалан, давлат манфаатини ўз манфаатидек кўриш – давлат хизматчиси фаолиятининг етакчи тамойили эканлиги эътироф этилса-ю, бошқарувда учраб турган коррупция, порахўрлик, маъмурий буйруқбозлик, маълумотчиликка қарши курашилмаса, ана шундай ҳолат рўй бериши мумкин. Маълумки, шахсий манфаатлар, нафс устуворлигига қурилган бирлашув, уюниш кучли бўлади. Чунки шахсий манфаат устуворлиги давлат органларига суқилиб кириб олган худбин, юлғич, устамон, лаганбардор, иктидорсиз шахсларни бирлаштиради. Собиқ шўро тизимида бу бирликнинг тамойили – шахсий садоқат, “мен сизга, сиз менга, давлатни эса қўя туринг”, тарзида намоён бўлиб келди. Шахс – давлатдан, давлат – шахсдан, шахс – ўз меҳнати меваларидан узоқлашди, бегоналашди. Шу сабабли мурасасиз танқид остига олинган шахсий, гуруҳий, маҳаллий, кон-қариндошчилик манфаатларини давлат манфаатидан устун қўйиш каби собиқ шўро тизимида қолган зарарли мерос баъзи ҳолларда ҳамон ўзини эслатиб турибди.

Шахсий манфаатдорлик тамойили асосига қурилган бу ҳодисалар ўта яшовчан. Масалан, эски шўро давридаги “қўшиб ёзиш” ҳодисасини олайлик. Қўшиб ёзиш уни ёзувчиларга нафакат жинсий даромад, балки муқофот, сохта обрў ҳам келтирар эди. Бошқарув органлари назоратининг сустлиги маъмурий бюрократия, расмийчилик, одамларнинг ташвиш-муаммоларига бефарқлик, порахўрликнинг “гуллаб-яшнаши”га шароит яратар эди. Бундан на давлат, на миллат ютар, балки шахсий манфаатдорлик асосида уюшган гуруҳлар тантана қилар эди.

Демократик бошқарув тамойиллари раҳбар шахслардан маънавиятли бўлишни такозо этади. Бу масала Биринчи Президентимиз Ислон Каримов асарларида етарли даражада ёритиб берилган. Шундай қилиб, Ислон Каримов томонидан ишлаб чиқилган раҳбар шахс маънавияти концепцияси қуйидаги характерли хусусиятларга эга:

Биринчи. Раҳбар шахс шунчакки бошқарувчи эмас, балки у том маънодаги етакчи ва ўзгалар учун ибрат намунасидир. Бу етакчилик ва ибратлилик ишда, ахлоқда ва фаолиятда бўлади.

Иккинчи. Ўзбекистон бошқарув илмида раҳбар шахснинг маънавиятли бўлиш ғояси муҳим ўрин тутди. Бу ғоя маъмурий-буйруқ-

бозлик бошқарув тизимидан демократик бошқарув тизимига ўтиш асосларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Учинчи. Биринчи Президентимиз Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган раҳбар шахс маънавиятини Истеъдод, Изланиш, Замоनावий билимдонлик, Ватанпарварлик, Юртга садоқат, Фидойилик, Профессионализм, Мустақил дунёқараш, Иймон-этиқодлилики ва Инсонийлик фазилатлари ташкил қилади.

Тўртинчи. Раҳбар шахс маънавияти концепцияси халқимизнинг миллий менталитети ва дунёвий мезонлар билан уйғун бўлиб, у илмий-назарий ва амалий жиҳатдан асосланган.

Бешинчи. Ўзбекистонда раҳбар шахс маънавиятининг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва сиёсий асослари шакллантирилган. У давлат қафолатига олинган.

Олтинчи. Маънавият масалаларига МДХ давлатлари ичида биринчи бўлиб Ўзбекистонда алоҳида эътибор қаратилади ва шу асосда раҳбар шахс маънавияти концепцияси шакллантирилди.

Раҳбар шахс маънавияти бошқарув илмида:

-муаммони ҳал этишда шахс омилига таяниш;

-шахс имкониятларини мақсадли йўналтириш;

-шахс имкониятларидан фойдаланиш билан аҳамиятлидир.

Бу масала фундаментал равишда тадқиқ этилиши ва ҳаётда кенг татбиқ этилиши керак. Шундагина раҳбар шахс маънавиятига доир яхлит концепция ўз самарасини беради ва мустақил Ўзбекистонда олиб борилаётган туб ислохотлар жараёнида ҳамон учраётган тўсиқ ва камчиликлар бартараф этилиб, кўзланган улуг мақсадларга оғишмай ва тез суръатлар билан етилиши мумкин бўлади.

Ўз-ўзини бошқариш санъатида мимика ва хатти-ҳаракатнинг ўрни беқиёс.

Мимика

Инсон юзини қалб кўзгуси деб аташ мумкин. Мимика, яъни юз мушакларининг ҳаракати кишининг ички руҳий ҳолатини акс эттириб, у қандай ҳисларни бошидан кечираётгани ҳақида тўғри ахборот беради.

Мимик ифода 70% дан кўпроқ ахборотни ташийдди. Бошқача айтганда, инсон кўзлари, кўз қараши, юзи айтилган сўзлардан кўра анча кўп маълумотни бериши мумкин. Зеҳни ўткир, хушёр тингловчи нотикнинг юзига қараб, унинг ўз сўзларига, атрофидаги одамларга муносабатини ҳис этади. Кимдир хонага дўстона очиқ юз билан, кимдир ўзгача қиёфада қадам қўяди. Ҳали маъруза (сухбат) бошлан-

масдан туриб, ана шу учрашган одамларнинг юз ифодаси муайян муҳитни шакллантириб бўлади. Аудитория, аввало, нотикнинг мими-касига эътибор қаратади.

“Кўзига қараб гапириш” ибораси беҳуда эмас. Суҳбатдошнинг асл нияти, сўзларининг тўғри-нотўғрилигини билиш учун “кўзимга қараб гапир” деймиз, одатда. Мутахассислар фикрича, агар одамнинг мулоқот пайтида суҳбатдошнинг кўзига қараб гапирган вақти жами суҳбатга кетган вақтнинг учдан бир қисмидан камроғини ташкил этса, демак, у ё ахборотни яширяпти ёки ёлғон гапиряпти.

Кўз қараш орқали биз нафақат ахборот узатамиз, балки ахборотни қабул ҳам қиламиз. Нотик кўзлари орқали аудиторияга (суҳбатдошга) бўлган хурматини, тингловчи(лар) билан хайрихоҳлигини ифодаловчи сигналларни узатади. Шу билан бирга, бундай кўз қараш нотикнинг ўзига ишонишидан, ўзининг ҳақ эканлигини англашидан далолат беради. Кўзлари тўхтовсиз ҳаракатда бўлган, бир шипта, бир ерга, бир бўшлиққа кўз-қарашини йўналтирган нотик тингловчиларда қарама-қарши туйғуларни уйғотади. Масалан, улар нотикни манман, ўзига ишонмаган, кўрқаётган, носамимий, маъруза (суҳбат)га тайёр эмас деган хулосага келишлари мумкин. Нутқ сўзлаш жараёнида қисқа муддатгагина за албатта бунга зарурат туғилганда, масалан, бирон муҳим нарсани эсламоқчи бўлганда ёки жумбушга келган ҳисларини босиб олиш учун ва ш.к. ҳолатларда кўзларини тингловчилардан олиб кочиш мумкин. Аслини олганда, руҳшунос олимларнинг тадқиқотларига кўра инсон кўзларининг бундай шароитдаги ҳаракати онгсиз равишда содир бўлади. Инсон кўз-қарашини деярли машқ орқали бошқара олмайди ва шунинг учун ҳам бошқа аъзоларга нисбатан суҳбатдошнинг руҳий-ҳиссий ҳолатини кўпинча аниқ акс эттиради. Киши сўзлар билан истаган ҳолатини (қайғусини, дардини, хурсандчилигини, ғазабини) ифодалаш мумкин, бироқ уни кўз-қарашда кўрсатмаслик учун ё бутун иродасини ишга солиши, ёки маҳсус ва узок машқ қилиши керак бўлади.

Киши ёддан кўтарилган бирон нарсани эшлашга ҳаракат қилганда кўзлари беҳос юқорига йўналади, ҳиссиётга берилганда ёки ўз-ўзи билан хаёлан гаплашаётганда кўпинча пастга қарайди ва ҳ.к. Бундай пайтда бир дақиқага аудитория (суҳбатдош) билан сўз алоқасини узиш мумкин, бироқ дарҳол бундай алоқани тиклаш керак. Чунки тингловчи(лар) кўз мулоқотидаги меъёридан ортиқ узилишга дарҳол муносабат билдиради. Мулоқот пайтида кўзларнинг аҳамияти яна шунда кўринадики, инсон қабул қиладиган ахборотнинг 87% кўз анализатори орқали ўтади, 9% эшитиш анализатори, қолган 4% эса

мияга бошқа сезги органлари оркали ўтади. Шунинг учун рухшунос олимлар суҳбатдош (тингловчи)да ишонч ва яхши муносабат уйғотиш учун мулоқот пайтида 70% дан кам бўлмаган вақт давомида унинг кўзларига қараб туришни маслаҳат берадилар. Албатта, буида ҳам вазиятни ҳисобга олмоқ керак. Хусусан, кўз-қараш давомийлигининг миллий хусусиятлари ҳам бор. Масалан, европаликлар, одатда, узок вақт суҳбатдошининг кўзига қараса, японлар ўз назарларини кўпроқ бўйинга қаратадилар, бизда эса айрим ҳолатларда кўзга (аввало, катталарнинг ва лавозими юқори кишиларнинг кўзига) тик қараш одобсизлик белгиси сифатида талқин этилади. Аудитория катта бўлса, ҳаммага баробар қараш қийин-ку, деган савол туғилади. Аммо нотик бунга эришмоғи керак. Бунинг учун навбатма-навбат барча тингловчилар билан мулоқот қилиш ёки алоҳида гуруҳ томонга қараб гапириш мумкин. Ҳар ҳолда нотик тингловчилар томон қараб гапирмоғи шарт, шунда тингловчиларда нотик уларнинг барчасини кўриб турганидек таассурот пайдо бўлади.

Кўз билан бир қаторда, юзнинг бошқа қисмлари – пешана, оғиз, лаблар, бурун, даҳан ҳам инсон хис-туйғуларини: қайғу, ғазаб, хурсандчилик, ҳайрат, кўрқув, бахт, қизиқиш, мунислик ва шу қабиларни акс эттиради. Айниқса, кош ва лаблар одамнинг ҳақиқий туйғуларини англашда қўл келади.

Хатти-ҳаракат ва имо-ишоралар

Мулоқот жараёнида инсон хатти-ҳаракатлари ва имо-ишоралари-нинг “луғати” анча кенг бўлиб, улар ҳам жуда кўп ахборотни узатиши мумкин. Амалиёт шунини кўрсатадики, ўз хисларини намойиш этмоқчи бўлган одамлар ҳаракат ва имо-ишораларга мурожаат этадилар. Уларни тушуниш мулоқот пайтида одамларга тўғри баҳо бериш ҳамда вазиятга мувофиқ сўз ишлатиш ва ҳаракат қилиш имкониятини оширади. Мулоқот жараёнида қуйидаги ҳаракатлар тез-тез қўлланилади:

1) баҳолаш ҳаракатлари (киши олинган ахборотни баҳолапти, тушунишга ҳаракат қилапти (даҳанини силаб кўйиш; кўрсаткич бармоғини юзига қўйиб туриш, ўрнидан туриш ва юриш ва ҳ.к.);

2) ўзига ишончини билдирувчи ҳаракатлар (бармоқларни гумбаз шаклида боғлаш: ўриндикда чайқалиб ўтириш; қўлларини орқага олиш, кафтларини бир-бирига ишкалаш ва ҳ.к.);

3) асабийлашниш ва ўзига ишонмасликни билдирувчи ҳаракатлар (кўл бармоқларини тугун қилиб тутиш, кафтнинг чимчилаб-чимчилаб қўйиш, бармоқлар билан столни тақиллатиб туриш, қўлларни мушт

қилиб сиқиб-сиқиб қўйиш ва ҳ.к.);

4) инкорни билдирувчи ҳаракатлар (газдани орқага ташлаб ўтириш, буруннинг учини силаб-силаб қўйиш, қўлларни кўкрак қисмида чирмаштириб туриш, мийиғида кулиб туриш ва ҳ.к.);

5) хайрихоҳликни билдирувчи ҳаракатлар (кафттини кўксига қўйиш, суҳбатдошга қўлини текизиб қўйиш ва ҳ.к.);

6) устунликни намоиш этувчи ҳаракатлар (бошмалдокни кўрсатиш, намоиш этиш билан боғлиқ ҳаракатлар, қўлни кескин силтаб-силтаб қўйиш ва ҳ.к.);

7) носамимийликни ифодаловчи ҳаракатлар (оғизни тўсишга қаратилган ҳаракатлар ёки бунинг яширинроқ шакли бўлган бурунга қўл текизиб қўйиш, назарни олиб қочиш, гавдани суҳбатдошдан четга буриш, кўзларнинг олазарак бўлиши ва ҳ.к.).

Аммо киши (суҳбатдош) хатти-ҳаракатларини баҳолашда ва ўз хатти-ҳаракатларини бошқаришда айрим истиснолар ҳам мавжуд. Жумладан, кафтларни бир-бирига ишқалаш ғалаба тараддудини билдиради, бироқ айрим ҳолларда бу ҳаракат сиз билан мулоқотда бўлган одамни хушёр торттириши, шубҳага боришига сабабчи бўлиши мумкин (масалан, раҳбар олдидаги бундай ҳаракат одобсизлик сифатида қабул қилиниши ёки ходим ўз раҳбарининг бундай ҳаракатини “хап сеними”, “тақдиринг менинг қўлимда”, “бир кўрсатиб қўяй” деган маънода англаши мумкин). Қўлларни минора қилиб жуфтлаш ўзига ишончдан далолат беради. Бунда бош орқага ташлашиб, даҳан олдинга чиқарилса, субординацияни билдириш ҳаракатини англатади. Лекин муайян вазиятларда бундай ҳаракат манманлик, ўзидан ўта мамнунлик деб тушунилиши мумкин.

Нутқнинг оҳанги бўлгани каби, тана “тили”нинг ҳам оҳанги мавжуд ва унга қараб маъноси турланиши, ўзгариши мумкин. Мумтоз шеърятимиздаги бир байтни ёдга олиш ўринли бўлади. Ошиқ севгилсига мурожаат этади. “Деди: қўяй оёғинг тупроғига бош, Дедим: қўй”. Бунда ёр қандай оҳангда айтганига қараб, “қўй” сўзи “керак эмас” ёки “бошингни эг” маъносини беради. Шунга ўхшаш, масалан, кифти пастга қараган ҳолда қўлни эгиш, букиш суҳбатдошни менсимаслик, назар-писанд қилмаслик маъносини беради, аммо вазиятга қараб ҳамда мазкур ҳаракат унга “оҳанг” берувчи бошқа ҳаракатлар билан уйғунлашганда диққат қилишга даъват, айтилган фикрга аниқлик киритиш, шошмасликка чақириш, жирканиш каби баъзан мутлақо бир-бирига зид маъноларни англатиши мумкин.

Мулоқотга киришган одамларнинг хатти-ҳаракатлари, “тана тили” ҳақида гап борганда, потиқ унинг яна бир хусусиятини билмоғи

керак. Инсон ўз ҳис-туйғуларини муайян ҳаракатлар (белги-ишоралар) оркали билдиради. Аммо ҳис-туйғу билан уни ифодаловчи ҳаракат-белги ўртасида тескари алоқа ҳам мавжуд. Яъни киши бундай ҳаракатларни қилиш имкониятидан маҳрум этилса, унинг руҳий ҳолатида ҳам ўзгариш содир бўлади. Бошқа сўзлар билан айтганда, нафақат ҳаракат инсон руҳий ҳолатининг натижаси сифатида намоён бўлади, балки руҳий ҳолат ҳам ҳаракатнинг натижаси ўлароқ шаклланиши мумкин. Бу борада масалан, шундай тавсияни бериш мумкин: баҳс, суҳбат ёки музокара олиб борилаётган пайтда суҳбатдошни сизга салбий мунобат белгиси бўлган бир-бирига чирмашган бармоқларини ёзиш ва кафтларини очишга мажбур қилиш керак. Бунинг учун, айтайлик, унга чой узатиш, қўлларига бирон нарсани тутқизиш мумкин. Яна бир мисол: Маълумки, кўксидида чирмашган қўллар ўзига хос ҳимояланиш ҳаракатини ифодалайди. Агар тингловчи (суҳбатдош) қўлларини ана шундай тутган бўлса, у ё асабийлашмаяпти, ё хавф сезаяпти ёки гапираётган одамга нисбатан унда салбий муносабат шаклланган. Қандай бўлмасин, бундай ҳолатда одам тинглаётган ахборотнинг нисбатан кам қисмини ўзлаштиради. Бу борада мутахассислар ўтказган кизиқарли тажриба натижалари диққатга сазовор. Тажриба жараёнида талабаларга аввал муайян ҳажмдаги маттни қўлларини кўкрагида жипслаштирган ҳолда тинглашни, сўнг эса матнда бўлган ва хотираларида қолган сўзларни ёзиб чиқишни сўрашган. Ундан кейин худди шундай ҳажмдаги бошқа маттни уларга ўқиб беришган. Бирок бунда талабалар қўлларини эркин пастга туширган ҳолда ўтиришган. Иккинчи матндаги ёдда қолган сўзларни ёзишганда, улар 38% га кўпроқ чиққан. Шунинг учун нотик тингловчиларни унинг салбий муносабатидан далолат берувчи хатти-ҳаракат ва ҳолатларидан иложи борича холи этиши керак. Бунинг учун, масалан, улардан қўлларини эркин столга қўйиш, танани бироз олдинга энгаштиришни сўраш, ўртага савол ташлаш мумкин. Хуллас, нотик (қисман бўлса ҳам) мақсадга эришиш, ўз фикрларини тингловчиларга етказиш, уларни ҳамфикр қилиш учун аудиторияни салбий муносабат аломатларидан халос этиб, илик, самимий муҳитни шакллантиришга ҳаракат қилиши керак.

Ахлоқийлик кишилар жисмоний ва руҳий тўлақонлигининг муҳим субъектив омили ҳисобланади. Жамоа фаолиятининг натижаси фақат раҳбарнинг ахлоқий сифатларигагина эмас, балки айрим шахсининг ва умумий жамоанинг ахлоқий соғломлигига ҳам боғлиқ.

Демак, шахснинг ахлоқий сифатларига қуйидагилар киради:

-ахлоқий ҳис-туйғулар, булар ҳайратланиш, ғурур, шуҳрат-парастлик ва нафратланиш каби субъектив кечинмаларда ифода топади;

-хулқий нуктаи назардан, шахснинг ахлоқий тугган йўли, унинг дид-фаросати ва яшашдан мақсади йўналиши билан белгиланади, виждон ва бурч уларнинг асоси ҳисобланади;

-ахлоқий одатлар;

-Ўзини тута билиш хулқ-атвор қондалари.

Юқорида келтирилган жиҳатларни билиш раҳбарга иқтисодий ва ижтимоий қимматга эга бўлган шахсий таркиб ахлоқий соғлом мониторингини ўтказишга имкон беради.

Кишилар жамоасини ахлоқан соғлом жамоага айлантириш раҳбарнинг муҳим бошқарув мақсади ҳисобланади. Бунда раҳбар ва қўл остидагилар бир – бирлари билан келишиб ишлайдилар.

Жамоа ахлоқий соғлом муҳитининг асосий кўрсаткичлари қуйидагилар ҳисобланади:

-*жамоа аъзоларининг ахлоқий қадриятларининг умуминсоний қадриятларга мос келиши.* Кишилар ўз меҳнат фаолиятининг фақат иқтисодий моҳияти ва технологик заруратинигина тушуниб қолмай, балки умуминсоний ҳиссиётлар, кайфият ва этиқодлар мезонига мувофиқ маънавий эҳтиёжларни ҳам ҳис этмоқлари лозим;

-*ўз зиммасидаги вазифани бажариш учун ходимларнинг ўз ишига масъулият билан ёндашиши.* Раҳбар берган топширикни ҳар бир ходим ўз зиммасига олиши ва масъулият ҳис этиши муҳимдир;

-*онгли меҳнат интизоми.* Хизмат вазифасининг катъий тақсимланиши ва аниқ бажарилишига, ҳар бир ходим жамоанинг иқтисодий манфаатини яхши англашига асосланади.

-*хизмат бўйича муносабатнинг маънавий қониқтирувчанлиги.*

Жамоа аъзолари ўртасидаги расмий ва норасмий муносабатларга асосланади.

Раҳбар қанчалик ахлоқий соғлом меҳнат жамоасини тузишга муваффақ бўлса, жамоанинг фаолияти натижаси шунчалик яхши бўлади. Бундай жамоа тузиш мураккаб бошқарув муаммоси ҳисобланади. Уни самарали ҳал этиш учун ходимларни ахлоқий жиҳатдан ўрганиб чиқиш зарурати туғилади.

Зарарли одатларга мойил, хизмат мавкеидан қаноатланмайдиган, иродасиз, ахлоқсиз, субутсиз, ижтимоий ҳасадга мойил инсонлар билан хайрлашиш лозим бўлади.

Ходимларнинг маънавий юксаклиги замонавий раҳбар бошқарув фаолиятининг муҳим сифат кўрсаткичи ҳисобланади. Бунга эришиш учун бошқарув одоби – ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришнинг барча иштирокчилари хулқ-атвори тамойиллари ва меъёрлари яратилган. Жамоа фаолиятининг натижаси раҳбарнинг сифатларигагина боғлиқ эмас, балки ҳар бир шахс ва умумжамоа ахлоқий соғломлигига ҳам боғлиқ. Ўз жамоасини ахлоқий соғлом жамоага айлантириш раҳбарнинг муҳим бошқарув мақсади ҳисобланади.

Таянч иборалар

Бошқарув одоби, маъмурий ва хўжалик фаолияти, амалий этика, ижтимоий адолат, шахс эркинлиги, касбий покизалик, масъулиятни ҳис қилиш, табиатни авайлаб-асраш ахлоқий тавсиф, шахс хулқ-атвори, ахлоқий талаблар, ишга алоқадор ахлоқий қоидалар, ишланмалар, раҳбарнинг хизматидан ташқари хулқи, муомала одоби, камтарлик, сахийлик, сермулоҳазалик, мулойимлик, сертакаллуфлик, эътиборлилик, ахлоқий ҳис-туйғулар, ҳайратланиш, ғурур, шухрат-парастлик, нафратланиш, ахлоқий одатлар, ўзини тута билиш одоби.

Мавзунинг ўзлаштириш учун саволлар

1. Мулоқотда нутқий муомала қандай аҳамиятга эга?
2. Мулоқот жараёнида чиройли муомаланинг аҳамияти ҳақида нималарни биласиз?
3. Сўз ва иш бирлигини давлат хизматчиси этикасидаги асосий мезон сифатида баҳолаб беринг.
4. Ходимларнинг руҳияти ва хулқ-атворини тушуниш учун нималарга эътибор бериш лозим?
5. Ўзига ишонч бошқарувчи фазилатининг муҳим мезони сифатида баҳолаб беринг.

ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИНИНГ ЭСТЕТИК МАДАНИЯТИ ВА ТАШҚИ КЎРИНИШИ

Эстетик маданият – инсоннинг эстетик фаолияти жараёни, унинг натижасида яратилган моддий ва маънавий қадриятлар бўлиб, шахсни шакллантириш ва камолотида муҳим омил бўлган ижтимоий ҳодисадир.

Эстетик маданият нафақат теварак оламни, балки инсонни ўраб турган ижтимоий воқеликни билишга интилиш натижаси ҳамдир. Шу

жиҳатдан олганда эстетик маданият шахс, миллат, жамиятнинг ўз-ўзини англаши ҳам демакдир. Чунки эстетик маданиятда ижтимоий бирликлар эҳтиёж ва манфаатлари, ўзига хослиги, жаҳон тарихида тутган ўрни, турли ижтимоий тизимларга бўлган муносабати ҳам ўз ифодасини топади.

Бугунги кунда техник воситалар инсоннинг эстетик маданияти ривожига сезиларли таъсир қила бошлади. Шундан келиб чиққан ҳолда маданият ютуқларини оммалаштириш, тарқата олиш имкониятини яратган, ер юзининг турли бурчакларида дунёга келаётган маданият намуналарини миллионларнинг маънавий озиғига айлантираётган оммавий ахборот воситалари – радио, телевидение, интернет, кино каби ҳодисаларнинг роли бу жараёнда каттадир.

Эстетик маданият, бир томондан, кишилар ўртасидаги бевосита ва билвосита мулоқотни тартибга солса, бошқа томондан мулоқотнинг ўзи маданий ҳодиса сифатида баҳоланади ва биз бундай ҳолларда “муомала маданияти” деган иборани ишлатамиз.

Ҳар бир миллатнинг ўз тили бор. Айти пайтда, ҳар бир миллат мулоқотнинг ранг-баранглиги, мазмундорлигини таъминлайдиган ўзига хос имо-ишоралар, рақс, мусика, хулқ-одоб нормалари ва бошқа “тилига” ҳам эга. Мақомлар, классик кўшиқларимизни тинглаганда, халқнинг ҳис-туйғулари, кечинмалари, дарди, умидлари дилдан ҳис қилинади, халқнинг одоб-ахлоқ нормаларида эса нозик дид, инсоний меҳр-муҳаббат, ҳурмат ва улуғворликни кўриш мумкин.

Инсон фаолиятини тартибга солиш, ҳаёт тарзини шакллантириш эстетик маданиятнинг муҳим функциялари жараёнидан биридир. Бу функция туфайли эстетик маданият кишиларнинг мулоқот жараёни, ишлаб чиқариш ва турмушдаги муносабатларни маълум нормаларга бўйсундиради.

Ҳар бир янги маданий кадриятга биз ўзимизда шакланган маданий кадриятлар нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда ижобий ёки салбий, чиройли ёки хунук, адолатли ёки адолатсиз деб баҳо берамиз. Кундалик ҳаётда ҳар биримиз бизга манзур бўлган ёки манзур бўлмаган жараён, воқеаларга дуч келамиз, адабиёт, санъат, кино асарларини яхши ёки ёмон ҳодисалар сифатида баҳолаймиз. Бундай баҳолаш пайтида, албатта, ҳар бир шахснинг ўз қарашлари, кадриятлари таъсири муҳим роль ўйнайди. Лекин, аксарият ҳолларда бундай пайтда, айниқса, баҳоланаётган ҳодиса ўзга маданиятга тегишли бўлса, ўзимизга мансуб бўлган маданият руҳимизга сингдирган кадриятлар тизими устувор бўлади ва бутун бўй-баста билан ўзинини намойиш қилади.

Эстетик маданиятнинг баҳолаш функцияси туфайли танланиш содир бўлади, маданиятдаги барқарорлик, ҳар бир даврдаги ўзига хослик, давомийлик, ворислик таъминланади.

Эстетик маданиятнинг шаклланишида эстетик муносабатнинг аҳамияти бекиёс. Эстетик муносабат – объект билан субъект ўртасидаги ўзига ҳос алоқадорлик туфайли келиб чиқадиган ҳаракатлар мажмуидир. Гўзалликни идрок қилиш жараёнида содир бўладиган ўзаро ҳаракатлар эстетик муносабат заминидир. Бундай муносабат орқали инсон объектив дунёдаги воқеа ва ҳодисаларни кенг мушоҳада қилади. Эстетик муносабатнинг натижаси эстетик баҳолаш моҳияти, нарса-буюмлар ифодаланади. Масалан, курси ёки хонтахтани эстетик баҳолаш – унинг шакли бўлган материални қайта ишлаш, тараф ва қисмлари мутаносиблигини унинг амалий ўрни, яъни нимага мўлжалланганлигига қиёс қилишдир. Овқатга эстетик муносабат унинг шакл ва мазмуни мутаносиблигида ўз ифодасини топади. Ёки инсонга эстетик муносабатда бўлиш ҳам инсон шахси маънавий мазмунининг инсон ҳатти-ҳаракатлари ва хулқ-атвори шаклига мутаносибликда ифодаланади.

Ташқи кўриниш – инсоннинг ким ва қандай эканлиги ҳақида дастлабки маълумотни беради ҳамда унинг турмуш тарзи ва ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирда дунё глобаллашиб бормоқда. Аксарият ҳолларда инсоннинг ташқи гўзаллигига нисбатан юзаки муносабат билдирилади; ташқи гўзаллик шахснинг чинакам “Мен”ини намоён қилишига тўсқинлик қилувчи, ўткинчи ҳодиса сифатида қаралади. Ҳозирги давр бундай фикрларни қисман рад этади. Чунки инсоннинг ташқи гўзаллиги нафақат ўзига, балки бошқаларнинг фаолиятига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Зеро, ташқи кўриниш: 1.Одамнинг ўтаётган кунини сермазмун ва хайрли этади. 2.Инсоннинг ҳаётдан баҳраманд бўлиш онларини ширин қилади ва унга завқ бағишлайди. 3.Одамни очик кўнгилли, сертакаллуф ва олижаноб этади. 4.Инсоннинг хурматини оширади ва унинг келажагини белгилайди.

Инсоннинг ички дунёси, шахси, акли ва ҳис-туйғулари унинг ташқи қиёфаси – кўзлари, чехраси, пунингдек, қадди-қомати ва юриш-туришида тўла акс этади. Инсоннинг ички дунёси қанчалик мукамал бўлса, юриш-туриши ҳам шунчалик маданиятли бўлади.

Инсон ва гўзаллик масаласи азалдан жамиятнинг диққат марказида турган масалалардан ҳисобланади. Бу борада илмий манбаларда талайгина мулоҳазалар билдирилган. Айримлар инсон гўзаллигини белгилашда унинг ташқи қиёфасига қараб баҳо бериш кераклигини уқтирсалар, иккинчи қараш тарафдорлари – инсон гўзаллиги унинг

ахлокий фазилатлари билан белгиланади, деган гояни илгари суратдилар. Шулардан иккинчи гоя тарафдорлари кўпчиликини ташкил қилади. Биз эса мазкур икки қарашни инкор этмаган ҳоҳда, учинчи қарашни мақсадга мувофиқ деб биламиз. Яъни инсон камолотида гўзаллик зоҳирий ёки ботиний томонлардан бирининг устуворлиги билан эмас, балки иккала томоннинг уйғунлигига асосланади; бирини иккинчисидан ажратиш инсон гўзаллиги ҳақида тўлақонли тасаввурни бермайди. Зотан, ахлокий фазилатлар инсоннинг ботиний гўзаллигини мустаҳкамласа, зоҳирий (ташки) кўриниш ҳам инсонга ижобий туйғулар бахш этади.

Танишлар сонини кўпайтириш ва шахслараро муваффақиятли алоқа ўрнатиш санъатини эгаллаш учун босиладиган биринчи қадам бу инсоннинг борлиги ва унинг ҳақиқий моҳиятини англашдир. Авваламбор, инсон ўзгага эмас, ўзига бўлган қизиқишни намоён қилади. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, унинг ўзига бўлган эътибори бошқаларга қаратган эътиборидан минг марта устун туради.

Инсон туғилишидан бошлаб йўргакланади. Йўргакка кирган дастлабки кунлариданок кийина бошлайди. Кийим инсоннинг суратини эмас, балки унинг бутун ички дунёсини — сийратини ҳам кўрсатадиган омилдир. Маданиятчиликнинг асосий белгиларидан бири ҳам, бу — кийиниш одобидир. Кимнинг қандай кийинишига қараб, унинг дид-фаросати, моддий ва маънавий даражасини, ҳатто касбини ҳам аниқлаб олиш мумкин. Кийиниш маданияти, кийиниш одоби кишиларнинг ўзаро муомаласига, бир-бирига бўлган муносабати, юриш-туришига ҳам таъсир қилади.

Лекин кийиниш ҳақида аниқ бир андоза мавжуд эмас. Кийим учун олинадиган турли нарсаларнинг ҳар бири кишининг диди, бўй-баста, ёши, моддий имкониятлари ҳамда жамиятда тутган ўрнига боғлиқ. Инсон керак бўлмаган харидларни қилмаслик учун доимо ўзини бошқариб туриши лозим ва янги нарсалар уйингизда мавжуд бўлган кийимлар услубига, газламанинг рангига мос келадими — йўқми, уни бошқа нарсалар билан қийса бўладими ва ҳ.к.ларга эътибор бериши лозим.

Кийиниш — шахснинг ўзига хос хусусияти бўлиб, ҳамма вақт гўзаллик, уйғунлик, нозиклик, одоб, хушмуомалалик, одамшавандалик даражасининг ифодаси.

Инсоннинг ташқи гўзаллиги кийим рангининг бир-бирига мослиги, табиийлиги ва соддалигидадир. Хушбичим ва чиройли кийинишнинг маъноси нимада? Кўзга ташланмайдиган ҳамда кишига табиий гўзаллик берадиган ва унинг айрим камчиликларини билдир-

майдиган уст-бош, чиройли, хушбичим, гавдага, ёшига ва фаслга мос кийим кийишдир.

Кийим маълум давр ва ижтимоий шароитда кишиларнинг гўзаллик ҳақидаги қарашлари мужассамлашувчи мода билан боғлиқ. Кишилиқ жамияти ривожига жараёнида бу қарашлар ўзгара боради, шу муносабат билан мода ҳам узлуксиз ўзгариб туради. Ўзбек халқининг миллий маданияти, урф-одатлари асрлар давомида давр ва шароитга, жамият тараққиётига мослашиб ўзгариб келган. Тарихга айланган кийим ва либосларни қандай кийиш урфи ва қоидалари деярли истисноли жиҳатлардагина ўз кучини саклаб қолган. Аммо одамлар кийимларни танлаш ва ихтиро қилишдан тойганлари йўқ, аксинча, замонавийликка бўлган талаблар олдинги даврдагига нисбатан анча илгарилаб кетди.

Яхши кийиниш ўзига хос санъат. Киши бу санъатни эгаллаши учун мода талабларига риоя қилибгина қолмай, ўз дидини ҳам тарбиялаши керак. Дидни тарбиялаш учун меъёр ва ўзаро мос тушунчаларга асосланган санъатнинг барча турлари билан танишиб бориши лозим.

Зеҳн билан танланган ораста либос унинг эгасининг диди яхшилигини билдиради. Кўйлак жавони тўла бўлмасдан туриб ҳам дид билан кийиниш мумкин. Янги чиққан замонавий либос кетидан қувиш эмас, балки сиз учун зарур бўлган нарса ҳақида ўйлаб кўрган маъқул. Замонавий мода мато турларининг янгилиги билан ҳам белгиланади.

Жиддий эркакларга нисбатан аёллар замонавийлик масалаларида кўпроқ қайғурадилар. Эркакларга нисбатан аёллар модаси ўзгарувчандир. Юбка ва камзуллар бир калталашиб кетса, бир-икки йилдан сўнг – узунлашиб кетади. Кўйлақда баъзида белни кўрсатиб турадиган ҳолаглари пайдо бўлса, баъзида акси бўлади. Эркакларга нисбатан матоларнинг рангдор туслари ва фактураси турли-туман ва албатта, турли хил замонавий зийнатлар ҳам аёллар учундир. Аммо эркаклар умуман замонавийликдан йироқ десак нотўғри бўлар эди. Кучли жинс соҳибларининг замонавийликка бўлган қизиқиши – охириги йилларда старли даражада салоҳиятга эга.

Жиддий костюмларга тўқ жигарранг ва қора рангдаги, қулай ва сифатли оёқ кийимлар мос келади. Оч жигарранг ёки жигарранг оёқ кийимлар қора костюмга умуман тўғри келмайди. Бироқ қора оёқ кийим жигарранг костюмга мосдир. Таглиги қалин, қўпол спорт ботинкалари тантанали маросимларга мўлжалланган кийимларга тўғри келмайди, фақатгина спорт кийимлари билан мос тушиди.

Ташки кўринишингизда майда-чуйда нарсалар бўлмайди. Уларнинг ҳаммаси аҳамиятга эга. Зийнатлар ҳақида бир неча сўз. Афеуски, ҳамма ҳам костюмини безашда доимо тақинчоклардан тўғри фойдалана олмайди. Баъзилар ҳаддан ташқари зеб-зийнатларга кўмилса, баъзилар эса ўта оддийлашиб кетадилар. Авваламбор, ҳеч қайси аёл бу борада тежамаслиги лозим, аммо уларни кўз-кўз кишиш учун чегарадан чиқиб кетиш ҳам — “меъёрдан чиқиб” каби дидсизликдир.

Дид билан кийиниш кишининг ўзига танқид билан қарай олишини ҳам ифодалайди. Инсон ўз табиий нуқсонларини сезиб, уни бошқаларга сезилмайдиган қилиб кийинмоғи керак. Кийим танланаётганда ёшни ҳам унутмаслик керак. Ёшлар спорт кийими бичиғида кийинадилар. Очқик рангли, гулдор кийимлар уларга кўпроқ ярашади. Ўттиз ёшдаги аёллар (шартли равишда) диди модага асос деб қабул қилинган. Бу ёшда аёл ўз киёфасини яхши билмоғи, хусусига хусн қўшилидиган кийимларни танлай олмоғи лозим.

Қирк ёшдан кейин ўтган йиллар оқибатида вужудга келадиган айрим нуқсонларни кийим ва пардоз билан яшириш кераклигини унутмаслик лозим. Семиз ёш аёллар жуда ҳам одми кийимлар билан киёфаланмасликлари керак, чунки одми кийим семизлик билан бирга ёшликни ҳам, латофатликни ҳам яшириши мумкин. Мухими, кийимнинг шакли ва ранги меъёрида бўлсин.

Атир бўйи аёл кишига алоҳида бир латофат беради, унинг чиройини қандайдир сирли қадимги аёллик назокати билан ўрайди. Аммо... Ҳамма жойда каби бу ерда ҳам ошириб юборманг. Керак бўлмаган жойда атирдан фойдаланманг.

Инсоннинг энг гўзал ва энг табиий зийнати бу — сочларидир. Сочимизнинг чиройи ҳамда саломатлиги доимий эмаслигини ёддан чиқармаслигимиз зарур. Сочларни чиройли ва эътиборга тортар даражада кўринишга эга бўлиши учун биз уларни ҳар куни парвариш қилишимиз лозим. Аёл киши ўта замонавий кийинган, қимматбаҳо тақинчокларга бурканган, юз-қўллари гўзал кўринишга эга бўлиши мумкин, аммо сочларининг кўриниши яхши бўлмаса, гўзал кўринмайди.

Кишининг маданиятини, биринчи навбатда, унинг кийими таъкидлаб туради. Дид билан танланган кийим ва ораста кўриниш одамни ўзига нисбатан ишонч ҳамда атрофдагиларда ёқимли таассурот уйғотади.

Эркак кишида кундалик кийиш учун кўзга у даржада ташланмайдиган костюм-шим, шу билан бирга, махсус кечалар ва меҳмондорчиликлар учун мўлжалланган тўқ кул ранг ёки тўқ кўк ва қора

рангдаги костюм-шимлар бўлиши лозим. Агар бу икки костюмни мохирлик билан, бир-бирига уйғун бўлган тусдаги рангларда танлаб олинса, унда уларни бир-бирига мослаштирган ҳолда кийиб юриш мумкин. Бундан ташқари, бу икки костюмга спорт туридаги комбинациялашган костюмни ҳам қўшиб тўлдириш мумкин. Бундай турдаги костюмни ишга кийиш урф бўла бошламоқда. У безак ва ранглар билан бир-биридан фарқ қилувчи шим ва устки кийимдан иборат бу костюм уйғун ва мос бўлган ҳолда бир-бирини тўлдириши лозим. Масалан: майда катакли костюмга шим, майда катакли шимга эса бир тусдаги устки кийим кўпроқ мос келади.

Бизнинг жисмимиз ва ҳамма нарса покиза бўлиши шарт, ҳар қандай зўр башанг кўринишни чўнтақдан чиққан кир рўмолча бир пул қилади. Сочлар доимо тоза бўлиши ва тиниқ кўриниш касб этиши лозим. Эркаклар кунда соқолини олиб туриши, керак бўлса, кечкурун меҳмонга бориш учун тўқ костюм кийган бўлса ҳам икки мартадан олишга тўғри келади. Энг аҳамиятлиси, нафақат озода бўлиши, балки кийим дазмолланган бўлиши ҳам шарт. Оёқ кийимларни ҳатто ёмғир кунлари ҳам тозалаб чиқиш керак, зеро улар гоҳида эгасини нокулай вазиятга солиб қўяди.

Замонавийлик асосий хусусиятларда унга индивидуал тарзда мослашувни тақозо этади. Аслида ҳеч қандай мода хунук ёки чиройли бўлмайди, у доимий мезонга эга эмас. Кеча қабул қилинмаган нарса, бугун табиий кўриниши мумкин. Табиатнинг шу хусусияти туфайли биз баъзида кўринишимизни янгилаб туриш имкониятига эгамиз. Янги чиққан замонавий либосларга мослашиш, одатда, сал кийинроқ кечади. деярли ҳамма вақт кўпчиликни ҳайратга солади. Тажрибадан шуни биламизки, бир йилдан сўнг янги мода бизга ўз ҳукмини ўтказиши, кейин эса худди шу услубга мослашиб олгандан сўнг, ундан воз кечиндан бош тортамиз. Замонавий нарсалар, одатда, аёллар учун уч йил, эркаклар учун беш йил хизмат қилади. Эски модани “ушлаб” туришга интилманг, янгиси билан курашишни тўхтатинг.

Удум (мода) меъёр хиссини, давр талаби, дид ва ёшга эътиборни талаб қилади. Шундай одамлар борки, улар тезда замонавийликнинг баъзи унсурларини илиб олади, бошқаларга эса “*махсус мослашув жараёни*” керак. Бундайларга бироз сабрли бўлишни маслаҳат берамиз. Қадимдан мақол бор “Чиройли кўринишга ҳаракат қил, аммо олифта бўлма”. А.Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарига: “*Ўзига бино қўйган одам – ақлсиздир, ўзига зеб берган – беор, сатангдир...*”, дейди.

Замонавий кийиниш билан бизни ғашимизга теккан одам ўрناق-ка арзийдиган оила аъзоси ва яхши одам бўлиб чиқиши мумкин. Биз ҳам вақти келиб, шундай кийинишимиз мумкин. Башанг замонавий киефа кўр-кўрона, моданинг қулини қабул қилмайди. Ҳар қандай фасондаги кўйлак ҳам одамга ярашавермаслиги мумкин. Аммо замонавийликнинг доираси кенг. Ёши катталар, ёшлар, тўладан келган одамлар, озгин, бўйи пастлар ва баландлар учун фасонлар мавжуд. Башанг ва замонавий кийиниш санъати замонавийликнинг асосий талабларини ўзига қўллай олиш ва кўпроқ мос келадиганларини танлаб олишдан иборатдир.

Ўз яқинларингиз қабулида бўлганингизда устки кийимингизни ечишни сўраб олиб қўйишингиз мумкин, бошқа пайтларда уй эгасини тақлифини кутмоқ афзал.

Костюмга бўйинбоғ зарур. У фақат рангли ва спорт кўйлакларига нисбатан зарурият туғдирмайди. Расмий ҳолатларда устки кийимнинг тугмалари қадалган бўлади. Бундай ҳолатларда сиз танишларингиз квартирасига, ресторанларга (айниқса, аёллар олдида), мажлисга, театрга киришингиз мумкин. Бундан ташқари, тугмаларни президиум столида ўтирганингизда ва доклад билан чиқиш қилганингизда тақиш лозим. Рақсга тушганингизда ҳам худди шу ҳолат.

Қадалмаган тугмалар билан сиз ўриндикда театр томоша қилаётган ёки кечки овқат дастурхони олдида ўтиришингиз мумкин. Устки кийимнинг энг қуйи қисмидаги тугма ҳеч қачон қадалмайди. Диссертация ҳимояси учун кандидат тўқ рангли костюм кийиши лозим. Уйда ҳалат ва пижама фақатгина эрталаб ёки кечқурун ваннага кириш учун кийилади. Бошқа пайтларда тўлиқ, батартиб ва қулай кийиниш лозим. Айнақса, аёл киши уйда чиройли кийиниши лозим, ранги ўчиб кетган, тор ёки осилиб кетган кийимлар кийиш ножоиздир. Ўзимизга мос тарзда кийинишимиз, тўсатдан меҳмонларни кириб қолишини айтмаган ҳолда, яхши кайфият билан юришга керакдир, Рўзгор масаласини ҳисобга оладиган аёллар, эскирган либосларни яхши уйда қиядиган костюмга айлантиришлари мумкин. У нафақат қулай, балки замонавий бўлмоғи ҳам лозимдир. Аёл кишининг шалвираган кийимларни кийиши ёки эскирган кийимларга қайта ишлов бергач, уни “уй кийимига кўзи қиймай” шкафга илиб ҳўвочларни ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди.

Одатда, эркаклар уйда трикотаж матодан бўлган спорт кийимлари ёки жинси қиядилар. Агар квартира бўйлаб юрган эркакнинг кийими бироз эскирок, шимидаги накшлар рангдор ва ажойиб бўлса, бунинг қўрқинчли жойи йўқ. Ҳатто яхши кўрнади. Асосийси, эскир-

ган бўлса ҳам уларни вақтида ювишга ташлаб, тугмаларини мустаҳкам ва дазмолланган ҳолда тутниш лозим. Таклиф қилинган меҳмонлар ҳеч қачон шиппакда кутиб олинмайди, гарчи уй эгаси ҳар сафар янги либосда чиқиши шарт бўлмаса ҳам. Айниқса, меҳмон оддий кўйлақда келган бўлса.

Эркак кишининг асосий кийими – костюм. Бироқ доимо унда эркак киши башанг кўриनावермайди. Костюм жусса ўлчовларига тўғри келиши лозим, ҳаракатларни чеклаб сиқмаслиги, юрганда ҳалакит бермаслиги, одми рангда бўлиши керак. Кўйлақ, бўйинбоғ ва пайпоқ танлашда ҳам эътиборли бўлинг. Буларнинг ҳаммаси, оёқ кийимни истисно қилмаган ҳолда ёшингиз, шароит ва бошқа маълум бир ҳолатга монанд бўлиши зарур. Эркаклар башанг бўлиб тугилмайдилар. Бу, авваламбор, тарбия ва ўз-ўзини тарбиялашдир. Башанг эркаклар керакли даража доимо батартибдирлар. Эркакларга ўзлари билан иккита дастрўмол олиб юришни тавсия этамиз: бири – устки кийим ёки шим киссасида, уни керак бўлганда ўзи учун ишлатилади (ишлатиб бўлгандан кейин ғижимлаб ташламанг), иккинчиси, мутлақо тозаси – устки кийимнинг ички чўнтагида, махсус ҳолатлар учун (кўзойнакни артиш учун, бола ёки аёл кишига керак бўлиб қолган тақдирда бериш учун ва ҳ.к.). Иккинчи дастрўмолни устки кийимнинг ташки чўнтагида, сал учини чиқарган ҳолда олиб юриш ҳам мумкин. Идеал даражадаги келишган қоматга эга одамга ҳам суҳбат чоғида оёқларини чалиштириш, кимирлатиш, танишининг тугмачаларини ушлаш, қўлини киссасига солиш тавсия этилмайди. Ўтирганда оёғингизни ёйиб олманг. Ўриндикқа чўзилиб олиш ва ўриндикни у ёқдан бу ёқа кимирлатиб ўтиришдан ўзингизни тийинг.

Алоҳида кийимнинг қисмлари бир-бирига уйғун бўлиши керак. Спорт кийимларига лакланган туфли ёки галстуклар тўғри келмайди. Байрамда кийиладиган оҳорлик тўқ қора костюм-шим оқ кўйлақ, қора пайпоқ ва қора туфли билан кийилади. Ташки кўкрак чўнтақдан оқ дастрўмолнинг учи чиқиб туриши мақсадга мувофиқ.

Комбинациялашган костюм билан (қул ранг чивик-чивик шим, қора устки кийим) иккита манжетли оқ кўйлақ (манжетлар ва ёқа крахмалланган бўлиши лозим), қул ранг галстук, қора туфли ва тўқ пайпоқлар билан кийилади.

Бўйинбоғ доимо эгасининг дидини акс эттириб келган. Умуман олганда, спорт кийими ёки костюм-шим билан кийиш учун ипак ёки сунъий ипақдан бўлган ёки сунъий толадан ҳамда бир-иккита шерсть бўйинбоғлар ҳарид қилиб олиш лозим. Бўйинбоғни танлаш костюм фасони ва матосининг ранги, расмига боғлиқ. Жиддий костюмга

табиий ҳамда сунъий ипакдан бўлган бўйинбоғлар тўғри келади. Капалаксифат бўйинбоғлар алоҳида вазиятлар учун мўлжалланган. Улар одми ва нафис тусда бўлиши лозим. Майда расмли костюмга ҳар қандай бўйинбоғ тушаверади. Олачипор костюмга бир тусдаги бўйинбоғ мос тушса яхшироқ бўлади. Аммо бунда иккита қоидага амал қилиш лозим: ё бўйинбоғни таллаётганда уни костюм ранги билан бир тусда, аммо сал очроқ ёки сал тўқроқ бўлишига ҳаракат қилиш керак. Чунки бу билан улар бир-бирини тўлдириб туради, ёки хостюм ва бўйинбоғ бир-биринга қарама-қарши тусда (албатта уйғунлашган ҳолда) бўлиши лозим. Лекин бундай қарама-қаршилик сизда ягона бўлиши керак!

Дастрўмолни дазмолланган ҳолда шим чўнтаги ёки сумкада сақлаш керак. Аксиргандан сўнг уни қоқиб ўтириш ножоиз, дарров олиб қўйинг.

Эркак костюминини ёки аёлни нафис безайдиган дастрўмол — бошка-бошка нарса. Эркакларниқидан кичикроқ бўлган бу дастрўмол жамоатда кўз-кўз бўлишга арзийди.

Тўри ўтириш одоби. Азалдан бу нарсага катта эътибор билан қаралган. Масалан, ўтириш қоидалари тўғрисида XVIII асрда Иоганн Зильбер томонидан нашр этилган “*Қиз боланинг бахти ва тахти миқада*” номли китобда ёзилган. Бу тажриба ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Тўри ўтириш — бу санъат. Бу қуйидагини англатади: “Бошни ўта тикка ёки у ёқдан бу ёққа осилтириб аланглайверган ҳолда тутмаслик лозим”. Сўнг: “Қўлларни чалкаштириб кўкракка олиб бориш, белга қўлни қўйиш, қўлини осилтириб ўтириш, елпиғични ўйнаб ўтириш, бармоқларини ўйнаш, пиёлани айлантириб ўтириш, сочини ёки кийимини тўғрилаб ўтириш мумкин эмас”. Шунингдек: “Қаддини тик тутиш, ўриндикда ялпайиб ётиб олиш, учига ўтириб олиш, ликиллаб ўтириш ва оёқларни чалиштириб ўтириш ножоиздир!..”¹

Стулда букчаймасдан, керилмасдан, тирсак билан таянмасдан тўри ва эркин ўтириш тавсия этилади. Стулда ўтирган ҳолда силкинниш, стулнинг четигагина илиниб ўтириш, унга миниб олиш мумкин эмас. Стулга ўтирганда ҳам, ундан турганда ҳам овоз чикмаслиги керак. Стулни тараклатиб сурмаслик, балки орқа суяنجигидан ушлаб жойидан жойга кўчириш лозим. Ўтирган студингизни оёқ билан тақиллатиш инсоннинг ғашига тегади. Ўтирганингизда тиззаларингиз кўфтлаштирилган, оёқ қафтларингиз бир-бирига мумкин қадар яқин

¹Иоганн Зильбер “Разговоры о красоте естествен” (1777) https://ru.wikipedia.org/wiki/Зильбер_Иоганн

қўйилган бўлиши лозим, бир оёқни салгина олдинга чиқариб қўйиш ҳам мумкин.

Оёқларни чалиштириб ўтириш эркакка ҳам, аёлга ҳам ярашмайди ҳамда ўта маданиятсизлик ҳисобланади. Эркакларнинг оёқларини кериб, тиззасига қўли билан таяниб ўтириши уларнинг бесўнақайлиги ва тарбия кўрмаганлигидан далолат беради. Тарбия кўрган одам ҳеч қачон ва ҳеч кимга орқа ўгириб ўтирмайди. Даврада ҳамма вақт бошқаларга юз ўгириб ўтиришга, бунинг иложи бўлмаса, ақалли, ёнга ўтирилишга ҳаракат қилиш керак.

Катта ёшдаги кишилар хонага кираётганида ёки чиқиб кетаётганда ёшлар жойидан туриши шарт.

Оёқлар кўп эътиборни талаб қилади. Жамоат транспортида йўловчилар оёқларини қандай тутишига эътибор беринг. Бири ялпайиб, оёқларини чўзиб, иккинчиси оёқларини ўриндик ичкарасига беркитиб олган. Қўшни оёқларини чалиштириб, яна кимдир оёқлари билан ўриндикни оёғига илаштириб олган. Албатта бу индивидуал, бироқ мақтовга арзимаيدиган ҳолатдир.

Қадди-қоматни тутиш ва чиройли юриш. Инсоннинг туриши, юриши, ўтиришидан, қўл ва оёқларининг ҳолатидан унинг атрофдагиларга бўлган иззат-хурматини ёки хурматсизлигини билиш мумкин. Гавданинг ҳар бир вазиятида баодоблик, табиий эркинлик кўриниб туриши ва бу вазият шу шароитга зид бўлмаслиги лозим. Ҳеч ким йўқлигида ўзингизга йўл қўйишингиз мумкин бўлган ҳаракатлар бошқалар олдида жоиз бўлмайди.

Энг гўзал чехра, келишган қадди-қомат ёки чиройли, нафис кийим ҳам, агар юриш-туришга мос тушмаса, кишида ҳеч қандай таассурот қолдирмайди.

Инсон ҳамма вақт гўзалликка ва тартибга интиланган, шунинг учун ҳам авлоддан-авлодга ўтиб келган ва одатга айланиб қолган удумлар ҳамда юриш-туриш қоидалари пайдо бўлган ва ҳар бир халқнинг анъаналарида ажойиб тарзда ўз ифодасини топган. Яхшиликка, гўзалликка интилиш инсонга хос хислатдир, инсоннинг хушмуомала ва одобли бўлишга интилиши бу оддий ҳолдир.

Инсонда ҳамма нарса гўзал бўлиши керак. Унинг ташки кўриниши, ички қиёфаси, ҳатто исми ҳам, юриш-туриши ҳам гўзал бўлиши лозим. Кишининг самимий ва соф бўлиши билан бирга, чиройли юриши, қадди-қоматини ади тутиши, чиройли гапира олиши, эркин хатти-ҳаракат қилиши яхши одат натижасидир. Атрофингизга қаранг ва сиз одамларнинг қандай юришини кўрасиз: бири букчайиб, бошқасининг қўллари осилиб юрибди, наригиси оёғини кийшайтириб

қадам босади, яна бири манскен аёлларга ўхшаб ёнига ташлаб юрибди. Баъзилар, чўнтагига қўлини солиб, оломонни ёриб ўтишга ҳаракат қилади. Ҳар бири – “ўзича олам”, бир бўлиб бефаросатликни кўрсатадилар. Агар ҳар бир киши ойнага қараб ўзини бошқалар олдида қандай юрлигини кўрганда эди!

Ҳар бир одамнинг юриши унинг хусусиятини келтириб чиқаради: баъзида эса бу костюмга ҳам боғлиқдир. Бўйи паст тўлиқ одамнинг юриши бошқа, озғин ва узун бўйли одамники бошқа. Агар киз боланинг оёғида баланд пошнали туфли-ю, калта юбка бўлса, унда бир юриш услуби, кроссовка ва джинсида юрганида эса – бошқача кўринади.

Юриш ўта табиий бўлиши лозим. Кўчада бошни кўтариб юриш мумкин, аммо бунда қўллар ҳаракати ташланаётган қадам ритмига мос бўлиши керак: қўлни осилтириб, уларни у ёқдан буёққа марш ҳаракатига ўхшаб ташлаб юриш керак эмас. Юраётганда оёқни шундай қўйиш керакки, унда оёқнинг учи ва товони бир текис ҳаракатга мос равишда йўналтирилган: оёқни учини сал ичкарига кийшайтириброк қўйиш лозим. Оёқлари кийшик одам қадамни тўғри қўйишга доимо эътибор бериши керак.

Агар сиз шеригингиз билан, айниқса, қўл ушлашиб кетаётган бўлсангиз, ёнингиздаги одамнинг қадам ташлашига мослашиб юришга интилинг. Агар аёл кишининг юбкаси торроқ бўлса, унда қадамни майдалаштириб юради, эркак киши эса, катта қадам ташлашига қарамасдан, у билан барабар юришга ҳаракат қилиши лозим.

Ишоралар ва юриш Чиройли юриш, қадди-қомат, назокатли ишоралар аёлни ҳам, эркакни ҳам янада чиройли кўрсатади. Жуда ҳам кам ҳолатлардагина биз назокат билан қадди-қоматни тутиш ҳамда юришни табиат эҳсоли сифатида қараймиз. Кўпроқ бу сифатлар кийинчилик билан эгалланади. Уларни ўзида тарбиялаш учун спорт, ритмика билан шугулланиш лозим. Бу киз болалар учун жуда фойдалидир, бундан ота-оналар ёдда тутсинлар. Чиройли юриш, қадди-қоматни тутиш, енгил ва гўзал равишда зинапояларда чиқиш ёки тушиш ҳамда нафосат билан ўтиришни ўрганиш лозимдир. Айниқса, аёл ойнада қандай қилиб диван, стул ёки ўриндикда ўтирганини кузатиши керак. Баъзи ҳолатларда ўзига пастлик қиладиган ўриндикларда ўтирган аёллар оёқларини чалиштириб оладилар. Бундай вазиятда уларни чалиштирмасдан, бирлаштириб, тиззаларини бир томонга сал оғдириб ўтирган маъқул.

Ўриндикнинг қўл қўядиган ушлагичига фақат энг яқин дўстлар уйида бироз ўтириш мумкин. Аммо бу ўриндикда сизга яхши таниш бўлмаган аёл ёки киши ўтирган бўлса умуман ножоиздир.

Ҳар қандай рефлексив ҳаракатларни назоратда тутмоқ лозим. Эснайверадиган одамлар нафақат нотаниш даврада, балки ишхона ва уйда ҳам кишининг ғашини келтиради. Маданиятли киши одамлар олдида, умуман, эснамасликка ҳаракат қилади. Агар буни билдирмасангиз, ичингизга ютсангиз, унда эснаш мумкин. Йўталдан тийилиш мумкин эмас. Йўталаётганда бошни бошқа томонга буриб, оғиз қўл билан ёпилади, қаттиқ йўталда эса оғизга даструмол тутган маъкул. Рўмолчага секинроқ аксириш мумкин, бунда бошни чеккага бурмаса ҳам бўлади. Бутун хонани "тўлдириб" аксиришга йўл қўйманг. Аммо аксириш сиздан кучлироқ келса, юзингизни четга буриб аксираверинг.

Кўп ҳолларда биз айнан ўз хатти-ҳаракатларимиз туфайли жамоат билан мулоқот қилишдан ўзимизни маҳрум қиламиз. Жамоада ўзини қандай тутуши бўйича қуйидаги маслаҳатларни тавсия этамиз:

1. Қўлларингизни ўз ҳолига қўйинг, бўйинбоғни тортаверманг, тугмачаларни ўйнаманг ёки суҳбатдошингиз қўлига тегманг.

2. Аёл киши узуклари, тақинчоқлари, сумкасининг замогини ўйнамаслиги, сочини бармоғига ўрамагани маъкул, суҳбатдошнинг буюмларини олиб ўйнаб туриш ҳам яхши эмас.

3. Дастурхонни бурама сочга айланторманг, идишларни ўзига қўйинг, уларни жаранглатманг. Аммо агар сиз ўзингизни тута олмасангиз, чўнтагингизда гугурт қутисини олиб юринг.

4. Қоринни қўл билан ушлаб урманг.

5. Суҳбатдош ёки яқинда турган одамга орқа қилиб ўтириш одобсизликдир.

6. Жамоада бошни қашлашга йўл қўйиш мумкин эмас (хатто бармоқ учида ҳам).

7. Бармоқларни қарсиялатиш ман этилади.

8. Минғирлаш, ғўнғиллаш нафақат ҳамкасабаларга, балки оила аъзоларига ҳам хуш келмайди.

9. Сўзлашаётганда елкангизни қисманг. Баъзида одамлар суҳбатдошига униг ножоиз ҳаракати қанчалик ёмон таъсир қилишини хатто тасаввур ҳам қила олмайдилар.

10. Изҳорларингизни қаттиқ кулгу билан яқунламанг. Бу невроз ҳолати аксил таъсирга эга, мутуйиба ёки ханда ҳақида гапирмаса ҳам

бўлади. Шундай кишилар борки, ҳар бир гапдан сўнг хиринглаб кулиб қўйишни одат қилиб олганлар.

Ўзингизни кузатиб, агар шундай ҳолатлар сизда ҳам бўлса, улардан воз кечишга ҳаракат қилинг.

Таянч нборалар

Эстетик маданият, ташқи кўриниш, инсон, мода, эстетик дид, кийимлар, гармония, дисгармония, кийим танлаш, хизматчи, хатти-ҳаракат, имо-ишора, эстетик жиҳатлар, тўғри юриш, тўғри ўтириш, гавдани тутиш, қадам ташлаш, бўй-баст ва қоматни ушлаш, тана ҳаракатларини тўғри йўналтириш, узук, тақинчоқ, сумка, иллат, мулоқот, гўзал чехра, келишган қадди-қомат, чиройли, нафис кийим, костюм-шнм, замонавийлик, бўйинбоғ, дастрўмолча.

Мавзунинг ўзлаштириш учун саволлар

1. Эстетик маданиятнинг мазмуни ва бошқа маданиятлардан қандай фарқ қилади?

2. Ташқи кўринишнинг инсон фаолиятидаги аҳамияти қандай?

3. Ташқи кўринишга эътиборнинг зарурияти ҳақида ималарни биласиз?

4. Ўзини тутиш (манера) ҳақидаги фикрингиз.

5. Хизматчининг ташқи кўринишида хатти-ҳаракат ва имо-шоранинг эстетик жиҳатлари.

6. Тўғри юриш, тўғри ўтириш, гавдани тутиш, қадам ташлаш, бўй-баст ва қоматни ушлаш, тана ҳаракатларини тўғри йўналтириш ҳақида нималарни биласиз?

ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИНИНГ ЭТИКЕТИ

Этикет – тақаллуфнинг майда-чуйда жиҳатларигача ишлаб чиқилган одоб қоидалари сифатида ижобий, кишининг кўзини қувонтирадиган муомала ҳодисаси сифатида жамиятдаги маълум бир мазҳаба муваффақиятли эришишнинг гарови тарзда иш кўради¹. Зеро кишиларнинг ўзаро муносабати агар у ижобий тус олса, ҳоҳ у жамият, ҳоҳ шахс равиши учун бўлсин муваффақиятли кечади.

Инсоннинг жамиятда одоб-ахлоқ қоидаларига риоя этиши профессорларда ёқимли таассурот қолдириши билан бирга, намуна сифатида яшаш тарзи учун бир тақлиф бўлиб хизмат қилади.

¹Бўлжам Шер. Ахлоқшунослик. –Т.: "Университет", 2003, –Б.204.

Юриш-туриш маданияти кишилик жамияти маданиятининг таркибий қисмидир. Унинг асосини жамиятда инсон ўзини қандай тутиши кераклигини белгилаб берувчи ҳукмрон ахлоқ нормалари ташкил этади.

“Этикет” атамасининг ўзи Ғарбдан келган бўлиб, Ўрта асрларда Оврупода нафақат маданият белгиси, балки оддий қора халқдан оксуяқларни ажратиб турувчи восита сифатида хизмат қилган. Кейинчалик бир қатор ғарб мутафаккирлари, жумладан, олмон файласуфлари, сал кейинроқ рухий таҳлилчилар бундай тарздаги “ахлоқдан” воз кечипши таклиф этганлар. Зеро ўта сертакаллуфлик, фақатгина жамият олдидаги обрўси учун қилинадиган юзаки одоб иккиюзламачилик сифатида ҳам мулозаматни меъёрдан чиқарган ва уни қабул қилган инсонга ҳам рухий жихатдан акс таъсир кўрсатади.

Бу борада буюк алломаларимиздан Имом Ғаззолий ўзининг “Кимёи саодат” асарида: “Хабарда келибдур, “Ҳар ким ёмон кишилар билан вазмин бўлса, у иш садақадур”. Абу Дардо розийаллоху анху айтибдурлар: “Аксарият одамлар бор, ўз обрўйини ёмонларнинг тилидан сақлайдилар. Мен ҳам аларнинг юзига кулиб қарайман. Аммо менинг дилим ул кишига лаънат айтадур”². Одамларнинг ёмонидан кўркиб, уни айтганини қилгандан кўра, унинг қалбига тил топиб, ўз таъсирингизни ўтказиш билан яхши йўлга бошлаган маъқул. Зеро ўта “тўғрилиқ” ҳам кўполликка сабаб бўлиши мумкин.

Ғарбда кўпроқ ўзини тутиш деганда, этикет сифатида, хатти-ҳаракатлар назарда тутилади. Аммо Шарқда қалбдаги “этикет” бирламчи вазифани ўтайди. Бу дегани Шарқда этикет бўлмаган деган маънони англатмайди. Азал-азалдан одоб масаласи бирламчи вазифа сифатида муҳим ҳисобланган. Қайси соҳа вакили бўлишидан қатъи назар одоб ва кишилар ўртасидаги мулозамат, муомала борасида алоҳида тўхталиб ўтганлар. Ҳатто катта асарлар ҳам битганлар.

Этикет турлари

Этикет – ахлоқий маданиятда яққол кўзга ташланадиган муносабатларнинг кўринишларидан бири. У кўпроқ инсоннинг ташки маданияти, бошқалар билан муносабатларида ўзини тутиш қонун-қоидалари бажарилишини бошқаради. Агар муомала одобида инсон ўз муносабатларига ижодий ёндашса, яъни бир ҳолатда бир неча хил муомала қилиш имконига эга бўлса, этикет муайян ҳолат учун қоидалаштириб қўйилган хатти-ҳаракатни тақозо этади. “Этикет”

² Ғаззолий Абу Ҳонид. Кимёи саодат. –Т.: “Адолат”, 2005 –Б.322.

кенг камровли тушунча бўлиб, у, маълум маънода, умумбашарий миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларини ўз ичига олади.

Этикет – “этика” сўзининг ўзаги сифатида бевосита ахлокий меъёрлар, тамойиллар ва мезонларнинг “юқини” кўтаришга қодир бўлган ахлоқнинг амалий кўринишидир. Ҳар бир соҳада этикет кўринишлари мавжуд бўлиб, уни бузиш атрофдагиларда ҳайрат ва истеҳзо уйғотади. Шу боис этикетни одат тусига айлантирилган, қатъийлаштирилган муомала одоби дейиш ҳам мумкин. Этикет – тақаллуфнинг майда-чуйда жиҳатларигача ишлаб чиқилган одоб қоидалари сифатида ижобий, кишининг кўзини қувонтирадиган муомала ҳодисаси. Лекин, айни пайтда, у асл ахлоқий асосини йўқотган мажбурий мулозамат тарзида ҳам намоён бўлади: этикет қоидаларини бажараётган киши аслида ўз хоҳиш-ихтиёрига қарши иш кўраётган бўлиши мумкин. Шунга қарамай, умуман олганда, этикет шахсни муайян тартиб-қоидага, қандай ички рухий шароитда бўлмасин, босиқликка, мулойимлик ва сабр-тоқатга ўргатиши билан аҳамиятлидир. Қуйида бугунги кунда кишилар ҳаётига чуқур сингиб бораётган сўзлашув, мулоқот маданиятига доир жараёнлардаги этикетнинг айрим турлари ва бу борадаги тавсияларни эътиборингизга ҳавола этамиз.

Танишиш ва таништириш этикети. Таништириш, одатда, кичик ёшдагилардан бошланади, агар вазият тақозо этса, кичиклар ўзларини катталарга таништирадilar. Жамоат жойларида эса, аксинча, катталар кичикларга ўзини таништиради. Бироқ, бу жараён жинслар ўртасида бироз бошқачароқ талқин этилади, яъни аёл киши ёши ва мавқеидан қатъи назар, ҳеч қачон эркак кишига ўзини биринчи бўлиб таништирмайди. Бу ягона ҳолатда истисно қилинадики, у ҳам бўлса қиз бола агар ўқитувчиси эркак киши бўлса унга ўзини таништириши мумкин.

Шунингдек, сиз бирор кимни таништираётганингизда ёки аксинча, сизни бирор одам билан таништиришаётганда табассум қилишни унутманг. Бу табассум илжайишдан фарқ қилиши, кўпроқ самимийликка асосланиши шарт. Чунки дўстона табассум билан бошланган танишув инсон хотирасида узоқ сақланиши мумкин. Танишаётган одам биринчи бўлиб таништирилаётган одамга қўл узатади. Бу жараён ҳам жинслараро муносабатда – аёл билан эркак таништирилаётганда аёллар эркакларга қўл узатадилар. Шунингдек, катталар кичикларга қўл узатадилар, таништирилган танишувчининг мулозамат билан қўл узатишини тавозе ва хотиржамлик билан кутиб туради, йўқса қўл бериб сўрашининг ҳожати йўқ.

Таништирилаётган пайтда хоҳ эркак, хоҳ аёл, хоҳ ёш, хоҳ кекса киши бўлсин, албатта, ўрнидан туриши шарт. Бу танишаётган одамга нисбатан ҳурмат белгисидир.

Жамоа орасида ходимни раҳбар, меҳмондорчилик пайтида эса меҳмонни хонадон эгаси таништиради. Шунини таъкидлаш лозимки, танишув пайтида орада бегоналар бўлса, уларни эътиборсиз қолдириб, эски танишлар, дўстлар билан узоқ кўришиб, уларни куттириб қўйиш яхши эмас. Агар танишишнинг зарурати келиб қолса-ю, таништирадиган одам бўлмаса, ўзингиз бу ваколатни зиммангизга олишингиз мумкин.

Оила аъзолар таништирилаётганда уларнинг исмларини айтиб “рафикам”, “қизим”, “ўғлим” деб таништирганингиз маъқул. Ота-оналарга эса бунинг акси бўлади, яъни бошқалар ота-оналарга таништирилади.

Таништиришдан аввал таништираётган кишининг исмини аниқ билиб олинг ва таништираётганда унинг исмини чиройли талаффуз қилинг. Агар ҳар бир исмнинг ортига исмига мос равишда “жон”, “бек”, “хон”, “али”, “бой” каби жумлалар қўшиб айтилса, яхши бўларди. Бироқ Гавҳар исмини “Говҳар”, Шавкат исмини “Шовкат”, Латиф исмини “Латип” деб айтиш исмнинг асл матнидаги маънога мутлақо зиддир. Зеро, форсча “Гов” – мол, “Ҳар” – эшшак маъноларини англатади.

Кўришиш этикети. Кўришиш этикети қоидалари миллий хусусиятлардан келиб чиқиб, турли халқларда турлича кўринишга эга. Кўришиш саломлашиш, бош қимирлатиш, кучок очиш, қўл бериш, қўлни кўксига қўйиш ва ҳатто ўпишиш орқали амалга оширилади. Бу жараён ҳиндларда кафтларни жуфтлаб, пешонасининг ўртасига теккизиш билан, афғонларда ўнг қўлини манглайга тегизиш, таъзим қилиш билан тибетликларда бир-бирларига қараб тилларини чиқариш билан, ўзбекларда қўлни кўксига қўйиш билан кўришилади.

Вазиятдан келиб чиққан ҳолда кўришишнинг юқоридаги шакллари билан бири танланади. Кўришаётганингизда суҳбатдошингизга яхши ниятда эканлигингизни кўрсатишга ҳаракат қилинг. Билдираётган тилақларингиз, мулоҳазаларингизни самимий баён этинг, фикрларингиз сохталикдан йироқ бўлсин.

Кўришиш этикетига кўра, ёши кичик эркак ёши катта аёл (таниши, ҳамкасби, қариндоши) билан учрашганда биринчи бўлиб мулозамат билдириши лозим. Агар аёл киши эркаклар билан кетаётган пайтида дугонасини кўриб қолса, бу ҳолатда дугонасига биринчи бўлиб мулозамат қилиши керак.

Гарчанд, аёлларнинг эркаклар билан қўл бериб сўрашишлари табиати (менталитети)га хос бўлмаса-да, замонавий этикет жарёнини меъёр даражасида четлаб ўтишни талаб этади. Зеро, қўл бериш чикариш корхоналарида, таълим муассасаларида, давлат ташкилотларида эркаклар билан бирга хизмат қилаётган аёллар қўл бериш вазиятлар билан тез-тез тўқнаш келадилар. Лекин эркаклар қўл бериш билан кўришар эканлар, нигоҳларини аёлга “еб қўйгудек” қўлиб тикилишлари кулгили ҳолатларга олиб келиши мумкин. Агарда эркаклар нечта одам бўлган хонага кириб, улардан бири билан қўл бериб сўрашишнингизни, энди бошқалар билан ҳам қўл бериб сўрашишингизни сизларга айтиш мумкин. Икунча, мутаносиблик бузилиб, айрим кишилар сиздан ранжиши мумкин. Икунда учраган аёл билан қўл узатиб кўришишга тўғри келиб қўлиб, аёл қўлқопини ечмаслиги мумкин, аммо эркак, албатта, қўлқопини ечиб кўришиши лозим. Агар аёл кишини эркак кишига қўл бериштираётган бўлишса, аёл киши биринчи бўлиб қўл узатади. Ресторан, қаҳвахона, ошхона ва чойхоналарда тасодифан учрашиб қўл бериш танишларингиз агар улар узоқроқда бўлишса, уларга бошингизни силкитиб қўйишингиз кифоя қилади. Агар аёллар қўришовида бўлсангиз, улар билан умумий тарзда бир марта саломлашиб қўлиб. Этикетнинг бузилиши кўришувнинг мувозанатини издан кўриш юбориши мумкин. Жамоат орасида танишларингиз билан қўл бериш баланд овозда кўришманг, бу маданиятсизлик аломатидир.

Муомала этикети. Инсоннинг ўзи учун қайғуришига доир бир нечта усуллар мавжуд. Уларнинг ичида энг асосийси – кишиларга ўзи қўлида гапириб беришини сўраб мурожаат этишдир. Шунда сиз одамлар билан масалани муҳокама қилишдан кўра ўзлари ҳақида гапириш, сўраларини айтишга, кўнгилларини очишга ташна эканликларини қўлиб оласиз. Агар инсонни гапиришга кўндиролсангиз ва унга қўлиб бера олсангиз, билингки, сиз унга ёқиб қоласиз. Бу борада: “Жаноб, ҳаёт ташвишлари барчамизнинг чекимизда бор”, “Жаноб, бу сиз ёқтирган куй!”, “Дўстим, сизнинг фикрларингиз мени ўйлашга мажбур қилди”, “Биз биргаликда ҳаётнинг кўп қийинчиликларини қўлиб ўтганмиз” ва ҳоказо таскилларни бериб кўриш мумкин.

Шуни айтиш лозимки, кўпчилигимиз бошқаларга таъсир қила олмаймиз, чунки биз доим ўзимиз ҳақимизда ўйлаш ва фикр юритиш билан бандамиз. Шу нарсени унутмаслик керакки, сиз суҳбатга қизиқиб ёки қизиқмаслигингиз муҳим эмас, муҳими, суҳбатдошингизнинг бу суҳбатга қизиқиши. Шунинг учун сиз қачон, ким билан гаплашсангиз ҳам у билан фикр алмашинг ва унга ўзи ҳақида гапиришга

нимкон беринг. Шундай йўл билан сиз энг яхши суҳбатдошга айлана-сиз.

Бошқаларни ўзининг аҳамиятга эга эканлигини ҳис қилишга ундаш усуллари ҳам ғоятда муҳимдир. Бошқалар томонидан эътироф этилиши барчага хушқайфият бағишлайдиган хусусиятдир. Бундай ҳолат кишини ҳаётга кизиқишга, янги нарсаларни кашф этишга, меҳнатга янгича муносабат, ташаббускорликка ундайди.

Шахслараро муносабатларда сиз ўзингизни жуда ҳам эркин ҳис этишингиз учун, иложи борича, бошқаларни суҳбат давомида муҳим ўрни борлигини тушунишига мажбур қилинг. Ёдингизда тутинг, сиз бошқаларни аҳамиятли инсон эканликларига ишонтира олсангиз, улар сиздан миннатдор бўладилар. Ҳар бир инсон йирик бир шахс бўлишини чин дилдан хоҳлайди. Бошқаларнинг ўзига муносабати ва сизнинг ўзингизга муносабатингиз бир хил даражада муҳим. Ушбу усулни самарали қўллаш, шахслараро муваффақиятли алоқалар ўрнатиш йўлидаги асосий тамал тоши ҳисобланади.

Тақдимот маросими этикети

Бугунги кунга келиб тафаккур маданиятининг сифати, замонавийлиги, қамровининг кенглиги, таъбир жоиз бўлса, жаҳон андозаларига мос келиши ҳақида кўплаб фикрлар билдирилмоқда. Тафаккур – инсоннинг ноёб хусусияти, миянинг маҳсули, объектив оламнинг тушунчалар, муҳокамалар, назариялар ва ҳоказолардаги инъикосининг фаол жараёни бўлиб, амалий фаолиятга боғлиқ бўлган инсон фаолиятининг алоҳида маънавий шаклидир. Шу боис тафаккур маданияти инсонни жамиятда мавжуд бўлган, аждодлар ва авлодлар томонидан яратилган кадриятларни ўзлаштириш даражасини, инсоннинг онги билан фаолияти орасидаги ўзаро алоқадорликнинг мустаҳкамлиги, маънавий интеллектуал фаолиятининг ўзига хос шакли, кўринишини ифодалайди.

Тафаккур маданияти инсон ижтимоий қиёфасининг муҳим таърифи бўлиб, унинг цивилизациялашган ҳолати, миллий ва умуминсоний кадриятларини ўзлаштириш даражасини ифодалайди, инсоннинг онглилиги, билимдонлиги, маданиятчилигидан далолат беради. Ҳар бир шахснинг тафаккур маданияти ижтимоий муҳит, унинг шароитлари, меҳнати ва турмуш тарзи, бошқалар билан муносабатда бўлиши заминида шаклланади, мустаҳкамланади.

Тақдимот маросими этикети ушбу масалаларни қўллай билиш, улардан фойдаланиш ва тафаккурга асосланиб ўтказиладиган таълим ёки маълумот беришнинг замонавий кўринишидир.

Тақдимот – бу ўзлаштириш, маълумотларни кўпчилик олдида очик тақдим этишдир. Тақдимот турлари ҳисобот, маълумотнома, пресс-реллиз, дайжест, ахборот, реклама шаклида бўлиши мумкин. Очик тақдимот деганда, одатда, лойиҳалар, маҳсулотлар, дастурларнинг оммавий ахборот воситалари орқали тақдим этилиши ва тақдим этилаётган нарсанинг у ёки бу кўринишда фойдалилик мезонларини кўрсатиб бериш тушунилади. Аслида, тақдимот бугунги кунда тижорат ва сиёсатда, маърифат ва маданиятда, таълим ва тарбияда кенг қўлланилаётган маросимлардан биридир.

Тақдимот йўналишларига қараб тижорий (коммерция), бошқарув, рекламали, илмий, сиёсий, паблик рилейшнз каби турларга бўлинади. Шунга кўра, тақдимот ўз олдида тингловчилар муомаласи ва мулоқотига таъсир кўрсатишни асосий мақсад қилиб олади.

Таянч иборалар

Этикет, таништириш этикети, танишиш этикети, кўришиш этикети, суҳбатлашиш этикети, муомала этикети, тақдимот маросими этикети, бошқарувчи тақдимоти, паблик рилейшнз ва реклама тақдимоти.

Мавзунинг ўзлаштириш учун саволлар

1. Этикетни – тақдимотнинг ўзига хос кўриниши сифатида баҳоланг.
2. Этикет турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳақида нималарни биласиз?
3. Корхонада иш юритиш этикети ҳақидаги фикрингиз.
4. Эркин ва аёллар этикетига доир қарашлар.
5. Тақдимотчи амал қилиши лозим бўлган ҳолатларни санаб беринг.
6. Расмий учрашувлардаги этикет меъёрлари қандай бўлади?
7. Танишиш ва таништириш этикети ҳақидаги фикрингиз.

ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИНИНГ РАҲБАРЛИК УСЛУБИ, ФАЗИЛАТЛАРИ ВА МАДАНИЯТИ

Раҳбар (форс. “йўлбошчи, сардор, етакчи”) – жамият, давлат, ташкилотга доимий ва ҳал қилувчи таъсирга эга бўлган шахс. Раҳбар ишнинг кўзини биладиган, жамоа, соҳа манфаатларини кўзлаб фаолият юритадиган бошқарув ходимидир.

Раҳбарлик ақл-фаросат, куч-ғайрат, изланиш ва топқирликни, ўз устида тинмай ишлашни, тадбиркорликни талаб қилади. “Раҳбар” тушунчасининг куйидаги жиҳатлари аҳамиятлидир:

1. Раҳбар – ижтимоий шахс сифатида ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш ресурсларини бирлаштириб, унинг асосий ҳаракатлантирувчи кучини бошқарувчи сифатида омилкорлик билан иш юритувчи шахс.

2. Раҳбар ҳар қандай ишни амалга ошириш учун, аввало, мустақил қарор қабул қилади. Бу қарор раҳбарнинг тадбиркорлик, ишбилармонлик фаолияти мақсадларини белгилайди.

3. Раҳбар ўз соҳасига янги ғоя, янги ташаббус, янги технологияларни жорий этувчи тадбиркор шахс ҳисобланади.

4. Раҳбар меҳнати, айни вақтда, тадбиркорликка асосланган машаққатли фаолиятдир. Унга сарфланган куч, маблағ баъзан вақтинча фойда эмас, зарар келтириши, муассаса фойда ўрнига зарар ҳам кўриши мумкин. У бундай ҳолатларни олдиндан кўра олиши ва бунга тайёр туриши, зарур бўлганда, фаолиятини қайта бошлаши, ўзида бунга куч-ғайрат топа билиши лозим.

Юқорида келтирилган жиҳатлар раҳбарлик фаолиятининг маълум аспектиларини намоён этади. Масаланинг иккинчи томони – раҳбарлик фаолияти билан шуғулланувчи кишининг шахси билан боғлиқ юксак инсоний фазилатлардан иборатдир. Раҳбар ҳалол-пок, виждонли, иймонли, қаттиққўл, диёнатли, меҳр-шафқатли бўлиши керак. Раҳбарликка эгри йўл, эгри кўл, эгри мақсад билан эришиб бўлмайди. Фейл-атворида эгрилик бор киши раҳбарлик лавозимида узоқ фаолият юритолмайди.

Раҳбар мустақил бўлиши, ижтимоий фаолиятнинг конунан тақиқланмаган барча соҳаси билан шуғулланиши лозим. Шу билан бирга, у ўзи бошқараётган жамоа орасида обрў-эътиборга эга бўлиши зарур. Раҳбар фаол бўлмаса, жамиятда ижтимоий фаоллик шаклланмайди.

Каттами, кичикми, қайси мансабда бўлишидан қатъи назар, ҳар бир раҳбар олдида “ўз ишимга талаб даражасида ёндашишим учун нималарни билишим, қандай фазилатларга эга бўлишим керак?” – деган савол ҳамisha кўндаланг туради.

Бошқарувда тажриба, кўникма, маҳорат, билим, ақл ва идрокнинг ҳам роли катта. Аммо, энг аввало, бошқарув – бу санъат, аниқроғи, ижоддир. Раҳбарликка ҳам, худди санъаткор учун зарур бўлганидек, иқтидор ва истеъдод лозим. Кўринадики, ҳар кимдан санъаткор чикмаганидек, истаган одамдан ҳам яхши раҳбар чиқавермайди.

Раҳбар ўз қобилияти, истеъдодини ишга солиб изланади, шу ақсадда ҳаётни, одамларни чуқур ўрганади. Натижада, тўплаган қилмилари, тажрибаларини бошқарувнинг умумий қонуниятлари асосида шакллантириб, ўзининг раҳбарлик усулини яратади, У ўз бошқарув усулларини шакллантиришда мутлақо эркин шахсдир, аммо унинг раҳбарлик усули ижобий натижа бериши керак.

Раҳбарлик фаолиятининг самарадорлиги раҳбар шахснинг тафаккури, ақл-идрокига ҳам бевосита боғлиқ бўлади. Тафаккур раҳбарга кенг ва чуқур фикрлай олиш, яхшини ёмондан, фойдани зарардан, муҳимни номуҳимдан бехато ажрата олиш имкониятини беради. Бу – ҳаммага ҳам насиб қилавермайдиган юксак фазилат. Агар раҳбарда шулар шаклланган бўлса, ундай раҳбар бошқарувнинг сир-асрорларини қийналмасдан эгаллаб олади, ўз жамоаси ўртасида обрў ва ишонч қозонади.

Демак, ҳар қандай раҳбар кенг ва чуқур фикрлай олиши билан бирга, чاقқон ва уддабурон, ҳаракатчан ва шижоатли бўлиши ҳам керак. Шунинг учун раҳбарлик фаолиятини тафаккур ва ҳаракат бирлиги дейиш мумкин.

Раҳбардаги ўзига хос талабчанлик, меҳрибонлик ҳамда масъулият жамоа аъзоларида ҳам жавобгарлик ҳиссининг шаклланишига сабаб бўлади. Малакали раҳбар кадрлар тизимини муваффақиятли шакллантириш учун ижтимоий психология, раҳбар психологияси, бошқарув психологияси каби фанларни яхши ўзлаштириши учун бор имкониятларини ишга солиши керак.

Хуллас, жамоага раҳбарлик қилиш катта санъат. Раҳбар – устоз, мураббий, раҳбар – миллат тарбиячиси, жамиятимиздаги масъул шахс. Унинг машаққатли меҳнати натижаси ўлароқ, келажак ворислари камол топиб боради. Демак, раҳбарларга қаратилган эътибор – Ватан тақдирига қаратилган эътибордир.

Раҳбар шахслар авлодини шакллантириш, аслида, жуда мураккаб масала. Бу масала билан олимлар ва давлат раҳбарлар узоқ вақт, изчиллик билан шуғулланганлар. Чунки одам дарҳол раҳбар бўлиб туғилмайди. Изчил тарбия ва тажриба воситасида иқтидорли кишилар раҳбар шахсга айлана боради.

Шу ўринда Амир Темурнинг раҳбар шахси хусусидаги фикрларини келтирмоқчимиз. У бу борада қуйидаги 12 талабга жавоб берган шахсни раҳбар деб ҳисоблашини ёзиб қолдирган:

“Биринчи. Раҳбар ўз сўзига эга бўлиб, ишини билиб қилсин.

Иккинчи. Раҳбар ҳар бир ишда адолатпеша бўлсин.

Учинчи. Раҳбар қонда-низомларга итоат қилсин.

Туртинчи. Раҳбар ўз қарорида қатъи бўлсин.
Бешинчи. Раҳбар ўз қарорининг бажарилишини таъминласин.
Олтинчи. Раҳбар ўз вазифасини ўзгага топширмасин.
Еттинчи. Раҳбар ўз фаолиятида ҳар кимнинг сўзини эшитиб,
фикр олсин.
Саккизинчи. Раҳбар масалаларни ҳал этишда ўз фикрига эга бўлсин.

Туккизинчи. Раҳбар низонинг ечимидан кониксин.
Ўнинчи. Раҳбар ўз сўзи ва қарорида қатъий турсин.
Ўн биринчи. Раҳбар ўз вазифасини адо этишда таъмага йўл қўймасин.

Ўн иккинчи. Раҳбар сергак бўлсин”¹.

Амир Темурнинг раҳбар шахслар тўғрисидаги бу қарашлари 600 йил ўтиб ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаганлиги билан эътиборлидир.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримов ҳам ўз тажрибасидан келиб чикиб, раҳбар шахсларни қуйидаги тоифаларга бўлган:

“*Биринчи тоифа* – амал курсисини яхши кўрувчилар, уларни замонга шамолига қараб турувчилар деб аташ мумкин.

Иккинчи тоифа – кузатиб турувчилар. Бундайлар ким ғолиб бўлса, шу томонга оғадилар.

Учинчи тоифа – замон талабларини англаб етган кишилар. Афсуски, бундайлар оз”².

Бу икки фикрни уйғун келишига сабаб, Биринчи Президентимиз И.Каримовнинг истеъдодли даҳосидан далолатдир. Чунки, профессор А.Ковалёв узоқ илмий изланишлардан кейин раҳбар шахсларни уч типга бўлган бўлса, И.Каримов амалий тажрибадан келиб чикиб, шундай фикрга келган. Демак, мамлакатимиз раҳбарининг раҳбар шахсига доир янги талқинлари илмий асосларга эгадир. Бу маънода Биринчи Президентимиз И.Каримовнинг мана шу фикрлари диққатга сазовордир: “Айрим раҳбарларнинг ғалати хислатлари ҳақида гапирмоқчиман. Улар кўл остидаги одамларга етарли эътибор бермайди, ўзидан юқори амалдорлар олдида эса, саккиз букилиб салом беради. Ишни билмайди десангиз, ўз манфаати йўлида калласини шундай ишлатадики, ҳайрон қоласиз!”³

Биринчи Президент илгари сурган раҳбар шахс концепциясида етакчиларнинг ваколатлари масаласида эркинлаштириш масаласи

¹ Темур тузуқлари. –Т.: Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. –Б. 86-87.

² Каримов И.А. Халфизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. 6-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 1998. –Б.112.

³ Каримов И.А. Биздан овоз ва обод Ватан келсин. 2-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 1996. –Б.43.

муҳим ўрин тутади. Унга кўра, раҳбар шахслар қонуний асосдаги ваколатларидан унумли фойдаланишлари керак. Бунинг учун Ислом Каримов раҳбар шахсларни маънавий рағбатлантириш йўлидан борган. Бир ўринда у: “Вилоят ҳокимлари ҳукуматимизнинг жойлардаги ваколатхонаси, ҳокимлар эса Биринчи Президентнинг вакиллари-дир”,⁴ – дея таъкидлаган.

Ислом Каримов ўзбек давлатчилиги бошқаруви тарихида янги, ўзига хос раҳбар шахс талқинини тақдим қилган. Унинг моҳияти фикрда ўз ифодасини топган: “Раҳбарлик – лавозим, мансаб эмас, аввало, одамларга хизмат қилиш. Раҳбар дегани ҳаммадан кўпроқ ишлаб, фуқаролар саодати ва юрти равнаки учун елиб югурадиган фидойи инсон бўлиши керак”⁵.

Биринчи. Раҳбар шахс давлат ва жамият бошқарувидаги етакчи ва фаол кишидир.

Иккинчи. Раҳбар шахс миллий ахлоқ ва касб тажрибасини ўзида мужассамлаштирган бўлади.

Учинчи. Раҳбар шахс ўзи учун эмас, ўзгалар учун – давлат, жамият ва миллат учун яшайди.

Тўртинчи. Раҳбар шахс қонун ижодкори ва амалиётчисидир.

Бошқарув функцияларини бажаришда ва жамоат ишлаб чиқаришида замонавий раҳбар:

- Раҳбар – бошқарувчи;
- Раҳбар – дипломат;
- Раҳбар – мураббий, тарбиячи;
- Раҳбар – инсон;
- Раҳбар – тадбиркор;
- Раҳбар инноватор сифатида майдонга чиқади.

Бошқарув муваффақиятининг муҳим омили раҳбарлик услуги ҳисобланади. Услуг – бу ишлаш, бошқаришдаги ўзига хос йўл, усул маъносини англатади. Шу нуқтан назардан куйидаги тушунчаларни ажрата билиш лозим:

- бошқарув услуги;
- иш услуги;
- раҳбарнинг иш услуги.

Бошқарув услуги – бошқарув жараёнида юзага чиқадиган муаммоларни ҳал қилиш усуллари, йўллари мажмуидир.

⁴ Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 1996. – Б.135.

⁵ Каримов И.А. Биздан овоз ва обод Ватан келсин. 2-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 1996. –Б.45.

Иш услуби – бошқарув функцияларини самарали бажариш мақсадида бирор-бир органнинг ёки раҳбарнинг бўйсунувчиларга аниқ ва нисбатан барқарор таъсир кўрсатиш усули ва йўллари мажмуидир.

Масалан:

- мамлакат бошқарув органларининг иш услуби;
- вазирлик, қўмита, ҳокимларнинг иш услуби;
- суд, прокуратуранинг иш услуби;
- корхона, цехларнинг иш услуби ва б.

Раҳбарнинг иш услуби – бу бошқарув жараёнида у ёки бу масалани ҳал қилишда унинг ўзига хос ёндашишидир. Раҳбар қарор қабул қилганда, унинг бажарилишини ташкил этганда ва қўл остидаги кишилар ишини назорат қилганда у ўз вазифаларига мувофиқ иш кўради.

Бироқ ҳар бир раҳбар бунда ўзига хос равишда, бошқарув жараёнида ўзи учун мос бўлган, ўз раҳбарлик услубини белгилайдиган усуллар билан ҳаракат қилади. Иккита бир хил кипи бўлмаганидек, раҳбарликда ҳам мутлақо бир хил услуб йўқ. Раҳбарлик услуби ўз қўл остидагилари билан алоқада, уларнинг ўзаро муносабатларида таркиб топади.

Шу билан бирга, раҳбарлик услуби бутунлай индивидуал асосга эга деб қараш нотўғри бўлар эди. Раҳбарлик услубига бошқариш қонунлари ва тамойиллари, раҳбарларга бўлган ягона талаб, жамоадаги ижтимоий-руҳий муҳит, юқори раҳбарларни бошқаришда қўлланладиган усуллар каби кўпгина объектив омиллар таъсир кўрсатади.

Раҳбарлик услубига қараб раҳбарларни 3 турга бўлиш мумкин:

1. Авторитар раҳбарлар. Бундай турдаги раҳбар:

-буйруқ чиқариш, қарор қабул қилиш, ходимларга жазо бериш ёки рағбатлантиришда жамоа фикрини ҳисобга олмайди;

-ўзини жамоадан узоқ тутаяди, жамоа азоларини бевосита мулоқотда бўлишини чегаралаб қўяди;

-ўзининг нотўғри ҳаракатлари танқид қилинишига чидай олмайди;

-ўзига бўйсунувчилар ҳаракатини кескин равишда танқид қилишни яхши кўради;

-муттасил буйруқ беришга, ҳаммани ўз истакларига сўзсиз бўйсундиришга интилади;

-кўп гапиришни ёқтирмайди, лекин бўйсунувчилар билан бўлган муомалада унинг раҳбарлик ғурури баландлиги, ўзини катта тутиши сезилиб туради;

-ўзига бўйсунувчилар олдида ковоғи солинган кайфиятда бўлади.

Хуллас, *автократик раҳбар* ўзига бино қўйган, димоғдор, ўз қобилияти ва имкониятларига ортиқча ишонадиган, ҳукмини ўтказишга интиладиган кишилардан етишиб чиқади.

Бундай раҳбар назоратдан четда қолса, ўша ерда дағаллик, такаббурлик, тазйик ўтказиш, мажбур қилиш каби ўта салбий ҳолатлар авж олади. Бироқ автократик бошқарув усулини ҳар жиҳатдан ёмон деб бўлмайди. Баъзи бир ҳолларда бўйсунувчиларнинг маданий даражаси, ахлоқи пастлиги сабабли автократик услубни танлаб олиш ҳам иш бериб қолади.

2. Либерал раҳбар. Бундай турдаги раҳбар:

- иродасиз, ташаббуссиз бўлади;
- ўз зиммасига масъулиятни олишни ёқтирмайди;
- ишни ўз ҳолига ташлаб қўяди;
- идорага нисбатан қатъи бўлишдан ҳайикади;
- ўзини ҳалдан ташқари эҳтиёт қилади;
- бирор ходим билан ҳам алоқани бузишни истамайди;
- талабчан эмас, султ назорат қилади;
- сунистеъмолларга бевосита йўл қўймаса ҳам, ўзини билмасликка олади.

Бундай раҳбар ташқаридан кўрсатиладиган таъсирга мойиллиги билан кўзга ташланиб туради.

3. Демократик раҳбар. Бу турдаги раҳбар:

- бошқариш функциясини жамоа фикри билан ҳисоблашиб амалга оширади;
- ишлаб чиқаришни бошқаришга ходимларни жалб қилади, уларнинг билдирган фикрига қулоқ солади, улар билан маслаҳатлашади, ижобий томонларини инобатга олади;
- барча билан баробар ва самимий муносабатда бўлади, устунлигини билдирмайди;
- буйруқ бериш йўли билан эмас, балки ишонтириш услубида иш тутади;
- бўйсунувчиларнинг шахсий ташаббусини, ижодий фаолиятини ривожлантиради ва жамоада ўртоклик ва ишчанлик муҳитини яратди.

Юқорида келтирилган раҳбарлик услублари соф ҳолда учрамайди. Ҳаётда ҳар бир раҳбарнинг иш услуби ҳар хил бўлади, лекин юқоридаги уч услубдан бири яққол сезилиб туради. Раҳбар ҳақиқий

ҳолатга қараб иш тутиши ва бўйсунувчиларнинг ўзига хос шахсий ҳислатларини ҳисобга олиб муомала қилиши керак.

Ҳар учала раҳбарлик тури ўртасида мутаносиблик мавжуд бўлиб, аниқ шароитларда бирининг салмоғи ошиши билан бошқасининг салмоғи камаяди.

Раҳбар масъулияти. Масъулият – раҳбар маданиятининг асосий белгиларидан бири бўлиб, унинг маълум соҳага жавобгарлигини акс эттиради. Масъулият, аввало, ҳар бир кишининг виждони, иймони, қолаверса, ўзгалар олдига, жамоа, жамият, Ватан, миллат олдидаги бурчини теран англашдир. Умуман, масъулият раҳбарнинг зиммасидаги вазифасига нисбатан жавобгарлик ҳиссидир. Масъулиятли раҳбар, энг аввало, ўзига, сўнгра бошқаларга нисбатан талабчан бўлади. Раҳбар фаолиятидаги барча салбий ҳодисалар эса ана шу масъулият ҳиссининг йўқлигидан келиб чиқади.

Масъулиятсизликнинг энг салбий кўриниши – сиёсий масъулиятсизликдир. Сиёсий масъулиятсизлик – сиёсий калтабинлик, сафсатабозлик, найрангбозлик, қаллоблик ва бошқа хунук иллатларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Бинобарин, раҳбарлик лавозимидаги кишидан юксак онг ва тафаккур, ҳушёр идрок талаб этилади. Тарихий тафаккур ва сиёсий онгнинг қай даражада шаклланиши эса, аввало, жамиятнинг тараккиёти, ундаги ички ва ташқи шарт-шароитларга боғлиқ ҳолда кечади.

Раҳбар маънавияти. Раҳбарнинг маънавий маданияти бу – раҳбарда шаклланган (ички) руҳий қувватдир.

Раҳбарда шаклланган маънавий-психологик маданият аждодлар ибратига асосланиб, кадрият даражасида кадрланадиган, шахс маънавий оламини тартибга солиб турувчи, кўникма даражасига етган ҳиссий билимлар мажмуидир. Раҳбардаги маданият – унинг раҳбарлик фаолият усули ва ривожланиш мезонидир. Раҳбар ўз раҳбарлик салоҳиятини ривожлантириши учун маънавий оламини бойитадиган билимларни, эгаллаши, ташаббускорлик қобилиятини ошириб бориши зарур. Раҳбарнинг маънавий мулкига айланган билим унга хоҳиш-истакларини чегаралай билиш, ўзини ташқи тазйик ва таъсирларидан ҳимоя қилишга восита бўлади. Аниқроғи, маънавий, психологик жиҳатдан шаклланган раҳбар бўлиш ҳар қандай ижтимоий-психологик муҳитда ўзини тута билиш, ўзи раҳбарлик қилаётган жамоада ва кенг жамоатчиликда соғлом меҳнат муҳитини яратишдан ва инсонларга самимий муносабатда бўлишдан қониқиб яшашдир. Маънавияти шаклланган раҳбар ўзи яшаётган ижтимоий ҳаётда ёмонликка, адолатсизликка, қонун бузилишларига, Ватан манфаатларига зид

ҳаракатларга қарши курашиш йўлида, шижоат ва фаолият кўрсатилади. Раҳбарларнинг маънавий-психологик маданияти қуйидаги босқичларда намоён бўлади:

Биринчидан, маънавияти нисбатан паст савияда шаклланиган раҳбарлар. Бундай раҳбарлар оддий ахлоқий-руҳий фасилатлардан маҳрум ва жамият маънавий меъёрларини тушуниб етмайдиган, уларни менсимайдиган раҳбар ходимлар.

Иккинчи тоифадаги раҳбарлар маънавий маданияти, ахлоқий даражаси паст бўлиши билан бирга, жамоат фикри, онла, халқ инъиқлари ва бошқа шу каби қадриятлар билан боғлиқ психологик муҳитни тез-тез бузиб турадиган раҳбарлар.

Учинчи тоифадаги раҳбарлар каторига ахлоқ меъёрларини ҳаётий зарурат сифатида ички ишонч ва туйғу билан ўзлаштирмасдан, уларни кўр-кўрона қабул қилувчилар кирди. Бундай раҳбарлар кўп ўқиб ўрланади, улар назарий жиҳатдан юқори билимга эга бўлади, амалда эса бу билимларни қўллай олмайди ёки ташкилотчилик қобилияти етишмайди.

Тўртинчи тур раҳбарлар руҳий-суст, маънавий маданиятли бўлса-да, адолатсизликни ўтқир хиссиёт билан қабул қилади. Уларда ахлоқий билимлар етарли, аммо уларни рўёбга чиқариш учун ташаббускорлик, мустақиллик ва шижоат етишмайди.

Бешинчи тоифадаги раҳбарлар маънавий маданият ва сиёсий-психологик билимларини етарли даражада эгаллаган, ташаббускор ва шижоатли бўлади. Бундай раҳбарлар чуқур билимга, теран тафаккур ва ўтқир мушоавага, маънавий хиссиётларга бой бўлади.

Психологик билимларни атрофлича ўзлаштирган раҳбар юқори даражадаги маданият, муш, ахлоқ категорияларини ўзида доимий характерга айлантирган бўлади. Бу эса раҳбар ўзида индивидуал ва интеллектуал савияни ҳар томонлама шакллантириб боришини тиккто қилади.

Мустақил тарқатиёт бўлида тўлланган тажриба, муш жамоатчилиги ўзбек модели ва кўрсаткич этики ўзимизга ҳис ва ўзимизга мос тарқатиёт этики қилинган бўлиб қолган бўлиб этики берилса амалда шаклланиган барча тарқатиёт ўзгаришлар ва янгиланишлар раҳбарларнинг шаклий қилиниши ва маънавий қилиниши тўлидан ўзгаришларга қатъа ёрдам бериши.

Учинчи раҳбарлик фасилатини, олдига қўйган мақсадларини энг тасаввур қила оладиган, ўз қилиниши ҳақинда қайи урадиган раҳбар энг бир даража шижоатли ва маънавий маъқурадиган қилини

мумкин эмас. Маънавий кнефаси, маънавий мафкураси бўлмаса, ҳар кандай раҳбар ўз йўлидан адашади.

Раҳбар маҳорати – раҳбарнинг бошқарув санъати сирларини билиши, ходимларни танлашдан тортиб, улар билан боғлиқ зиддиятли вазиятларда оптимал ечим топа билиши, ўзи масъул жабҳада ундан фойдаланган ҳолда, юксак меҳнат самарадорлигига эришиш учун жамоасининг бунёдкорлик кучларини сафарбар эта олиши, ташкилотчилик қобилиятининг намоён бўлиши. Раҳбар маҳоратининг муҳим жиҳати унинг муомала маданиятида акс этади, самимият, адолат, муомала, ишбилармонлик асосий муаммо билан иккинчи даражали вазифаларни ўз вақтида фарқлай билиш, ташаббускорлик, оптимизм – раҳбар маҳоратини ташкил этувчи омиллардир.

Раҳбар фазилатлари. Фазилат – бу ижобий сифат ёки хусусиятдир. Инсон – ақили мавжудот: у ёқимли ҳислат ва фазилатлар эгаси. Одамзот пайдо бўлибдики, ҳамisha инсонийлик кнефасини, феъл-атворда ўзига ярашадиган хатти-ҳаракатларни, у ёки бу фазилатларни мужассамлаштиришга интилган.

Форобий ўзининг “Фозил одамлар шахри” номли асарида адолатли жамият куришга қодир бўлган инсонларнинг ахлокий фазилатларида қуйидаги муҳим сифатлар бўлиши лозимлигини таъкидлайди:

1. *“Жисмоний саломатлик ва ақлий камолотнинг бирлигини таъминлаш зарур. Бундай одамларнинг барча аъзолари шу даражада мукамал тараққий этган бўлиши зарурки, у бу аъзолари билан бажармоқчи бўлган барча ишларни осонлик билан бажара олсин.*

2. *Барча масалани, муҳокама ва мунозарани тезда ва тўғри тушуна оладиган, унинг маъносини англай оладиган, сўзловчининг мақсади, айтилган фикрларнинг чинлигини тезда пайқай оладиган бўлсин.*

3. *Хотираси жуда бақувват бўлсин, кўрган-эшитган, сезган нарсаларининг бирортасини ҳам эсидан чиқармай, ёдида сақлаб турадиган бўлсин.*

4. *Зеҳни шу даражада ўткир бўлсинки, бирор нарсанинг аломатини сезиш билан бу аломат нимани билдиришини тездан билиб олсин.*

5. *Сўзлари аниқ бўлсин, фикрини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини раво ва равиан баён эта олсин.*

6. *Билиш ва ўқишга муҳаббати бўлсин, ўрганмоқчи бўлган билимини чарчаини билмай осонликча ўзлаштира олсин.*

7. Овқатланишида, ичимлик ичинда очкўз бўлмасин, табиати қимор ўйинлари ўйнашдан узоқ бўлсин ва улар келтирадиган хурсандчиликдан эжирканадиган бўлсин.

8. Ҳақиқатни ва ҳақиқат тарафдорларини севадиган, ёлгон ва ёлгончиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин.

9. Руҳнинг зурури ва виждонини қадрлайдиган бўлсин, унинг руҳи ўз табиати билан паст ишлардан юқори ва олижаноб ишларга йишлатиладиган бўлсин.

10. Дирҳам, динор ва шу каби туркумга қарашли буюмларга эжирканч билан қарайдиган бўлсин.

11. Ўз табиати билан адолатни севадиган ва адолат учун курашувчиларга хайрихоҳ, адолатсизлик қилиб эжабр-зулм ўтказувчиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин, ўз одамлари ва бошқаларга адолатли бўлсин, гўзал ва яхши ҳисобланган барча нарсаларни барчага тақдим этган ҳолда одамларни адолатга тарғиб этадиган, адолатсизлик оқибатларини йўқотадиган, уларга йўл қўймайдиган бўлсин.

12. Адолатли бўлсин, аммо қайсар бўлмасин, адолат олдида қайсарлик қилиб, ўзбилармонликка беришмасин, лекин ҳар қандай адолатсизлик, пасткашлик олдида лафзли бўлсин, ўзи зарур деб ҳисобланган нарсасини амалга оширишида қатъилик кўрсатсин, қўрқмас, эҳсуур бўлсин, қўрқини ва ожизликни билмасин”¹.

Раҳбарнинг ахлоқий сифат ва ҳислатларини белгиловчи мезонлар кўп. Қуйидаги ижобий ҳислатлар улар орасида алоҳида ўрннга эга:

Камтарлик, аввало, ўз-ўзига талабчанлик, ўз ҳаракатларига, ишига, билимига танкидий қараш, ўзига, куч-қувватига ортикча баҳо бермасликдир. Камтарлик кишиларга бўлган муносабатда намоён бўлади. Инсон одобли бўлса, у кишилар билан шунчалик содда, адилтарона муомала қилади, ўз ишларига ва ҳаракатларига камтарлик билан баҳо беради. Бошқаларга нисбатан ширинсухан бўлади. Камтар инсон бошқалардан ўзини устун қўймайди, ўзига бино қўйиб, сохта шухрат кетидан қувмайди, ютуқлардан эсанкирамайди.

Камтарлик Арастунинг фикрича: “Уятсизлик ва тортинчоқлик ўртасидаги ҳислатдир. Бу ҳислат одамларнинг қилмишларида ва гап сўзларида кўринади. Уятсиз, шалоқ одам ҳаммага, ҳар қандай вазиятда ҳар нарсани гапирaveraди. Тортинчоқ одам эса зарур гапни зарур вақтда айтмайди, зарур ишни бажаришга ҳам эжуръати еттирмайди. Камтарин одам эса, уятсиз одам каби, ҳар вақт, ҳар

¹Сербий. Фозил одамлар шахри. –Т.: “Халк мероси”. 1993. –Б. 186-187.

ерда, ҳар қандай гапни айтавермайди; ва ўта тортинчоқ одам каби, зарур вақтда зарур гапни айтишига журъатсизлик ҳам қилмайди”¹.

Камтарлик – тортинчоқлик ва андишалиқдан фарқ қиладики, улар инсоннинг кадр-қимматини тушириб қўйиши эҳтимоли бор. Камтарлик хокисорлик ва самимийликдан келиб чиқади. У кишиларга бўлган муносабатда ҳам яққол кўринади. Камтарлик инсон ички маънавий дунёсининг ташки ифодаси ҳисобланади. Бу борада Мирзо Абдулқодир Бедил ҳазратлари дейдилар:

*Кибру ҳасад бермас кишига ором
Одамни менсимай қувилди шайтон.*

Тарбия кўрган, одобли кишини унинг камтарлигидан ҳам билиб олиш мумкин. Барча инсоний фазилатлар ичида энг эъзозлиси камтарликдир. Камтарликнинг қарама-қарши томони тақаббурликдир. Уларнинг бири инсонни инсонга яқинлаштиради, иккинчиси эса уни одамлардан узоклаштиради. Хитой мақолига кўра “доно бўлмай туриб, камтар бўлиш мумкин, аммо камтар бўлмай туриб доно бўлиш кийин”.

Адолат. Адолатнинг эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонликдан асосий фарқи шундаки, адолатнинг ўзи бирор-бир қадриятни англатмайди, лекин қадриятлар орасидаги нисбатни белгилайди, уларни баҳолаш мақомига эга. Адолат жамиятни тартибга солувчилик хусусиятига эга бўлиб, унда ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий талаблар мужассамлашган. Адолатни маълум маънода ахлоқ соҳасидаги миқдор ўлчовчи ҳам дейиш мумкин: у талаб билан тақдирлашни ўлчаб турадиган тарозидир. Адолат бор жойда зулм ва зўравонликка, ўзбошимчалик ва бебошликка йўл қўйилмайди. Шу боис, маънавий етукликнинг энг юксак белгиси адолатлилик, десак янглишмаган бўламиз.

Меҳрибонлик, садоқат, вафодорлик каби ахлоқий ҳислатлар ҳайвонларда ҳам мавжуд. Лекин ҳайвонларда бундай ҳислатлар ўз тўдаси, зурриёти ва ўзини асрашга йўналтирилган бўлади. Одамзот эса ўзига қондош бўлмаган бегоналарга ҳам ушбу сифатларни раво кўради. Шундай экан, баъзи ахлоқий сифатлар бевосита ақлга эмас, балки табиатга асосланади. Буни “адолат” мезоний тушунчасида яққол кўриш мумкин.

Адолатнинг ахлоқий тушунча сифатидаги ўзига хослиги Айниқса, ҳуқуқда яққол кўзга ташланади. Ҳуқуқ вазирлигининг ҳатто Адлия вазирлиги деб аталиши, жиноятга яраша жазони белгиловчи, ҳукм чиқарувчи идораларнинг “Одил суд” деган номлар билан юрити-

¹ Арасту. Поэтика. Ахлоқи Кабир –Т.: “Янги аср авлоди”. –Б.128.

иши бунинг далилидир. Лекин адолатни фақат ҳуқуқий тушунча шифатида талқин этиш тўғри эмас. Юқорида айтганимиздек, у – кенг самровли ахлоқий тушунча. У нафақат фуқаролар орасидаги муносабатларни, балки давлат билан халқ, жамият билан шахс ўртасидаги алоқалар мезонини ҳам ўз ичига олади. Шу боис халқ орасида минг йиллар мобайнида одил подшо идеалининг яшаб келгани бежиз эмас.

Виждон. Ахлоқшуносликнинг таъсир доираси ниҳоятда кенг категорияларидан бири виждондир. У инсоннинг ўз фаолияти, қилган ишлари ва белгиллаган мақсадларини руҳий таҳлил эта олиш имкониятидир. Инсон маънавиятининг кучи, қудрати ҳам, ўз қилмишига ўзи ҳолисона баҳо бера олиш даражаси билан белгиланади. Виждон, Зигмунд Фрейд таъбири билан айтганда, аъло мен, мен устидан назорат ўрнатиб, уни бошқариб турувчи иккинчи бир, юқори даражадаги мен. Агар уят ҳисси инсоннинг ташқи, жамиятга боғлиқлигидан келиб чиқса, виждон унинг ички ўз-ўзига боғлиқлигини намоён этади. Бу ички боғлиқлик ташқи боғлиқликка нисбатан теран ва доимийдир: уят маълум бир вақт ичида одамнинг ўз ноҳўя ҳаракати туфайли юзага келган ўнғайсизлиги бўлса, виждон азоби бу – оддий ўнғайсизлик эмас, балки қалбдаги, одамдаги одамийликка эътиқоднинг фарёди, талаби. Уни қондирмас экансиз, ҳеч қачон азоб тўхтамайди. Уят билан виждонни, шу боис, денгиздаги муз тоғи – айсбергга ўхшатиш мумкин: юзага уят тарзида чиқиб турган қисми теранликдаги қисмидан юз, балки минг баробар кичик.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримов томонидан ҳам виждонга шундай баҳо берилган: “Виждон поклиги ва бедорлиги асрлар, замонлар оша инсон маънавиятининг устунларидан бири бўлиб келмоқда. Жамият ҳаётида адолат ва ҳақиқат, меҳр-шафқат, инсоф у диёнат каби тушунчаларни қарор топтиришда айнан мана шу омилнинг ўрни ва таъсири бекиёсдир.”

Виждон – шахснинг фақат ўзигагина хос бўлган руҳий таҳлил имкониятидир. Лекин, шахснинг виждони умуминсоний, миллий, маънавий қадриятлар заминида шаклланади, унинг ўзига хос эҳтиёжи ва манфаатлари, дунёқараши ва маданияти ҳамда маънавий камолоти даражаси билан аралашиб, фаолиятига баҳо беришга имкон яратадиган руҳий мезонга айланади. Шу сабабли виждонлилик даражаси ҳаммада бир хил бўлиши мумкин эмас. Виждон асосида ўз қилмиш-мизигагина эмас, балки бошқаларнинг фаолиятига, жамиятдаги воқеа ва ҳодисалар, ижтимоий вазиятга ҳам баҳо берамиз.

Ҳалоллик. Ҳалоллик “виждон”, “адолат” ва “бурч” каби ахлоқшунослик мезоний тушунчалари билан боғлиқ. Даставвал, у диний

тушунча сифатида вужудга келиб, ҳар бир мусулмоннинг емак-ичмаги, жинсий ва иктисодий хатти-ҳаракатлари сифатини белгилаб берувчи шаръий меъёр бўлиб амал қилган, унинг зидди – ҳаром диний нуқтан назардан салбий ҳисобланган хатти-ҳаракатларга нисбатан қўлланилган. М., бисмил қилинган ҳайвон ё парранда гўшти – ҳалол, ўлакса гўшти – ҳаром, никохдаги жинсий алоқа – ҳалол, зино – ҳаром, меҳнат ҳақи – ҳалол, ўғрилиқ билан топилган мол – ҳаром в.х.к. Донишмандлар фикрича, “Ҳалоллик ҳар қандай мартабани безайди” (*Шиллер*), “Ҳалол одамни таъқиб этиш мумкин, аммо уни бадном қилиб бўлмайди” (*Вольтер*).

Раҳмдиллик – бундай раҳбар барчага раҳм-шафқатли бўлади. Улар бошқаларни кўп нарсда кечирришади, аммо ўзларини ҳеч нарсда кечирришмайди. Улар раҳм-шафқат инсонларнинг энг олий фазилатларидан бири эканлигини, раҳм-шафқатли киши доимо одамларга ёрдам қўлини чўзишини, ожиз ва нотавон кишилардан хабар олиб туриши лозимлигини яхши тушунадилар.

Хушхулқилик – бундай раҳбар инсон гўзаллигининг асоси унинг чиройли хулқида эканлигини, айнан хушхулқилик инсонни улуғликка олиб боришини, ёқимли хулқ эгасидан барча катта-кичик хурсанд бўлишини, бундай хулқ эгаси бошқаларни хурсанд қилишдан ташқари, ўзи ҳам доимо хурсанд юришини, бошқалардан эса ўзига муҳаббат ва мулоимлик қайтишини яхши тушунади.

Раҳбар маданияти. Маданият, аввало, маънавий бойлик ҳосиласидир. Сиёсий маданияти юксак раҳбар миллат, давлат, халқ манфаати нуқтан назаридан иш тутади, умумманфаатини ўз шахсий эҳтиёж ва манфаатларидан устун қўяди.

Аввало, раҳбарлар ва раҳбарликка даъвогар шахслар ўзларини ҳар жиҳатдан тарбиялаб боришлари лозим. Бунинг учун сиёсий ҳаётдан хабардор бўлиш ёки иктисодий ва касбий билимларни ўзлаштиришнинг ўзигина кифоя қилмайди. Улар жаҳон тажрибалари асосида шаклланган илғор бошқарув малакаларини ҳам ўзлаштирган бўлишлари керак. Бугунги раҳбар бунга ўзига нисбатан талабчан бўлиб эришади. Масалан, у ҳар куни газета ва журналлар ўқиши, радио ва ойнаи жаҳон янгиликларидан хабардор бўлиш орқали ҳам маълум даражада билим эгаллаши мумкин. Яна сиёсат, иктисодиёт ва маънавиятга дахлдор китобларни, ҳатто мумтоз адабиётларни мустақил ўқиши, тарихий жараёнларни чуқур мушоҳада қилиш ҳам унинг дунёқарашини кенгайтиради.

Буларнинг барчаси раҳбар маданий савиясининг ўсиб боришига ва сиёсий маданиятининг такомиллашувига катта ёрдам беради.

Чунки чекланган тафаккур, чала билим, паст маданият билан дунёни билиб, масъулиятли иш ва мансабни эгаллаб бўлмайди.

Бинобарин, демократик асосда шаклланиб бораётган жамиятимиз талаби шуки, сиёсий етук, ақлан ва маънан баркамол, пухта билимга эга бўлган теран тафаккурли кишиларгина раҳбар бўлишга ҳақлидирлар.

Аждодларимизнинг киндик қони тўкилган муқаддас масканимиз саналмиш шу Ватаннинг бир қафт тупроғи, зилол суви, тоза ҳавоси, ранго-ранг табиатию қир-адири, тоғ-тошлари юракка шунчалик яқинки, буни бир сўз билан таърифлаш қийин. Ана шундай мўътабар Ватамда раҳбарлик қилиш, унинг келажак авлоди, ҳар бир жамоасига масъул бўлиш, бутун умрини раҳбарлик меҳнатига бағишлаш, юрт равнақи учун умрини сарфлаш ҳар бир етакчи учун катта бахт.

Раҳбар ўз ходимларини қабул қилиш маданиятига эга бўлиши лозим. Чунки, ходимларни қабул қилиш, уларнинг ташвишларига қулоқ солиш, оғирликларини енгил қилиш ҳар бир раҳбарнинг бурчи ва вазифаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам қабул маданиятига риоя қилиш учун раҳбар куйидагиларга эътибор бериши лозим:

-суҳбатдошингизни қанча вақтингиз борлиги тўғрисида огоҳлантиринг;

-фақат суҳбатдошингиз гапларига мўлжал олиб вазиятни кўз олдингизга келтиринг;

тўхтаиб бўлмайдиган, узил-кесил мунозаралардан ўзингизни тийинг;

-ўз фикрингизни ишончли ва батафсил айтинг;

-ўз ғоянгизни изчиллик билан баён этинг;

-баланд овозда гапирманг, сўзларингиз дона-дона ва равон бўлсин;

-қарши танбеҳ ҳолларда ўзингизга нисбатан танқидий ёндашинг;

-шунчаки фикрлаш ёки ҳақиқатан ҳам шундайми – улар ўртасидаги фарқни билинг;

-саволларни шундай тузингки, улар бир хил тушунилсин;

-муаммо муҳокамасини аниқ ечим билан тугатинг;

-ишни қалаштирманг. Зудлик билан кўрсатма беринг;

-суҳбатдошингизни юмуши ўзи учун ўта муҳим эканлигини унутманг.

Қабулингизда бўлган кишининг муаммосини ечиш имкониятингиз бўлмаса ҳам, сиз у кишини самимий, илтифот билан кузатинг ва хайрихоҳлик билан ишининг ўнгланиб кетишига умид бахш этинг.

Раҳбар маданияти унинг минбарда чиқиб сўзлаган чоғида, у ерда ўзини тутишида, нуткида ҳам ўз аксини топади.

Сиз минбардасиз:

- нутқингиз тушунарли ва осон қабул қилинмоғи лозим;
- нутқни дарров бошламанг. “Сизга эътибор беришга” имкон беринг;
- маълумот ва рақамларни ўқиб беринг;
- микрофон борлигини унутманг.

Айрим тавсиялар

- нутқ маъноли, аниқ, дона-дона, таъсирчан бўлиши лозимлигини унутманг;
- нутқингизда жаргон сўзларни қўлланманг;
- муҳим фикрларга урғу беринг ва имо-ишорани ўрнида қўлланг.

Нутқ пайтида қуйидагиларни эсда тутинг:

- ҳаддан ташқари баланд овозда нутқ сўзлаш тингловчиларга ўз ҳукмини ўтказаятгандек таассурот қолдиради;
- ҳаддан ташқари паст овоздаги нутқ унинг қабул қилинишини пасайтиради ва акс саволларни юзага келтиради;
- ҳаддан ташқари чўзиб, имиллаб нутқ сўзлаш вақтни чўзаяпти, деган фикрни туғдиради;
- ҳаддан ташқари тез сўзлаш эса, аудиторияга бўлган ҳурмат-сизлик деб қабул қилинади.

Шуни эсда тутинг:

<i>Раҳбар айтиши мумкин</i>	<i>Раҳбар айтмаслиги лозим</i>
Мен ўз фикримни аниқ ва тўла айта олмадим	Сиз мени тушуна олмайсиз
Мен ҳатога йўл қўйдим ва уни тузатаман	Бу менинг айбим эмас
Буни бошқача тушунтиришга ҳаракат қиламан	Юз марталаб сизга такрорлаяпман
Инсон умрини охиригача ўрганар экан.	Менинг иш тажрибам шу
Эҳтимол, бунга биз турлича ёндашар эканмиз	Сиз ноҳақсиз, мен ўз фикримда қоламан

Раҳбар низо ва келишмовчиликлар ҳолатида ўзини тута билиши зарур. Низо ва келишмовчиликлар меҳнат жамоаларидаги энг нохуш ҳолатлардан ҳисобланади. Бошқарув жараёнида низо – бу раҳбар, ишчи ва бошқа ходимлар ўртасида муайян масалаларни ҳал қилишда томонларнинг бир-бири билан бир ечимга кела олмаганлиги туфайли вужудга келадиган вазиятдир. Ташкилотда раҳбарият ва ходим ўртасида юзага келувчи низо бутун жамоага эмас, балки “танланган” одамларгагина ёмон таъсир этиши мумкин.

Меҳнат жамоасида низоли вазиятлар турли сабабларга кўра вужудга келиши мумкин:

- меҳнатни ташкил қилишдаги камчиликлар;
- ҳақ тўлаш такомиллаштирилмаганида;
- ёмон меҳнат шароитлари;
- меҳнат ҳақидаги конун бузилганда;
- раҳбарликнинг қоникарсиз савияси;
- ўзаро муносабатлар маданиятининг паст савиядалиги.

Низоларнинг тўрт хил тури кўпроқ учрайди:

- ички шахсий низо;
- шахслараро низо;
- шахс ва гуруҳ ўртасидаги низо;
- гуруҳлараро низо.

Адолатли раҳбар низоли бартараф этиш учун нима қилиши керак?

Низоли бартараф этишда раҳбар ўз хулқи, маданиятига таяниб қуйидагича ҳаракат қилмоғи лозим.

Даставвал:

- низонинг таъсир қилиш доирасини топинг;
- низонинг келиб чиқишидаги сабаб ва баҳонани аниқланг;
- низонинг келиб чиқишида ходимларнинг субъектив баҳоларини ажратинг;
- низонинг қандай оқибатларга олиб келишини баҳоланг;
- низонинг ривожланиш динамикасига баҳо беринг.

Низоли бартараф қилиш жараёнидаги хатти-ҳаракатлар:

- мавзудан четлашиш, диққатни бошқа йўналишга қаратиш;
- муросага келиш, ҳеч бўлмаса жорий келишувга эришиш;
- низони музлатиш, сақлаб қолиш;

-ишонтириш. Ҳокимлик позициясида эмас, балки тенг ҳуқуқлик асосида ечимни топиш.

Эсда тутинг:

-низо доирасини кенгайтирманг;
-мурасага келувчи позитив қарорлар таклиф қилинг;
-чўрт кесар, қатъилик шакллари қўлланманг;
-шиқоятлар сонини камайтиринг;
-иккинчи даражали томонларга эътибор берманг;
-томонлар гапларини бўлманг, уларни бир-бирлари тан олишига эришинг;

-мавзуга умумий қарашларни ҳосил қилишга ҳаракат қилинг.

Низоли ҳолатларнинг олдини олиш ва ундан муваффақиятли чиқишнинг энг ишончли воситаси – бу ҳар бир касбга ҳос ҳулқ, муомала маданиятининг шаклланиб, сайқалланиб, маҳорат даражасига етказилганидир.

Зиддиятларнинг босқичлари. Зиддиятлар ўзига ҳос хусусиятларга эга бўлса-да, умумий ўтиш босқичларига эга:

1-босқич – қарама-қарши манфаатлар, кадриятлар ва меъёрларнинг салоҳиятли шаклланиши;

2-босқич – потенциал зиддиятлардан реал ҳолатга ўтиш;

3-босқич – зиддиятли ҳатти-ҳаракатлар;

4-босқич – зиддиятнинг ҳал бўлиши.

Зиддият тузилмаси. Ҳар бир зиддият аниқ тузилмага эга. Ҳар қандай зиддиятда унинг объекти мавжуд бўлиб, у ташкилий ёки технологик ҳамда меҳнат ҳақини тўлаш, томонларнинг шахсий ёки ишбилармонлик хусусияти билан боғлиқ. Зиддиятнинг кейинги элементи мақсади, иштирокчиларнинг субъектив мотивлари, уларнинг моддий, маънавий қарашлари билан боғлиқ жараён ҳисобланади. Шунингдек, зиддият оппонентлар, аниқ шахслар мавжудлигини ҳам эътироф этади. Шу билан бирга, зиддиятда баҳона ва асл сабабни ажрата олиш ниҳоятда муҳим.

Раҳбар-амалиётчи ҳар доим шуни эсдан чиқармаслиги лозимки, зиддиятнинг мазкур элементлари мавжуд экан, уларни бартараф этиш мушкул. Зиддиятни куч ишлатиш ёки мурасага келтиришга ҳаракат, бошқа инсонларни мазкур жараёнга қўшилиши зиддиятни янада кескинлаштириб, вазиятни мураккаблаштиради. Демак, зиддиятнинг ҳеч бўлмаганда бир унсурини йўқотишга эришиш лозим.

Мутахассислар томонидан инсонларнинг зиддиятли вазиятлардаги ҳатти-ҳаракатлари, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқилган. Аввалам-

эр, инсоннинг муомала жараёнидаги зиддиятчи вазиятини олиб қарайлик. Юқоридаги бўлимларда айтганимиздек, инсонларнинг ўзаро муносабатидаги муомала жараёни уч амални тақозо этади. Булар – *идрок этиши, ҳиссиётлар, ахборот алмашинувчи.*

Таянч иборалар

Раҳбар маънавияти, раҳбар маданияти, либерал раҳбар, автократ раҳбар, демократ раҳбар, раҳбар – бошқарувчи; раҳбар – дипломат; раҳбар – мураббий, тарбиячи; раҳбар – инсон; раҳбар – тадбиркор; раҳбар – инноватор, раҳбар масъулияти, раҳбар ахлоқи, камтарлик, адонат, камсукумлик, шижоатлилик, талабчанлик, раҳимдиллик, хуш-хуллилик, ички шахсий низо, шахслараро низо, шахс ва гуруҳ ўртасидаги низо, гуруҳлараро низо, зиддиятлар.

Мавзунинг ўзлаштириш учун саволлар

1. Давлат хизматчисининг раҳбарлик услуби, бошқариш услуби, иш услуби ҳақида нималарни биласиз?
2. Раҳбарнинг эл назаридан қолнишга олиб келадиган иллатларни санаб беринг.
3. Раҳбар қандай талабларга жавоб бериши лозим?
4. Раҳбарнинг автократик, либерал ҳамда демократик услубларини қўллашнинг нисбатлари қандай бўлиши керак деб ўйлайсиз?
5. Раҳбар қандай фазилатларга эга бўлиши лозим?
6. Раҳбар маданияти ҳақидаги фикрингиз.
7. Ходимларни қабул қилиш маданиятини изоҳлаб беринг.
8. Давлат хизматчисининг фазилатлари ва маданияти.
9. Низоли вазиятни бошқаришнинг қандай самарали усуллари мавжуд?
10. Раҳбарнинг низони бартараф қилиш йўллари санаб беринг.

БОШҚАРУВ ПЕДАГОГИКАСИ, ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИНИНГ ПЕДАГОГИК ЙЎНАЛГАНЛИГИ

Яхши стратегия ва уни амалга ошириш – яхши бошқарувнинг ишончли белгиси. Раҳбар бошқарув стратегияси бешта бир-бирига боғлиқ масалани ҳал этишга асосланади. Булар:

1. Ташкилот бажариши лозим бўлган стратегик кўра билиш, сарфат, узоқ муддатли йўналиши ва аниқ вазифани шакллантириш;
2. Стратегик кўра билиш ва зиммадаги вазифани аниқ мақсад ҳамда топшириққа айланттириш;

3. Мақсад ва вазифаларга эришиш стратегиясини ишлаб чиқиш;
4. Қабул қилинган стратегияни малакали ҳамда самарали татбиқ этиш ва амалга ошириш;

5. Иш натижаларини баҳолаш, янги йўналишларни ўрганиш ва ривожланишининг узоқ муддатли йўналиши, стратегия мақсадлари ёки амалдаги тажрибага асосан уни амалга ошириш усуллари, ўзгарувчан шароитлар, янги ғоялар ва имкониятларга қаратилган хатти-ҳаракатларни амалга ошириш.

Ташкилот бажариши лозим бўлган стратегик кўра билишни, ҳаракат, узоқ муддатли йўналишини ва аниқ вазифани шакллантириши. Бу вазифани бажаришда ташкилот раҳбари қуйидаги саволларга жавоб бериши лозим: Биз нима қилолқчимиз ва нимага эришамиз? Зиммадаги вазифа баён қилинганда ташкилот фаолиятининг тавсифи аниқлашади ва у мижозлар учун нима қилиши кераклиги белгиланади. Раҳбар эса ўз ходимларида “мақсад туйғусини” юзага келтириш учун, уларни ташкилотнинг стратегик мўлжали ва зиммадаги вазифа тўғрисида хабардор қилиши лозим.

Стратегик кўра билиш ва зиммадаги вазифани аниқ мақсад ҳамда топшириққа айлантириши. Раҳбарият томонидан белгиланган мақсадлар қисқа ва узоқ муддатли бўлади. Қисқа ва узоқ муддатли мақсадларни уйғунлаштириш керак бўлган ҳолларда кейингиси устувор ҳисобланади. Мақсадларни белгилашда соҳадаги барча раҳбарлар иштирок этиши лозим. Ташкилот раҳбари барча бўлинмалари орқали олдига аниқ вазифалар қўяди, буларни ҳал этиш умумий мақсадга эришилишига муайян ҳисса бўлиб қўшилади.

Бошқарув стратегияси бешта ўзаро боғлиқ вазифани бажаришга асосланади: стратегик кўра билиш ва ташкилот вазифасини шакллантириш; мақсадларни белгилаш; мақсадларга эришиш стратегиясини ишлаб чиқиш; стратегияни жорий этиш ва амалга ошириш; ишларни баҳолаш, янги йўналишларни ўрганиш ва тўғриловчи ҳаракатларни амалга ошириш. Бу вазифалар бир йўла ва абадий ҳал бўлмайди, чунки тез-тез янги вазиятлар юзага келиши натижасида тўғриловчи ҳаракатлар ўтказиш зарурати юзага чиқади.

Кишиларнинг билими раҳбар касбий ваколатининг кўрсаткичидир. Инсон ижтимоий муносабатлар тизимига қўшилганда ва мустақил фаолият учун ижтимоий сифатга эга бўлганда шахс сифатида қарор топади.

Шахс – алоҳида киши, ижтимоий-маънавий, ахлокий моҳиятнинг ўзида мужассамлаштирган одам. Бу гушунча барча ижтимоий-гуманитар фанларда ўз предмети нуқтаи назаридан ишлатилади. Шахс

ҳақида хилма-хил талқинлар бор. Шахс – биофизиологик, ижтимоий, маънавий, ахлоқий ва эстетик фазилат ва ҳислатларнинг яхлит бир бутунликка айланиши ҳамда муносабатлар тизими билан қамраб олинishiдир. Шахснинг шаклланишида куйидаги омиллар қатнашади: 1) биологик (насл); 2) табиий муҳит; 3) маданий муҳит; 4) ижтимоий тажриба; 5) одамлар билан муносабат. Шахснинг биофизиологик жиҳати овқатланиш, жойлашиш, жинсий алоқаларга киришиш, бола туғилиши каби индивидуал фаолияти билан боғлиқ ҳодисалардир. Шахснинг шаклланишига табиий алоқадор буюм ва алоқалар олами физик муҳит деб аталади. Шахс маданийлашган жонзот; ижтимоий, тарихий тажрибага эга бўлган муайян авлод вакили; одамлараро муносабатлар субъекти бўлиши ҳам мумкин. Бу уч омил ҳам шахс ҳаёти ва фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

Шахс – жамиятдаги алоҳида бир киши, одам. Лекин одам шаклидаги ҳар бир мавжудотга нисбатан “шахс” сўзини қўллаб бўлмайди. Қўзга кўрингани, намоён бўлгани учун инсонни башар, инсониятни эса башарият дейдилар. Жисм эгаси бўлмиш ҳар бир башар шахс даражасига кўтарилма олмаслиги ҳам мумкин.

Фалсафада “индивид” деган агама ва тушунча бўлиб, лотинча “индивидум” деган сўздан келиб чикқан, “бўлинмайдиган” деган маънони англатадиган бу агама мустақил яшайдиган тирик вужуд, ҳар бир шахс, ҳайвон ва ўсимликни билдиради.

Индивидуал онг – айрим шахснинг онги, давр, замон, миллат, индивидуал турмуш таъсирида шаклланган шахснинг маънавий дунёси. Индивидуал онг ижтимоий онг билан узвий боғланган, чунки ҳар бир шахс муайян жамиятда муайян муҳитда яшайди, шунинг учун унинг онги ижтимоий онгнинг ифодасидир. Аммо индивидуал онг ижтимоий онгдан ажралмас бўлса-да, ҳар доим ҳам ижтимоий онгнинг бир бўлаги бўлавермайди.

1) Шахсга нисбатан, ижтимоий муносабатлар ва онгли фаолият субъекти сифатидаги инсон; 2) индивидни жамият аъзоси сифатида тавсифловчи ижтимоий қимматли хусусиятларнинг барқарор тизими каби тавсифлар ҳам мавжуд. Индивид ижтимоий функцияларни ўзлаштириш ва ўз-ўзини англашни ривожлантириш жараёнида Шахс бўлиб етишади. Ижтимоий умумийликка қўшилишга интилиш ва шу билан бирга алоҳидаланиш, ижодий индивидуаллик намоён қилиш Шахсни ижтимоий муносабатлар маҳсули ва субъектига айлантиради. Шахснинг шаклланиши индивидларнинг ижтимоийлашиши яъни тарбиялаш жараёнида амалга ошади. Шахс – турмушнинг муайян ижтимоий-тарихий шароитлари маҳсули. Индивидуал, тақрорлан-

майдиган куйндаги психологик кўрсаткичлар намоён бўлади: укув, қобилият, қизиққонлик, хусусият, йўналганлик. Хусусият – муносабатлар тўртта тизимда намоён бўлувчи атроф муҳитга ва ўз-ўзига муносабатнинг барча ранг-баранглигини акс эттирувчи.

Шахс ўз эҳтиёжини қондиришга интилиб, турли меҳнат ва ижтимоий фаолият соҳасига кириб боради. Олимларнинг фикрича, шахс фаоллигининг манбаи унинг турли-туман эҳтиёжларидир. Эҳтиёж – бу индивиднинг ривожланиши ва фаол даражада ўзини намоён қилишининг шароитларга боғлиқ бўлган омилidir. Эҳтиёжларнинг куйндаги турлари ажратилади: биологик, физиологик, психологик, ижтимоий.

Рус олими Р.Немов фикрича, шахсдаги мавжуд эҳтиёжларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. *Биологик эҳтиёжлар* – бу физиологик (ташналик, очлик, уйку, жинсий, мослашув ва бошқалар) эҳтиёжлар.

2. *Ижтимоий эҳтиёжлар* – бу меҳнат қилиш, билиш, эстетик ва ахлокий-маънавий эҳтиёжлар.

Эҳтиёжларни биологик ҳамда ижтимоий турларга бўлганимиз билан шу нарсани унутмаслигимиз лозимки, шахсдаги ҳар қандай эҳтиёж ҳам ижтимоийлашган бўлади, яъни улар ўша жамият ва муҳитдаги қадриятлар, маданий нормалар ва инсонлараро муносабатлар характерига боғлиқ бўлади. Масалан, энг табиий ва тушунарли ҳисобланган бизнинг овқатланишга бўлган эҳтиёжимизни олсак, у ҳам конкрет муҳитга қараб турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Кишининг дастурхон атрофида ўзини тутиши унинг тарбияланганлик даражаси, маданияти ва бошқа бир қатор омилларга боғлиқ.

Машҳур америкалик психолог, психиатр ва гуманистик психология вакили Абрахам Маслоу (1908-1970) эҳтиёжларнинг иерархик моделини яратган. Унингча, одамлар эҳтиёжнинг кўплаб турларини бошларидан кечирадилар. Муаллиф уларни бир неча гуруҳга бўлиб таҳлил қилган:

-*психофизиологик эҳтиёжларга* ташналик, очлик, дам олиш, уй-жой, жинсий алоқага бўлган эҳтиёжлар қиради;

-*хавфсизлик ва келажакка шшонч эҳтиёжлари* – бу эҳтиёжлар маълум бир гуруҳга хос бўлиб, унда инсонларнинг бир-бирини тушуниши, севги муносабатлари, ўзаро ижтимоий муносабатларга қиришимлилиги, боғлиқлиги, қўллаб-қувватлаши кабилар қиради. А.Маслоу бу эҳтиёжларни ўзини эҳтиёжлари сирасига киритади;

-ижтимоий мансублик эҳтиёжлари – жамиятда кераклиги ва ўз
фрн бор эканлигини ҳис қилиш эҳтиёжи. Расмий ва норасмий жамоа-
лар, дўстлик ришталари бунга яққол мисол бўлади;

-обрў, ҳурмат қозониш, ўзини аҳамиятли ҳис этиш эҳтиёжлари
- бунга ўзини ўзи ҳурмат қилиш ва тан олиш эҳтиёжлари кириб, бу
кам ўсиш эҳтиёжига тааллуқлидир;

-ўзини намоен этиш, ўзидан из қолдириш эҳтиёжлари (юкса-
тлиш) – бу энг юқори эҳтиёж поғонасидир. Унда аҳамиятга молик,
кадрланадиган шарт-шароитларда ва ривожланишида инсоннинг шахс
сифатидаги такомиллашуви назарга олинади. А.Маслоунинг таъкид-
лашча, инсоннинг орзу ва эҳтиёжлари чексиздир. Ҳар бир инсон бир
маррага келгандан сўнг дарҳол иккинчи бир маррани мўлжаллай
бошлайди. “Мақсад – интилиш – етишиш” жараёнини қайта-қайтадан
такрорланаверади.

-барча юқори эҳтиёж кўрсаткичлари катъий иерархик тузилиш-
лар орқали амалга ошади. А.Маслоунинг фикрича, эҳтиёжнинг юқори
поғонаси, қачонки эҳтиёжнинг пастки поғонаси (“физиологик,
лавсизлик ва ҳимоя”) кондирилгандагина юзага чиқади.

А.Маслоунинг фикрича, соғлом ривожланиш учун бизнинг
қобилиятларимизни амалга ошириш, кўрсатиш даркор, зеро, психик
бузилишларнинг аломати ана шу ички имкониятлар, қобилиятларни
тормозлаш ёки шу қобилиятларни рўёбга чиқармаслик натижасида
пайдо бўлади.

Унинг назарияси ташкилотлар бошқарувида муҳим аҳамият
қасб этди. Раҳбарлар ишчилар нима учун ишлашни хоҳлашади-ю,
нега хоҳлашмайди, деган нарсани аста-секинлик билан тушунишади.
Уларга шу нарса маълум бўлдики, шахснинг эҳтиёж турларига қараб
мотивацияси кенг қўламда аниқланади. Ўз қўл остидагиларнинг
эҳтиёжларини амалга ошириш йўли билан уларнинг муаммоларини
ҳал қилиш мумкин. Муаллифнинг фикрича, мазкур жараёни бадий
асар яратиш, спорт бўйича муваффақиятларга эришиш, ҳатто, ота-
оналик бурчининг яхши адо этилиши мисолларида кўриш мумкин.

Индивидуаллик бу – хулқ-атворнинг ўзига хослиги ва муайян
фаолият турига мувофиқлики белгилловчи шахснинг хусусияти. Бу
шахснинг ўзига хослиги, унинг ҳеч кимга ўхшамаслиги. Раҳбарнинг
худди шундай индивидуал хусусиятга эга шахслар билан ишлашига
тўғри келади ҳамда улар билан тил топишиши керак бўлади. Инсон
хусусиятларининг қуйидаги турлари мавжуд:

Сангвиник: одамлар билан тезда чиқишиб кетади ва улар билан
фаол алоқага киришади; бир таҳлилдаги ишларни ёқтирмайди ва бир

тур фаолиятини бошқа тур фаолиятига осон алмаштиради; серзавк, ўз ҳиссиётларини осон бошқаради ва янги шароитга тезда мослашади. Баланд овозда, тез ва дона-дона қилиб гапиреди, нутқига ифодавий хатти-ҳаракатлар ва имо-ишораларни қўшиб юборади. Ўз ақлий қобилиятига нисбатан мулозаматларга бефарқ эмас.

Флегматик: хатти-ҳаракатлари бир текис ва унга салмоқлаб кўрилмаган, шошма-шошарлик билан қарор қабул қилиш бегона, бир фаолиятдан бошқасига кўчиши суств, янги шароитларга тезда мослашади ва кам ҳафсала. Уни бирор нима қилиши учун ташқи кучли турки керак. Чидамлилиқ ва ўзини тута билишлиқ ўзига хосдир. Хотиржам сўзлайди, ҳиссиётларини кескин намоиш қилмайди.

Холерик: ниҳоятда ишчанлиги билан ажралиб туради, жуда фаол ва кучини қаерга қўйишни билмайдиган бўлади; бош кўтармай ишлаши мумкин ва қийинчилиқларни кўтаринки руҳда енгади. Кўпинча, фаоллиги кучайгандан сўнг тушкунлиқ даври бошланади ва толиқиш юз беради, айниқса, бундай ҳолат фаол қилинган ҳаракат муваффақият келтирмаса, юз беради. Холерикнинг кайфияти барқарор эмас, у қизиққон, ўзига бино қўйган ва бир томонлама фикрлайди. Тутилиб тез сўзлайди.

Меланхолик: ҳаддан ташқари таъсирчан, тезда киришиб кетадиган ва арзимас нарсаларни ҳам кўнгилга оладиган; танг вазиятларда кўпинча саросимага тушиб қолади, эзиллиш ва зериклиш кайфияти унга хос; муваффақиятсизлиқдан қаттиқ қайғуради. Турмушдаги ўзгаришларни секинлиқ билан ўзлаштиради ва унга кўникиши жуда суств; уятчан, чўчинкираб туради ва қатъиятсиз.

Шахснинг меҳнат ва ижтимоий соҳадаги фаолиятининг муҳити ва натижасини белгилувчи индивидуал хусусиятга ҳис-ҳаяжон ва сезги, укув ва ақлий фаолият, табиат ва ирода киради.

Ҳис-ҳаяжон – бу шахснинг атроф муҳитга, одамлар ва ўз-ўзига бевосита ташвиш шаклида муносабатда бўлиш усули. Ҳаётда юз берадиган кўпгина вазиятлар турли ҳис-ҳаяжон юзага келиши билан боғлиқ: ижобий ва салбий, чуқур ва юзаки ва б.

Сезги – шахснинг бирор нарса ёки ҳодисага муносабатини ифода этувчи барқарор муносабатига оид ҳис-ҳаяжон. Сезгининг қуйидаги турлари мавжуд: маънавий (ижтимоий бурч, севги, бурч, гурур), интеллектуал (маълум натижалардан олимнинг хурсанд бўлиши ёки кўнгли тўлмаслиги, конструктор ва ҳ.к.ларнинг кониклиш ҳосил қилиши ёки қилмаслиги), эстетик – шахснинг ўзини қуршаб турган оламдаги ва санъатдаги гўзаллиқлардан таъсирланишини белгилайди.

Укув, бу – шахс табиий қобилиятининг ривожланган ҳолати. У қуйидагича бўлиши мумкин:

умумий – диққат, кузатувчанлик, эслаб қолиш, ижодий тасаввур, мулоҳазалилик ва б.;

махсус – тасаввурий (чизиклар, мутаносиблик ва бошқаларни сезиш), математик (абстракт фикрлаш, таҳлил ва синтезга мойиллик), ташкилотчилик ва бошқа ҳислатлар.

Бундай укувлар инсонни ўқитиш ва тарбиялаш жараёнида белгиланади, шунингдек, унинг фаол меҳнат ва ижтимоий фаолияти мобайнида шаклланади.

Ақлий фаолият: прагматик маънода – бу ҳаётнинг мазмунини англаш, мақсад ҳамда вазифаларни белгилаш, уларни ҳал этишининг самарали усулларини излаш. У ноаниқликни камайтиришга йўналтирилади.

Характер – бу индивидуал руҳий хусусиятлар мажмуи. Инсонда одатдаги шароитда намоён бўлади ва шундай шароитда унга хос хатти-ҳаракат усулларида ифодаланади. Табиатнинг умумий кўриниши шахснинг фуқаролик масъулияти, бурчи, одамларга ва ўз-ўзига муносабатида акс этади.

Бошқарув фаолиятининг муваффақияти кўп жиҳатдан ходимларнинг меҳнатга манфаат билан муносабат билдиришига боғлиқ. Меҳнатга қизиқтириш тузилмаси ходимда ўз касбий фаолияти натижасидан фахрланиш туйғусини уйғотиши лозим.

Раҳбарнинг касбий ваколатлигининг кўрсаткичи бўлиб, одамларни билиш: улар индивидуал ва ижтимоий-психологик сифатлари ҳисобланади. Эмоция ва ҳис этиш, укув ва ақлий фаолият, хусусият ва проба индивидуал психологик сифатлар саналади. Бу ҳислатлар авлоддан-авлодга кон орқали ўтади. Булардан фаркли ўларок, ижтимоий-психологик сифатлар ижтимоий орттирилган ҳисобланади. Бошқарув фаолиятидаги муваффақият кўп жиҳатдан раҳбарнинг ходимларни меҳнатга қизиқиш билан муносабатда бўлишдан қанчалик манфаатдор қила билишига боғлиқ.

Раҳбарнинг фаолияти кўп жиҳатдан педагогик фаолиятдан иборат бўлади. Раҳбар бажарувчиларга қатъият билан ўз гоясини ўтказадди ва уларни амалга оширишни ўргатади. Ҳар бир раҳбар психологик билимлар билан бир қаторда, муайян педагогик билимга ҳам эга бўлиши керак. Шулар ёрдамида у ходимларга уларни тарбиялаш ва мукамаллаштиришларига татсирир этувчи шакл ҳамда усулларнинг янада самаралилигини топиш мумкин.

Тарбия жараёнида раҳбар қўидаги педагогик муаммоларни ҳал этиши керак:

- ақлий ривожланган (ходимларнинг умумий ва касбий маълумоти);
- маънавий етукликка эришиш (маданий тадбирлар ташкил этиш, ахлоқий муаммоларни ечиш);
- муомалани тўғри ишлата билишга эришиш.

Бунда қўидаги педагогик тамойилларга риоя қилиш лозим:

- эзгу идеаллар билан машғул бўлиш;
- шахсий ҳислатларни такомиллаштириш.

Тарбиявий таъсир усуллари бошқарув педагогикасининг асоси ҳисобланади. Тарбиявий таъсир раҳбарнинг қўидаги омилларни билишига боғлиқ:

- ходим маданияти ва маълумот даражаси, унинг ахлоқий касбий ва ҳаёт тажрибаси қай даражада ривожланганлиги;
- жисмонан соғломлиги, маънавий баркамоллиги;
- индивидуал, ижтимоий ва руҳий сифатлари;
- меҳнат жамоасидаги ижтимоий ва руҳий вазият;
- ахлоқий-маъмурий чорага ходимнинг муносабати.

Тарбиявий таъсир ҳар бир шахснинг ўзига қаратилган бўлиши керак, бу раҳбардан тарбиянинг турли усулларида хабардор бўлишини тақозо этади. Раҳбарнинг тарбиявий таъсир усулларида оқилона фойдаланиши, яъни педагогик саводли бўлиши ходимда хулқий фаросат ва кўникмаларни шакллантиришни таъминлайди.

Раҳбар тарбиявий таъсирни амалга оширишининг қўидаги тамойиллари мавжуд:

- руҳий ўзига хослик, яъни шахсга тарбиявий таъсир ўтказишдан олдин унинг индивидуал, ижтимоий-руҳий сифатларини аниқлаши лозим;

- маънавий мотивлар – ўзига бўйсунувчилар олдида юқори даражадаги хулқ-атвор эгаси эканлигини шахсан намоён этиш, бу раҳбарга “менга ўхшашга ҳаракат қил”, деб талаб қилиш имконини беради;

- яқка тартибда (индивидуал) ёндашиш, бу – ҳар бир шахснинг ўзига хос бўлган томонини излаш;

- меҳнат фаолиятининг талабларига мослашиш, бу – ходим ақлий имкониятини аниқлаш ва ундан самарали фойдаланиш бўйича педагогик муаммоларни ҳал этиш;

- шахсий ёндашиш, бу – ходимда ноёб қобилият куртакларини ўстириш ва уларни ривожлантириш;

- тизимли ёндашиш, бу – шахсни ҳар жиҳатдан идрок этиш ва унинг хулқига таъсир этувчи омилларни аниқлаш.

Инсонлар қанчалик тажрибали ва билимдон бўлса, уларни одоб масалалари шунчалик қизиқтира бошлайди. Ходимларнинг ахлоқий юксаклиги замонавий раҳбар бошқарув фаолиятининг муҳим сифат кўрсаткичи ҳисобланади. Бунга эришиш учун, аввало, раҳбарнинг ижтимоий-ахлоқий тайёргарлиги зарур. Ана шу мақсадда бошқарув одоби қоидалари тузилади. Унинг моҳияти ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришнинг барча иштирокчилари хулқ-атвори тамойил ва меъёрларини асослашдадир, хизмат ҳуқуқ ва мажбуриятига касб бурчи сифатида муносабатда бўлиш зарурлигидадир.

Бошқарув одоби маъмурий ва ҳужалик фаолиятини сифатли адо этишга йўналтирилган назарий-амалий ахлоқий билимлар ва амалий таъсиюлар тизимидан иборатдир. Ижтимоий адолат, шахс эркинлиги, ҳалоллик, масъулиятни ҳис қилиш, табиатни асраб-авайлаш унинг асосий тамойиллари ҳисобланади.

Раҳбарнинг асосий ахлоқ қоидалари:

- инсонларга кенг қўламда ўз фойдалилигини намоён этиш учун ҳоқимиятга интилиш;

- бошқарув фаолиятида қатнашиш учун ходимларни фаол жалб этиш;

- фойдали танқидни самимий қабул қилиш ва жамоат фикрини ҳурмат қилиш;

- бўйсунувчиларга ишонган ҳолда муносабатга мойиллик, уларни ўз ҳамфикрлари деб билиш.

Ахлоқий баркамоллик раҳбарнинг ишбилармонлик сифатларидан бири ҳисобланади.

Раҳбарнинг ахлоқий қиёфаси – умумий, муайян ва ўзига хос хулқ сифатлари тизимидир. Унда қуйидаги ахлоқий сифатлар мужассам:

- ватанга садоқат;

- урф-одат ва анъаналарни ҳурмат қилиш ҳамда уларга амал қилиш;

- шахс эркинлиги ва унинг кадр-қиммати дахлсизлигини тан олиш;

- инсондаги яхши ҳислатлар туганмаслигига ишонч;

- кишилар шахсий ишбилармонлик сифатлари ва улар фаолиятини объектив баҳолаш, улар индивидуаллигини тан олиш;

- мусмалада очиққўнгиллик билан муносабатда бўлиш;

- табиатни муҳофаза қилишга эришиш.

Куйидагилар муайян ахлоқий сифатлар ҳисобланади:

-виждон билан иш кўриш – шахсий жавобгарликни кучли ҳис этиш;

-ахлоқий ирода – кишилар ҳурматини қозона билиш;

-ҳалоллик – ишга астойдил киришиш, ишда талабчанлик ва тўғри фикрлай билиш;

-Ўзини тута билиш – шахсий кўнгилсизлик ва ишдаги муваффақиятсизликни енгил кечириш;

-субутлилик – ўз ахлоқий нуқтан назарида собит туриш;

-жамоавийлик – ижтимоий уюшганлик ҳиссиёти.

Бу сифатлар раҳбарнинг ахлоқий қиёфасини белгилайди. Куйидагилар ўзига хос ахлоқий сифатлар ҳисобланади:

-меҳнатсеварлик – жисмоний қувват ва ақлий қобилиятни тўлиқ ўз ишига бахш этиш;

-камтарлик – ҳокимиятдан оқилона фойдаланиш, ўз ютуқ ва камчиликларига танқидий муносабатда бўлиш;

-масъуллик – ишда “таваккал” қилишдан чўчимаслик, сўз билан иш бирлиги;

-очик кўнгиллик – кишиларга беғараз ёрдам кўрсатиш, улар камчиликларига тоқат қила билиш ва ранжитганларга кечиримли бўлиш.

Юқорида келтирилган сифатларнинг уч гуруҳи бир-бири билан боғлиқ ва раҳбар ахлоқий қиёфаси модулини ташкил этади.

Ходимларнинг маънавий юксаклиги замонавий раҳбар бошқарув фаолиятининг муҳим сифат кўрсаткичи ҳисобланади. Бунга эришиш учун бошқарув одоби – ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришнинг барча иштирокчилари хулқ-атвори тамойиллари ва меъёрлари яратилган. Жамоа фаолиятининг натижаси раҳбарнинг ахлоқий сифатларигагина эмас, балки ҳар бир шахс ва умумжамоа ахлоқий соғломлигига ҳам боғлиқдир. Кишилар мажмуини ахлоқий соғлом жамоага айлантириш раҳбарнинг муҳим бошқарув мақсади ҳисобланади.

Таянч иборалар

Стратегик кўра билиш, педагогик йўналганлик, тактика, биологик (насл), табиий муҳит; маданий муҳит, ижтимоий тажриба, одамлар билан муносабат, маданийлашган жонзот, ижтимоий, тарихий тажрибага эга бўлган муайян авлод вакили, индивид, ижтимоий функция, ақлий ривожланиш, ходимларнинг умумий ва касбий маълумоти, маънавий етукликка эришиш, маданий тадбирлар ташкил этиш, ахло-

қўли муаммоларни ечиш, ходим маданияти, маълумот даражаси, ахлоқи, касбий ва ҳаёт тажрибаси, жисмонан соғломлик, маънавий барқамоллик, индивидуал, ижтимоий, руҳий сифатлар, меҳнат жамоаси, руҳий вазият, ахлоқий-маъмурий чора, ходимнинг муносабати.

Мавзунинг ўзлаштириш учун саволлар

1. Бошқарув педагогикаси ҳақидаги фикрингиз.
2. Бошқарув этикаси ҳақида нималарни биласиз?
3. Бошқарувнинг қандай маъмурий ва кўрсатмавий усулларини биласиз?
4. Бошқариш услублари ҳақида нималарни биласиз?
5. Тарбиявий таъсир нима учун аниқ аталган бўлиши лозим?
6. Жамоа ахлоқий соғломлигининг асосий омиллари.

ИМИЖЕОЛОГИЯ ВА ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИНИНГ ИМИЖИ

“Имиж” сўзи инглизчадан олинган бўлиб, “*образ, тинсол*” деган маънони англатади. Танишувнинг дастлабки дақиқаларидаёқ сизнинг имижингиз тўғрисидаги таассурот пайдо бўлади. Кимки ташқи кўриниши, ўзини тутиши, раван ва маъноли сўзлаш, хушмуомала феълли, меҳрибонлиги билан ўзи ҳақида яхши имиж ярата олса, шубҳасиз, у омад эшикларини осонгина оча олади.

Кўпинча истеъдодли ва меҳнатсевар, катта имкониятга эга одамлар керакли, зарурий имижлари йўқлиги боис мансаб пиллапояларидан юқорига кўтарила олишмайди. Бундай омадсизлик, асосан, ўз имконияти, куч-қудратига етарли баҳо бера олмаслик, ўзига ишонмасликдан келиб чиқади.

Шахсий имижни яратишда ўз имкониятини яхши билиш, унга керакли баҳо бера олиш, муайян вазиятларда ўзини тута олиш энг муҳим нарса.

Имижеология – одамлар учун ёқимли бўлиш санъати ва илми. Имижеология илмий-амалий фан бўлиб, ўзида психология, менежмент, нотиклик, ахлоқ, ишчан этикет каби бир қатор соҳалардаги билимларни синтез қилган ҳолда мужассам этади.

Имижеология фани инсон, ходим, раҳбар, ташкилот, жамоа, фирма, шаҳар, миллат, давлат қабиларнинг мазмун-моҳияти асосида вужудга келган ташқи кўриниш, унинг кийёфаси, салобати ва уларнинг обрўйи, шухратга эришишининг тарихий тажрибалари, илмий асослари, шаклларини ўрганади. Имижмейкерлик фаолияти ёрдамида

уларнинг шуҳрати ва нуфузини ошириш имкониятлари очиб берилади. У, энг аввало, шахс, раҳбар, ижодкор ва ишбилармон одамнинг кифёси, нуфузи, обрўи, фикри, сўзи, ҳаракатлари ва иш фаолиятлари ёрдамида обрў орттириш, хурматга сазовор бўлиш, шуҳрат қозониш, инсоннинг энг яхши томонларини очиш ва тарғиб қилишга ва ўз даражасига яраша мавқега эга бўлиш кабиларни тадқиқ этади.

Имижеология инсон, ходим, раҳбардаги ёмон иллатларни йўқотиш, сохта обрў орттираётганларни фош қилиш, инсондаги энг ажойиб ижобий ҳислатларни умумлаштирган ҳолда гўзал ва баркамол, жозибали, кўркем, истарали, ёқимтой, севиқли одам бўлишни ўргатади. Имижеология олижаноблик, фаросатлилик, камтарлик, хушумомалалик, озодалик каби инсоний фазилатлар, мақсадга мувофиқлик, мантқиқийлик, гўзаллик, ахлоқийлик, инсон маданияти, ўнгит ва ибрат, устоз ва шогирд аъёналарига таянган ҳолда инсоннинг нуфузини кўтариш, обрўини ошириш, хурматга сазовор қилиш йўлларини очиб беради.

Аввало, нимага эришмоқчисиз шуни ойдинлаштириб олишингиз лозим, чунки ҳар бир жамоа доирасининг ўз имижи бўлади.

Танишувнинг биринчи дақиқаларида бизнинг имижимиз ўзгаларда биз ҳақимиздаги дастлабки таассуротни пайдо қилади.

Унутмангки, палапартиш кийинган кишини ҳеч қаерда хуш кайфият билан кутиб олмайдилар.

Имижингиз сизнинг кизиқिशларингиз, инсонларга бўлган муносабатингиз, маданиятингизни англатади. Чунки ўзини ва ўзгаларни унчалик назарга илмайдиган кишиларгина бачкана, палапартиш кийиниб, инсонлар кўзига кўринишдан андиша қилмайди.

Ташқи кўриниш нафақат аёллар учун, балки эркеклар учун ҳам жуда аҳамиятлидир. Яна бир бор таъкидлаш жоизки, кийиниш инсоннинг диди, дунёқарашини, қай даражада тартибли эканлигини очиб беради.

Сизнинг ташқи кўринишинингиз – муваффақиятга эришишингиздаги муҳим омиллардан бири.

Халқимизда бежизга: *“Кийинишингга қараб кутиб оладилар, ақлингга қараб хайрлашадилар”*, деб айтилмаган. Яхши давлат хизматчиси бўлишни истасангиз, унда аввало, ўз имижингизга эга бўлинг. Бу борадаги ўзгаришлар эса кийинишдан бошланади.

Уйдан чиқиб кетаётганингизда текшириб кўринг, кийинишингизда бирор камчилик йўқмикан? Бунинг учун энг майда деталаргача аҳамият беринг.

Кийинишидаги етти асосий қоида:

1. Костюм тагидан ҳамиша енги узун қўйлак кийинг.
 2. Қўйлагингиз сизга қандай кўриниш бераётганлигига эътибор беринг.
 3. Галстукнинг охири шимингизнинг камаригача етиб борганлигига аҳамият беринг.
 4. Пайпогингизни узунроқ қилиб кийганмисиз, мабодо ундан оёқларингиз кўриниб қолмайдими?
 5. Агар сиз бир ёклама тугмали костюм кийган бўлсангиз, барча товони, пошнаси ейилиб кетган туфлидан воз кечинг.
 6. Чарм ёки металлдан ишланган браслетли соат тақинг.
- Инсоннинг ташқи кўриниши ҳар доим у ҳақда бошлангич ва айни дамда муҳим таассурот қолдирувчи омил ҳисобланади. Шу боисдан, ҳар бир киши, ва айниқса, давлат хизматчиси ўз имижига эътибор бериши даркор.

ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИ–ИШБИЛАРМОН АЁЛ ИМИЖИ

Аёллар атрофдагиларда яхши таассурот қолдиришлари учун уларнинг кўринишидаги тўрт жиҳат аҳамиятли ҳисобланади:

- хушбичим либос;
- жозибадор соч турмаги;
- ярашиқлик пардоз-андоз;
- нозик дид билан танланган аксессуарлар.

Сиз ўзингизга ярашган рангни танлашингиз мумкин. Аммо классик услубдаги костюм ва ўта башанг бўлмаган либослар давлат хизматчисига кўпроқ ярашади.

КОСТЮМ

-аёлларнинг жиддий кўриниши учун костюм зарур. Ранги эса юксак дид билан танланган – тўқ кўк, тўқ қизил, тўқ жигарранг, оч сарик ёки қора рангдаги костюм бўлгани маъқулроқ. Бундай рангдаги костюмлар сизга кўрк бағишлайди ва бу ранглар анъанавий ранглар ҳисобланади.

-кофтангиз эса, одатдагидек, оқ рангда бўлгани яхши ва уни костюм рангига қанчалик мос тушишини ҳамиша ҳисобга олинг.

-кофтангизнинг енги узун бўлсин, ҳеч бўлмаганда енги биллагингизнинг юқори қисмини ёпиб турадиган бўлсин. Ишхонага ҳеч қачон енгсиз кофта кийманг, агар кийсангиз костюмингизни ечиб қўйманг.

КАМАР

Камар костюмга мос тушиши керак. Камарнинг коматингизга ярашадиган ўртача рангини танланг. Камарингизнинг ранги туфлигингиз ранги билан мос келиши керак, бошқа кийимларингизнинг рангини ҳам унутиб қўйманг. Агар туфлигингиз тўқ рангда бўлса, масалан, малла бўлса, сарғишроқ рангдаги юбка кийинг ва камар тақинг. Баъзан камарингизнинг ранги юбка рангининг айнан ўзи бўлиши мумкин. Юбка камарсиз худди тугалланмай қолган санъат асрига ўхшаб қолиши мумкин.

КОФТА

Кофтангизнинг ранги кифангизга ярашиб туриши лозим. Шунингдек, костюмингиз ранги билан ҳам мос бўлиши керак. Агар сиз оқ рангли костюм кийсангиз, тўқ ёки ёрқин рангли кофта танланг. Ҳамиша сифатли, кийинишингизга ва рангингизга мос кофта танланг.

ТУФЛИ

Туфли танлаётганингизда урф бўлганидан кўра кўпроқ ўзингизга қулай бўлганини танланг. Ҳамиша ишхонанинг ичида кийиб юрадиган алоҳида оёқ кийими бўлиши керак.

Туфли борасида мода соҳаси мутахассисларининг бир нечта маслаҳатлар бор:

-туфлидаги ранг-баранг деталлар ишхонага эмас, кўпроқ базмларда ярашади;

-ёпик товонли ва жуда ёпик типдаги туфлилар шим билан ярашади. Юбка ва қўйлакка эса унчалик мос тушмайди;

-туфлидаги мавжуд ортиқча безакдорликни камайтирганингиз маъқул;

-туфлининг пошнаси 5-6 см дан ошмагани маъқул;

-қишда туфлининг ранги тўқ қўқ, қора, жигарранг бўлгани яхши;

Ёзда эса кийимларингизнинг рангига мос келсин.

Инсоният тарихида ишлаб чиқарилган моддий ва маънавий бойликлар йиғиндиси *маданият* деб аталади. Маданиятлилик – инсоният томонидан қўлга киритилган моддий ва маънавий бойликлар йиғиндисини эгаллашдир. Бошқача қилиб айтганда, маданиятга эришган, маданиятни эгаллаган, маърифатли одам.

Комплимент – ахлоқий маданиятнинг кўринишларидан бири бўлиб, у муайян ҳолатда инсонга билдирилладиган тақаббуллар, комплимент асосида бирор кишининг иккинчи кишига нисбатан эътиборга йўғрилган чиройли муомаласи ва ёқимли муносабати бўлади. Инсонларнинг бир-бирига комплимент қилишлари ўзига хос этикет қоидаларига эга. Комплимент шаклан молдий, матмуан ахлоқий муносабатларга нисбатан инсон учун ёқимли ҳисобланади. Гарчанд, комплиментнинг самимийликдан кўра юзаки, сунъий муносабат устувор бўлса-да, бирок унда ёвузлик, гараз, ҳончлик каби ишлатилар бўлмайди. Зеро, қоидалар билдирилган ва топиб айтилган комплимент сўзлар кишиларга қолмо ҳузур бағишлаган. Комплиментда меъёрнинг бузилиши бачканаликка олиб келади.

Самимий муносабат – соф муносабат маъносини англатади. Субъектни объектга бўлган муносабатида самимийлик – ҳақиқийликнинг кўриниши. Бунда инсон ўзининг ички “мен”и билан келишган ҳолда бошқа одам билан муносабатга киришади. Тўғрилиқ, ростгўйликка асосланган самимий муносабат иккала томонда ҳам ижобий таъсирот қолдиради ҳамда ахлоқий муносабатни вужудга келтиради.

Хулқ-атвор маданияти – кишилар орасидаги ўзаро муносабатларнинг тартибга солуви ва инсоннинг жамиятга қўшилишини энгил-лаштиришга хизмат қилувчи, бошқа кишилар билан қулай мулоқот қилиш шартларидан бири бўлган маънавий қадриятлар, қоидалар, меъёрлар ва талаблар мажмуи. Хулқ-атвор маданияти маънавий сезгилар (бурч, адолат, севги, ҳамдардлик, бошқаларга ачиниб, ватанпарварлик, самимийлик ва ҳ.к.)ни ўз ичига олувчи инсоннинг ички маънавий маданиятидан юзага келади, шунингдек, инсоннинг ахлоқий сифатлари (садоқатлилиги, катъилиги, субутлилиги, жасоратлилиги, меҳрибонлилиги, ҳозиржавоблиги)дан шаклланади, унинг кўзлаган қадриятлари ва муайян ахлоқий тамойиллари, гуманизми идеалларидир. Хулқ-атвор маданияти инсоннинг меҳнатсеварлиги, ижтимоий тенглиги, инсон ҳаёти мақсад ва вазифасини қайсибир даражада тушуниши, шунингдек, этика қоидалари ва меъёрларига амал қилиш қўникмаларидан юзага келади.

Хусусият – шахснинг ўзига хос барқарор жиҳатларининг мажмуи, фаолият ва мулоқотда юзага келади ва намойи бўлади, шахснинг ўзигагина хос бўлган одатий хулқ-атворини англатади. Индивид хусусиятини англаш, унинг хулқ-атворини олдидан билиш эҳтимоллиги авча оширади ва бу билан қутилаётган хатти-ҳаракати ва хулқини тўғрилаш мумкин бўлади. Хусусиятни шахснинг ижтимоий турмуши белгилайди, ижтимоий тажрибани ўзлаштириши эса хусусиятнинг

одатдаги жиҳатини юзага чиқаради. Ижтимоий-одатий бирликда хусусият субъектнинг индивидуал ўзига хослиги сифатида намоён бўлади, буни турли такрорланмайдиган вазиятлар пайдо қилади, буларда субъектнинг ижтимоийлашуви, унинг тарбияланиши, шу билан бирга, табиий омилларга боғлиқ ҳолда индивидуаллигининг ривожланиши (кўникмалари, жўшқинлиги, олий асаб фаолияти)да кўрамиз. Индивиднинг кўплаб жиҳатлари орасида айримлари етакчи ҳисобланса, айримлари етакчи ҳислатларнинг ривожланиши билан боғлиқ иккинчи даражали ҳисобланади. Хусусият инсоннинг атроф борлиққа муносабатлари тизимида намоён бўлади.

Шахсий етуклик – инсоннинг ижтимоий ва маънавий-ахлоқий баркамоллигини англатувчи тушунча. Шахсий етуклик ҳар бир кишида, асосан, маънавий тамойиллар ва талабларга жавоб берадиган инсоний фазилатларнинг тўла-тўқис шаклланганлигини англатади. Ҳар бир кишининг ўз ўрнини билиши, одоб-ахлоқ талабларига риоя қилиши, ўзгалар ҳурматини жойига қўйиши, ўз шаъни, кадр-қиммати ва ор-номусини сақлаши, муомала ва билим-кўникмаларини юксак даражада эгаллаб олганлигида намоён бўлади. Ўз муаммоларини самарали ечиш ва жамият маданий ҳамда моддий кадриятларини яратишга имкон беради. Шахсий етуклик инсон вазиятни тасаввурлар ёки адашишликлардан холи тарзда тўғри тушуниши, ўз хатти-ҳаракати учун масъулиятни ўз зиммасига олишга тайёрлиги ва уларни олдиндан кўра билишга лаёқатлиликни назарда тутди. Шахсий етук инсон ўз олдига мақсадлар қўяди ва унга қандай эришиш кераклигини билади; ўзининг ким эканлигини, яъни оламда ўзини тутишни билган ҳолда, ўз кучли ва кучсиз томонлари, муаммолари ҳақида ўзига ҳисоб бера олади. Етук инсон ўзини ҳурмат қилиш асосида бошқа кишиларни ҳам ҳурмат қилишни, уларнинг манфаатларини тўғри тасаввур этиши ва улар билан манфаатларни ҳисобга олиш борасида келишиб олишга қодир бўлади. Шахсий етук киши у ҳаёт ҳамда ижтимоий муҳит ҳақидаги шаклланган қарашларни эгаллаган бўлади. Одатда, унинг маънавий кадриятлари доирасида индивидуал эҳтиёжларидан ташқари, ижтимоий масъулият ҳам бўлади ва унинг учун бу аҳамиятли саналади. Шахсий етукликка психологияда тарбияланганлик ҳолати сифатида қаралади, ҳар бир катга ёшдаги киши унга эришиши лозим, деб ҳисобланади.

Шахсий намуна – шахс маънавиятининг намоён бўлиш шакли ва даражаларидан бири; тақлид қилиш учун намуна вазифасини ўтовчи инсоннинг ёки ижтимоий гуруҳ, жамоанинг ижобий ёки салбий ҳаракати; тарбия усулларидан бири, бунда бир киши ёки гуруҳнинг хатти-

қакати бошқалар учун намуна бўлади; шу билан бирга, намунага
ишишга рағбат уйғонибгина қолмайди, балки фаолиятнинг тайёр
ли ҳам тақлиф этилади, бу кейинчалик кенг ёйилади ва кўплар-
и хулқий меъёрига айланади. Шахсий намуна ижтимоий интизом
ўзaro тарбия, анъаналарни қўллаб-қувватлаш ва хулқ-атвори тако-
ллаштиришни амалга оширувчи воситалардан бири. Намуна кучи
та аҳамиятга эга. Унинг таъсирчанлиги, асосан, ижтимоий бир
иқфадаги шароитлар ва имкониятларга боғлиқ. Шахсий намунага
иёж бир ижтимоий-иқтисодий тузумдан иқкинчисига ўтиш, кескин
ирилиш даврларида сезиларли даражада ошади, бунда жамият
иия ҳолатида бўлади. Шахсий намуна тарбия воситаси сифатида
ида, ўқувчи ёшлар, куюшқондан чиқадиган хулқ-атворли кишиларда,
иқсас, сезиларлидир. Гўдаклик ва болалик ёшида таълим ва тарбия-
иғ асосий усули ҳисобланади.

Таянч иборалар

Имиж, имижмейкер, имижеология, ташқи кўриниш, инсон
иалиги, гўзал ва баркамол, жозибали, кўркем, истарали, ёқимтой,
иқиниш, туфли, костюм, аксессуар, шахсий етуклик, шахсий намуна,
иусунят, хулқ-атвор маданияти, самимий муносабат, комплимент,
иданиятлилик, маданиятсизлик.

Мавзунини ўзлаштириш учун саволлар

1. “Имиж” тушунчаси ва унинг визуал тавсифлари ҳақидаги
иқрингиз.
2. Имижни шакллантиришда жамоатчилик фикрини ўрганиш
иқида нималарни биласиз?
3. Имиж турлари ва уни шакллантириш омиллари ҳақидаги
иқрингиз.
4. Имиж ва унинг ўзгариб бориши ҳақида нималарни биласиз?
5. Имижни яратиш воситалари ва усуллари ҳақида нималарни
иқиласиз?

ДИПЛОМАТИК ЭТИКЕТ. ДИПЛОМАТИК ЭТИКЕТДА КИЙИНИШ МАДАНИЯТИ ВА ҚОЙДАЛАРИ

“Этикет” (одоб-ахлоқ қоидалари) французча сўз бўлиб, у ёки бу
иқиятда қабул қилинган хулқ-атвор шакли, эҳтиром кўрсатиш, ва
иқини тута билиш қоидалари мажмуаси, деган маънони билдиради.
иқетикет умумқабул қилинган шахслараро муомала шакллари — стол

атрофида ўзини тута билиш, суҳбат олиб бориш, совғалар такдим этиш санъати ва бошқа кўпгина хулқ-атвор нормаларини ўз ичига қамраб олади. Этикетнинг бир неча тури мавжуд, улар: сарой этикети, дипломатик этикет, ҳарбий ва умумфуқаро этикети.

Дипломатик этикет – бу дипломатлар ва бошқа расмий шахсларнинг бир-бири билан дипломатик тадбирларда бўладиган мулоқотлари чоғида амал қиладиган яхши хулқ қоидалари.

Дипломатик этикет шаклланиш жараёнида умумий этикет қоидаларига таянади, шу билан бирга, дипломатик нормалар ва қоидалар бизнес этикети амалиётида ва умумий этикет қоидаларида ўз аксини топади. Ушбу қоидаларнинг бузилишига йўл қўйиш мумкин эмас, оддий тақаллуфнинг муносабатларда қўлланмаслиги дипломатик этикетда ҳурматсизликка тенглаштирилади ҳамда халқаро ва миллатлараро зиддиятларни келтириб чиқаришга қодир.

Этикет қоидаларининг, айниқса, дипломатлар томонидан риоя қилинишига катта эътибор қаратилади, чунки бу қоидаларнинг бузилиши ёки бажарилмаслиги мамлакат ёки унинг расмий вакиллари нуфузига путур етказиши ва бунинг натижасида мамлакатлар ўртасидаги алоқаларнинг бузилишига олиб келиши мумкин.

Дипломатик этикет турли-туман. У ўз ичига учрашувлар, ўзаро салом алмашиш, табрик йўллаш, қабул маросимларини ўтказиш, ташрифларни амалга ошириш, суҳбат ва музокаралар олиб бориш этикети ва дипломатик маросимни қамраб олади.

Дипломатия – бу ўзаро келишувлар, битим ва конвенциялар тузиш санъатидир. Ушбу натижаларга учрашувларнинг муваффақиятли якунида эришилади.

Дипломатик учрашувлар ўзининг белгиланган регламенти, этикети ва кўпинча, ўз протоколи билан ажралиб туради. Бунинг асосий сабаби шундаки, дипломатик учрашувлар катнашчилари дипломатия каби нозик фаолиятнинг асосини ташкил этувчи субординация қоидалари ва профессионал чекланишларга қатъий риоя қиладилар.

Учрашувлар ўзаро салом алмашиш билан бошланади. Саломлашниш турли хил бўлади. Хорижий мамлакатларда узок сафарда бўлган киши бу мамлакатнинг миллий удуми ва қонун-қоидаларини ўз мамлакати урф-одатлари билан таққослайди. Мисол учун шуни таъкидлаш лозимки, мусулмонлар учун Шарият қонунларига биноан аёл ва эркак кпшининг қўллари, агар улар қариндош бўлмаса, ҳатто бир-бирига тегиб кетиши ҳам қатъиян ман этилади.

Бирор-бир киши шарафига қабул маросимини ташкил этаётган пайтда ёки уни меҳмонга таклиф этаётган ҳолларда, меҳмон қайси

нинг эътиқод қилишини билиш зарур. Ислом дини қоидаларига кўра ширтли ичимликлар истеъмол қилиш қатъиян ман этилади. Ҳиндулик дини қоидаларига асосан эса, таомларда зинҳор мол гўшти ишлатилмайди.

Дипломатик салом алмашиш қоидалари умумқабул қилинган салом алмашиш қоидаларидан деярли фарқ қилмайди.

Аввал таништирилиши керак бўлган кишининг исм-шарифи айтилади, сўнгра кимга таништирилаётган бўлса, унинг исми шарифи айтилади. Кичик ёшли киши катта ёшли кишига, эркак киши аёл кишига, лавозим жиҳатидан паст киши лавозими жиҳатидан баланд кишига таништирилади.

Таништирилаётган киши, агар эркак киши бўлса, бошини бироз эгиб таъзим қилади, аёл киши эса бошини бироз эгиб қўйиш билан кифояланади.

Агар аёл киши уни кизиқтираётган киши билан танишиш ниятида бўлса, у иккаласига таниш бўлган кишини таништириш ҳақида шикимос қилиши мумкин. Иккаласига таниш бўлган киши, уларнинг кизиқиш доирасидан келиб чиққан ҳолда, суҳбат қуришга ёрдам беради.

Ўтирган ҳолда бошни эгиб таъзим қилиш ноқулай бўлгани учун эркак киши танишаётган пайтда ўрnidан туриши лозим. Аёл киши эса аксинча, ўз ўрnidан турмаслиги лозим. Аёл кишига ёши ундан катта аёл таништирилаётган бўлса ёки у таништирилаётган киши ҳақида ўзининг алоҳида фикрини изҳор қилмоқчи бўлган ҳоллар бундан истисно. Ушбу ҳолларда у ўрnidан туриб саломлашиш учун қўл узатиши мумкин.

Эркак киши билан танишаётган ҳолларда аёл киши агар ўзи учун бу нарсани ўринли деб топса, саломлашиш учун қўл узатади, акс ҳолларда бошни бироз эгиб саломлашиш билан кифояланади. Қолган пайтда ёши каттарок бўлган киши саломлашиш учун қўлини биринчи узатади.

Хонага кириб келаётган киши биринчи бўлиб йиғилганлар билан саломлашади. Биринчи бўлиб кетаётган киши йиғилганлар билан хайрлашади.

Бирор-бир кишини бошқаларга таништираётган пайтда нафақат унинг тўла исми шарифини айтиш билан чекланиш керак, балки бу шахсга хос фазилатлар ҳақида қисқача гапириб ўтилса, суҳбат давом этиши учун замин ҳам яратилади ва янги танишганларнинг фикр алмашиши бироз осонлашади.

Агар дипломатик қабул маросимида ёши ва лавозими тенг бўлган икки кишини таништириш керак бўлса, яқинроқ турган ёки нисбатан таниш бўлган кишини биринчи таништириш лозим. Агар таништирилаётганлардан бири машхур киши бўлса, унга иккинчисини таништириш билан чегараланиб қолиш мумкин.

Амалий ёки протокол учрашувлари (эхтиром юзасидан танишув ёки хайрлашув учрашувлари) давомида суҳбат олиб борилади. Суҳбат кўп вазиятлардан келиб чиқиб, регламентга бўйсунмайди. Аммо учрашувга ташриф буюрувчилар ҳам, уларни қабул қилувчилар ҳам ўзлари учун тааллуқли бўлган баъзи бир қоидаларни эътиборга олишлари даркор. Чунончи, эхтиром ёки протокол ташрифи унча узок эмас, яъни 20, кўпи билан 30 дақиқадан ошмаслиги зарур.

Дипломатик протокол талабларининг ривожланиши урф-одатлар, давлатчилик ва умумқабул қилинган хулқ-атвор қоидаларини ўзида акс эттиради.

КИЙИМ ВА МЕҲМОННИНГ ТАШҚИ КЎРИНИШИ

Расмий қабул маросими таклиф этилган меҳмоннинг ташқи кўриниши муҳим роль ўйнайдиган тантанали маросимлар турига киради. Қадим замонлардан бугунги кунгача қабул маросимларида кийиладиган кийимларни танлашнинг қоидаларига қатъий амал қилиш урф-одати сақланиб келмоқда. Ушбу қоидаларга риоя қилиш зарурлиги ҳамон замон талабидир.

Эркак кишиларнинг кийими консерватив эканлиги, қатъи чекланганлиги бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Расмий тадбирлар учун эркак кишиларга смокинг, фрак ёки классик костюм кийиш тавсия этилади.

Смокинг ва фрак – бугунги кунда кечки костюмларнинг тури бўлиб, дунё протокол тажрибасида янада кенг ишлатиб келинмоқда.

Фрак мажбурий бўлган ҳолларда, расмий таклифномаларда “White Tie” (“оқ галстук”) деб белгиланади. Охириги пайтларда бу либос кам кийилади (фракни эркаклар, асосан, Нобель мукофоти билан тақдирлаш тантанали маросимларида, Қирол ва Подшоҳларнинг сарой қабулларида, Ла Скаладаги спектакллар премьераларида, баъзи мамлакатларда ишонч ёрликларини топшириш маросимларида кийилади). Классик фрак учун оқ камзул ва оқ “галстук-бабочка” керак бўлади. (қора “галстук-бабочка” ва фрак фақат официантлар ёки оркестр мусиқачилари томонидан кийилади). Фрак кийганда қўл соати тақилмайди. Эркаклар пайпоқларининг ранги

юм рангидан тўқрок бўлиши керак ва бу, Ул навбатида, костюм ва кийим рангининг уйғунлашганини таъминлайди.

Таклифномада “Black Tie” (“қора галстук”) деб белгиланса, кийим кийиш мажбурий ҳисобланади. Смокинг пиджаги бир ёки икки бортли бўлиб, ёқаси “стойка” ёки “шаль” ёқа, астари шойи матодан тикилган бўлади. Шимларнинг икки чеккасига шойи кантик бўлади. Классик смокинг қора рангда бўлади. Смокинг ичидаги оқ кимчалланган “стойка” ёқали, олд қисми “шлессе”дан иборат, енгига “шпонка” тақиладиган икки манжетли кўйлак кийилади.

“Галстук-бабочка” қора ёки тўқ кўк рангда бўлади. Шим бел-кўк ёки хам тўқ рангда бўлиши керак. Кўкрак чўнтагига оқ шойи матодан тикилган дастрёмолча солиб кўйилади.

Эркаклар пайпоқлари шойи матодан ва қора рангда бўлиши керак.

Қора лакли ботинкалар фақат смокинг билан бирга кийилади.

Давлат раҳбари ва унинг рафиқаси номидан ўтказиладиган расмий қабул маросимларида протокол тажрибасига кўра классик костюм кийилади.

Костюмга бўлган талаблар оддий: бичими яхши, сифатли матодан тикилган, одми рангда бўлиши керак Расмий костюм сидирға матодан бўлиши лозим.

Кечки тадбирлар учун тўқ кўк ёки тўқ кул рангдаги костюм матодатда мос келади. (у билинар-билинемас йўл-йўл бўлиши ҳам мумкин) Қора рангдаги костюм кийиш мақсадга мувофиқ эмас. Соат 19.00 дан илгари бошланадиган тадбирларга оч рангдаги костюм-сари кийиш мумкин. Кўйлак ва галстук кечки кийимнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Барча расмий тадбирларга эркакларга оқ кўйлак кийиб ёркин бўлмаган рангдаги галстук тавсия этилади.

Германияда эркаклар одагда “двойка” костюмлар кияди, уларнинг ранги тўқ кўк ёки тўқ кул ранг бўлиши мумкин. Улар кечкурун-сари нисбатан расмий – “тўқ рангдаги костюм” киядилар.

Аёллар кийимига эркакларникига нисбатан хамиша тикилиш шари ва рангига бўлган талабларга кўра кўпроқ эркинлик берилган матода чеклашлар киритиш нисбатан қийин бўлган. Лекин шуни эсда тутиш лозимки, аёллар расмий кийимининг асосини классик шакл ва ранглар ташкил этиши керак.

Аёллар кийими давр ва мода талаблари билан ҳамнафас бўлиши керак.

Кундузги қабул маросимларига (агар таклифномада кийим бора-борида махсус йўриқнома мавжуд бўлмаса) аёллар оддий узунликдаги

кўйлак ёки кўйлак-костюм кийишлари мумкин. Кечки қабулларга (агар таклифномада кийим борасида махсус йўриқнома мавжуд бўлмаса) кечки-байрамога, оддий узунликдаги кўйлақлар ёки кўйлак-костюмлар кийиши мумкин. Тушлик ёки кечки қабулларга берилган таклифномада “Black Tie” ёки “кечки либос” деб кўрсатилган бўлса, ушбу тавсияга риоя қилиш мақсадга мувофиқ.

Аёлларнинг кечки либослари икки хил: ўртача узунликда (ердан 15-20 см. баландликда) ва узун (ергача) бўлади. Охирги пайтларда узун кўйлақлар кам кийилмоқда. Кундузги қабуллар ва “коктейль” ёки “фуршет” қабулларига қулай пошнаги оддий туфли кийилади. Кечки байрамога кўйлақларга замш, парча, олтин ёки қумуш рангли чармдан қилинган баланд пошнаги туфлилар кийилади. Кечки кўйлақка мос қилиб шойи қўлқоп кийиш мумкин. Агар кўйлак энглари узун бўлса, қўлқоп кийилмайди.

Зебу зийнатларга келганда, қўп мамлакатларда кундузги қабулларга бижутерия, кечқурунчиларига эса асл қимматбаҳо зебу зийнатларни тақиш одат тусига кирган.

СТОЛ АТРОФИДА ЎЗИНИ ТУТИШ ЭТИКЕТИ

Стал атрофида ўзини туттиш этикети шартли чекланишлари билан эмас, балки эстетик талаблар, қулайлик аломатлари ва авлоддан авлодга ўтиб келаётган урф-одатлардан келиб чиқади.

Расмий тушлик ёки нонушта пайтида стал атрофида ўтира туриб ташрифномалар билан ўзаро алмашиш мумкин эмас.

Англияда стал атрофида ўзини тутти билиш ниҳоятда муҳим ҳисобланади. Пичок ва вилкалар тарелкадан олинмайди, чунки Англияда пичоклар учун махсус тарелка ишлатилмайди. Гўшт таомлари билан биргаликда хилма-хил сабзавотлар бир пайтда тортилгани сабабли қуйидагича овқатланиш лозим: вилкага гўштнинг кичик бўлагини санчиб туриб, унинг устига сабзавотларни санчмоқ зарур. Бу ҳолда гўштнинг кичик бўлаги сабзавотлар учун тиргак вазифасини бажаради.

Инглизларнинг чойни севиши ҳаммага маълум. Чой сут ва шакар билан биргаликда тортилади. Хитой чойи ҳам жуда севиб ичилади.

Хитойликларнинг овқатланиш этикети ҳам мураккаб ҳисобланади. Тантанали банкетлар ўтказилган пайтда хитойликлар махсус қонун-қондаларга амал қилган ҳолда меҳмонларни 10-12 кишидан иборат бир стал атрофига ўтқаздилар. Таомлар катта тарелкаларда тортилади. Столни безаш ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, асосан, бир

хил ранглар мажмуаси танланади (кўпинча кўк-ок), турли ранглар ишлатилмайди. Таомлар чиройли кесилган маҳсулотлардан иборат бўлади.

Тушлик олдидан кўк чой ичилади, кейин махсус идишларда яхна таомлар тортилади.

Ҳўл мевалар столга овқатланишнинг бошида тортилади, уларни қайси таом тортилишидан қатъи назар истеъмол қилиш мумкин. Балиқ бутунлигича, бошини энг ҳурматли меҳмонга қаратган ҳолда столга тортилади. Хитойликлар овқатланиш жараёнининг ўзидан лаззатланадилар. Пиёлада тортиладиган гуручнинг тепа қисми соус билан аралаштирилиб ейилади.

Овқатланиш якунида шўрва ва ундан сўнг яна чой тортилади. Шу тартибдаги овқатланиш ҳазм қилиш учун фойдали ҳисобланади.

РАСМИЙ ҚАБУЛЛАР

Давлат раҳбарлари ўртасидаги расмий муносабатларнинг кенг тарқалган ва умумий қабул қилинган шаклларида бири расмий қабулларни ўтказишдир.

Қабулларни ташкил этиш одати бизга ўтмишдан келган бўлиб, тинчликпарварлик, яхшилик белгиси ҳисобланган. Меҳмондўстлик эса, шу кунга қадар давлатнинг шаъни, халқнинг тўкин-сочинлик кўрсаткичи бўлиб келмоқда. Расмий қабул маросимларида меҳмоннинг анъанавий таомларининг тортилиши меҳмон давлатга бўлган алоҳида ҳурмат-эътибордан далолат беради.

Ҳозирги кунда халқаро амалиётда ҳамма иштирокчилар учун бажарилиши шарт бўлган ва ўз этикетига хос бўлган бир нечта расмий қабулларнинг тури мавжуд.

Дипломатик қабуллар чоғида суҳбат олиб борилади, аниқ белгиланмаган музокаралар, танишув ва бошқа тадбирлар амалга оширилади.

Иштирокчилар бир-бирларининг ўзаро алоқаси, йиғилиш характери, ёшига қараб, бир-бирларини тўлиқ исм-шарифларини айтиб ўтишлари ёки фақатгина фамилияларини айтиш билан чегараланадилар.

Дипломатик учрашув ёки дипломатик қабулнинг характери ўзаро мулоқотнинг меъёри ва шаклини, саломлашиш даражасини белгилайди.

Бир учрашув бутунлай норасмий, бошқаси – ярим расмий, учинчиси эса – протокол томонидан олдиндан белгиланган тарзда ўтказилади. Этикет аниқ ва бир хил тавсияларни кўзламайди.

Дипломатик этикетга кўра, асосий муомала шартни қабул тури билан боғлиқдир. Хулқ-атворнинг асосий шартни дипломатик этикетга биноан қабул маросими билан боғлиқдир. Қабул маросимлари дипломатик корпус вакиллари ўртасида ҳамда расмий ҳукумат вакиллари-нинг хоржий вакиллар билан алоқаларини ўрнатиш ва уларни ривожлантиришга қаратилган.

Қабул маросимлари бирор-бир воқеани нишонлаш учун, масалан, мамлакатга давлат ёки ҳукумат раҳбари ташрифи ёки байрам ва юбилей саналари муносабати билан таниқли шахсларга ҳурмат белгиси сифатида, бирор-бир ҳужжатларни имзолаш шарафига ўтказилади. Қабулларнинг қуйидаги турлари мавжуд: “Шампан виноси бокали” ёки “Вино бокали” қабуллари кенг тарқалган. Қабулнинг бу тури, одатда, пешинда бошланиб, бир-бир ярим соат давом этади. Бундай қабул тури оддийлиги билан ажралиб, шартлилиги чекланган. Бундай қабулларда мураккаб музокаралар олиб бориш мумкин эмас. Ушбу турдаги қабуллар, одатда, инсонларни бир-бирига таништириш ёки кейинги учрашувларни белгилаш учун хизмат қилади.

“Нонушта” қабули (инглизча – “ланч”) куннинг биринчи ярмида – соат 15.00.да ўтказилади. Қабул таомномасига оддий газаклар, 1-2 турдаги иссиқ таом ва десерт киради. Қабул сўнгида кофе ёки чой таклиф этилади. Қабул пайтида аввал яхна ичимликлар ва пиво берилди. Бу каби қабуллар жиддий суҳбатга ёки бирор-бир муаммони муҳокама қилишга имкон яратади. Қабул пайтидаги танаффус (янги таом тортилишидан ёки десерт ва чойдан аввал) таклиф этилган томонларга қисқа вақтга суҳбатдошларни тарк этиб, керакли масалаларни муҳокама қилишга имкон беради.

Халқаро протокол амалиётида кундузги қабуллар кечки қабулларга нисбатан катта тантананага эга бўлмаган қабуллар ҳисобланади.

“Тушлик” қабули даражаси жиҳатидан муҳимроқ ҳисобланади. Унинг бошланиш вақти – соат 19.30., 20.00. ёки 20.30.лар. Таомлар, газак ва шароблар “Нонушта” қабули кабидир. “Тушлик” 2-3 соат ёки ундан зиёд давом этади. “нонушта” каби “тушлик” ҳам турли усулда ўтказилади. Усуллардан бири меҳмонларни алоҳида ўтказишни назарда тутди. Ушбу ҳолатда меҳмонлар қабул ўтказиладиган жойда хоналарнинг бирида белгиланган вақтда тўпландилар. Уларга яхна ичимликлар, пиво, виски ва шарбатлар тортилади. Енгил газаклар тавсия қилиниши мумкин. Шундан сўнг меҳмонлар умумий столга таклиф этилиб, уларга ўрнатилган тартибда таом ва винолар тортилади. Десерт вақтида мезбон ва асосий меҳмон ўртасида қадах сўзлар (тостлари) билан фикр алмашилади. Сўнгра меҳмонлар ало-

да ажратилган жойга ўтадилар ва уларга чой ёки кофе ҳамда коньяк
ликер таклиф қилинади.

“Нонушта” каби “тушлик” қабули ҳам муҳим суҳбат ва
анишувлар учун имконият яратади.

“Нонушта” ва тушликнинг бошқа бир тури бу “Тушлик” –
“буфет” бўлиб, одатда у соат 18.00-20.00.ларда бошланади. Қабул
пайтида таомлар алоҳида столда жойлашган бўлади, меҳмонлар ўрға
ҳажмдаги столлар атрофида жой эгаллаб, ўз-ўзларига хизмат қилали-
лар. Меҳмонларга винолар таклиф этилиши мумкин. Баъзан винолар
алоҳида кичик столчага жойлаштирилади ва меҳмонлар ўзлари туриб
тарелкаларига алоҳида столдаги таомлардан солгани каби виноларни
ҳам олишлари мумкин. Чой ва кофелар ҳам шу тарзда таклиф
қилинади.

“Коктейл” ёки “а-ля фуршет” туридаги қабуллар тайёргарлик
ва ташкил этилиши нуқтаи назаридан оддий ва кенг тарқалгандир.
Улар тик турган ҳолда ўтказилади. Асосан, официантлар меҳмонларга
енгил совуқ газаклар ҳамда яхна ва алкоголь ичимликларини олиб
келадилар. Баъзан улар столларга жойлаштирилиши ҳам мумкин.
Ушбу қабуллар кечки вақтда тахминан соат 18.00-19.00.ларда
ўтказилади. Ушбу қабул бошқаларига нисбатан ҳар бир иштирокчини
бошқалар билан мулоқот қилишига қулай имконият яратади, чунки
стол атрофида ўтириб, меҳмонлар фақат яқин ўтирганлар билан
муомала қилишлари мумкин.

Юқорида таъкидланган қабулларга меҳмонлар, одатда, рафиқа-
лари билан бирга таклиф қилинади.

Қабулларнинг яна бир тури “Чой” бўлиб, у, одатда, аёллар учун
соат 16.00-18.00.лар мобайнида ўтказилади. Баъзи бир ҳолларда ушбу
қабул дипломатик ваколатхонанинг раҳбари ёки дипломатнинг рафи-
қаси кетиши муносабати билан ҳам ўтказилиши мумкин. Қабулга чой
ёки кофе, кондитер маҳсулотлари, конфетлар, мевалар, баъзида енгил
газаклар ва вино ҳам тортилиши мумкин.

Камдан-кам аёллар учун ўтказиладиган “журфикс” деб номлан-
ган қабул мамлакатнинг расмий юқори мансабдор шахси ёки хорижий
ваколатхона раҳбарларининг рафиқалари томонидан йил давомида
яқин белгиланган кун ва соатда ўтказилади. Баъзи давлатларда дипло-
матик корпус вакилларининг аёллари таклифи билан ойнанинг белги-
ланган кунини дипломатларнинг аёллари учрашувлар ташкил этиб,
уларда хайрия фаолияти ёки умумий қизиқиш уйғотувчи бошқа
муаммоларнинг муҳокамаси амалга ошириши мумкин. Баъзида бундай
учрашувларда аёллар тикув ишлари билан шуғулланадилар, ошпазлик

соҳасида тажриба алмашадилар ва турли давлатларнинг миллий санъати билан танишадилар.

Қабулларнинг ҳозирги пайтда кенг тарқалган турларидан яна бири бу кино кўриш бўлиб, ундан олдин ёки кейин коктейль ташкил этилади. “Шампан бокал” билан мусикий кечалар ўтказилиши, юкорида кўрсатиб ўтилган қабуллар билан боғлиқ адабий ёки рақс кечалари ташкил этилиши мумкин. Бугунги кунда, асосан, спорт байрами ва мусобақалари тез-тез ўтказиб келинмоқда.

Проғоқол хизматчилари, қабул ташкил этиш бўйича жавобгар шахслар учун таклиф этилганларни стол атрофида жойлаштириш режасини тузиш ниҳоятда мураккаб ва муҳим иш ҳисобланади.

Меҳмонларни стол атрофида жойлаштириш пайтида дипломатик этикет шартларини, меҳмонларнинг кизиқишларини, уларнинг хорижий тилларни билишини назарда тутмоқ лозимдир.

Ўтказиш тартибида қуйидаги қоидаларга амал қилинади, яъни: мезбон ва унинг рафиқасига яқин ўтириладиган жойлар жуда фахрий жойлар, деб ҳисобланади. Ўнг қўл томонидаги жой (ўнг тарафда) чап қўл томонидаги жойга (чап тарафда) нисбатан фахрий ҳисобланади. Биринчи бўлиб мезбоннинг ўнг тарафида аёл киши, унинг рафиқаси томонида эга эркак киши ўтказилади. Сўнгра жойлар ўзгартирилади: аёл кишининг ёнига эркак киши ўтказилади ва шу ҳолатда қайтарилади. Аёллар ёнма-ён, эркак киши эса рафиқаси билан бирга ўтказилмайди. Аёллар столнинг охириги жойга ўтказилмайди. Турмушга чиққан аёл эркак киши билан бир хил имтиёзга эга.

ДЕЛЕГАЦИЯЛАР ТАШРИФИ

Меҳмонни қабул қилиш барча халқларда оддий ҳолларда ҳам ўз ўрнига қўйилади. Халқаро муносабатлар даражасида эса меҳмонга бўлган эътибор жиддий тусга киради. Бу ҳолат таширф даражаси, мақсади ва характериға боғлиқ бўлади.

Бу билан расмий делегацияларға кўрсатилаётган ҳурмат-эътибор белгиланади. Делегация раҳбарига кўрсатилаётган ҳурмат-эътиборнинг асосий шarti у эгаллаб турган лавозим билан белгиланади. Масалан, давлат ёки ҳукумат раҳбарига алоҳида эътибор, Ташкил ишлар вазири ёки Ҳарбий вазириға алоҳида, тегишли ташкилотнинг департамент раҳбари ёки бошқа лавозимдаги шахсға алоҳида эътибор шартлари белгиланган. Кутиб олинувчи меҳмоннинг эгаллаб турган лавозимидан келиб чиқиб, кутиб олувчи мутасаддилар, учрашув сценарийси ва таширф ташкилоти билан боғлиқ бошқа масалалар белгиланади.

Юқорида қайд этилган масалаларнинг барчаси олдиндан, ташриф амалга оширилишидан илгари ишлаб чиқилади ва юқори даражадаги ташрифларни тайёрлаш вақтида меҳмон томон билан келишиб олинади.

Ташрифни уюштириш бўйича амалга оширилган барча тadbирлар уни сермахсул ва муваффақиятли ўтишига замин яратади.

Ташрифлар ўз классификацияси бўйича бир неча турга бўлинган. Улар: олий даражада ташкил этиладиган давлат ва расмий ташрифлари, “Саммитлар”, амалий ва норасмий ташрифлар. “Саммит” ва олий даражадаги учрашувларда асосий эътибор сиёсий музокараларга ҳамда тантанали маросимлар тadbирлари, гулчамбар қўйиш маросимлари, эхтиром ташрифлари, қабуллар, жамоат билан учрашувларга қаратилади. Бундай ташриф, одатда, қўшма ҳужжатларни имзолаш билан якунланади. Бутун ташриф аввалдан ишлаб чиқилган ва келишилган дастур бўйича амалга оширилиб, фақат бирор-бир фавкулотда ҳодисалар туфайли дастурга маълум ўзгаришлар киритилиши мумкин.

Амалий ташрифлар бирор-бир тadbирга тайёргарлик мақсадида консултация ва фикр алмашиш йўли билан маълум масалани ҳал қилиш учун ўтказилади. Церемониалга бундай ҳолатларда амал қилинмайди. Бу турдаги ташрифлар қисқа фурсатли бўлади.

Норасмий ташрифлар таътил, даволаниш мақсадида ва хусусий тақлифлар билан амалга оширилади.

ДИПЛОМАТИК ЎЗИШМАЛАРНИ ОЛИБ БОРИШ

Дипломатик ҳужжатларга давлат арбобларининг нутқлари, ноталар, мактублар ва меморандумлар киради. Уларда давлатнинг халқаро миқёсдаги муаммоларга муносабати ва ҳукуматнинг уларга нисбатан тутган мавқеи баён қилинади. Юқорида кўрсатилган ҳужжатларда бирор-бир давлатни тан олиш ва дипломатик алоқаларни ўрнатни, актуал халқаро муаммоларни ҳал этиш бўйича тақлифлар, давлат суверенитетини ёки халқаро ҳуқуқ принципларини бузиш ҳаракатларига қаршиликлар каби маълумотлар баён қилинган бўлиши мумкин.

Халқаро дипломатик амалиётда қуйидаги ҳужжат турлари юригилади: шахсий ноталар, эслатма ўзувлари, меморандумлар, шахсий ярим расмий хатлар. Шахсий нота биринчи шахс номидан тузилиб, иккинчи томонни кизиштирувчи бирор-бир ҳодиса ҳақидаги маълумотга эга бўлади. Юқори даражадаги муҳим халқаро масалалар

ҳақидаги шахсий нота ёзишмаси шахсий мактуб даражасига кўтарилиши мумкин.

Вербал нота жуда кенг тарқалган дипломатик ҳужжат ҳисобланади. У учинчи шахс номидан ёзилиб, тегишли Ташқи ишлар вазирлиги ёки элчихоналар томонидан кенг қамровли масалаларни, хусусан, сиёсий, иқтисодий, протокол ва огоҳлантирувчи характерга эга бўлган масалаларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш учун ёзилади.

Эслатма ёзувлар, одатда, оғзаки қилинган баёнотни муҳамлигини таъкидлаб ўтиш учун шахсан топширилади. Улар шахси аниқланмаган ҳолда тузилади: “маълум қилинмоқда”.

Меморандум бирор-бир масала жуда аниқ кўрсатади ва ўзида факт, таҳлил ва аргументларни мужассам этади.

Шахсий хат деярли норасмий ҳужжат бўлиб, расмий шахсларга йўлланади ва ёзишмаларнинг маълум қоидага қатъи амал қилишни кўзламайди ҳамда хат йўлланган шахснинг масъулияти доирасида ҳал этилиши мумкин бўлган масалаларни ечиш учун ишлатилади. Бунга мисол тариқасида ташкил этилган қабул ёки концертда иштирок этишдан миннатдорчилик билдирилган хатларни келтириш мумкин.

ТАШРИФНОМАЛАР (ВИЗИТ КАРТОЧКАЛАРИ)

Келиб берилган ташрифномаларнинг ўнг бурчаги унинг эгаси томонидан букиб қўйилади. Бу шахсий ташриф маъносини аңглатади. Юборилган ташрифномаларнинг бурчаги эса букилмайди.

Олинган ва қабул қилинган ташрифномаларга 24 соат ичида жавоб бериш қабул қилинган.

Ташрифномаларнинг кесмаси тилла рангда бўлиши тавсия қилинмайди.

Уларнинг ёзуви қора рангда бўлиши керак.

Ташрифномалар шахсий гувоҳнома ўрнини эгаллайди. Улар одатда инглиз тили ёки яшаб, хизмат қилинаётган давлатнинг расмий тилида чоп этилади.

Ташрифномалар исм, фамилия, лавозим, иш манзили ва телефон рақами каби маълумотларни ўзида мужассам этади.

Ташрифномаларни бошқа кишига бера туриб овоз чиқариб исми шарифини айтиб, ўзини таништириш лозим.

Эр-хотиннинг ташрифномасида уларнинг фақат исм ва фамилиялари ёзилиши лозим, бундай ҳолларда уларнинг иш лавозимлари кўрсатилмайди. Одатда, бу турдаги ташрифномалар, асосан, аёлларга берилади.

Дунёнинг кўп мамлакатларида “отасининг исми” деган ибора кенг тарқалмагани сабабли рус тилида тайёрланган ташрифномаларда ҳам отасининг исми кўрсатилмайди.

Ташрифномаларнинг пастдаги чап бурчагида қалам билан кўпдаги маъноларни англатувчи ёзувлар белгиланиши мумкин:

р.ё.	табрикнома
р.г.	ташаккурнома
р.с.	таъзиянома
р.р.	масофадан туриб таништир
р.ф.с.	танишувдан мамнун бўлиш
р.р.с.	шахсий ташриф ўрнига (кетish сафари)
р.ф.N.а.	Янги йил муносабати билан табрикнома

ДИПЛОМАТИК ПРОТОКОЛ

Дипломатик протокол – давлатларaro ҳамкорликда муносабатларнинг асосий қоидалари, жумладан, суверенитетни ҳурмат қилиш, тенглик, эркинлик, ҳудудий барқарорлик, бир-бирининг ички ишларига аралашмаслик каби талабларга риоя қилмасдан туриб, тўлақонли келишувни амалга оширилмаган бўлар эдилар.

Бундай талабларни бажариш учун бу борадаги тажрибадан ташқари маълум бир дастуриламал ҳам лозим. Бундай дастуриламал дипломат (музокара) баённомаси дейилади. Ушбу баённома давлатнинг вужудга келишидан тортиб, ҳозирги давргача бўлган ўзарo ҳамкорлик муносабатларининг қайта ишланган, йиллар давомида тахрир ва тажрибадан ўтган, замонавий талабларни ҳам ўз ичига камраб олган қоидалар мажмуидир.

“Дипломатик лугат” дипломат баённомаси тўғрисида аниқроқ тушунча бера олади.

Дипломатик баённома – халқaro муносабатларда расмий шахслар, вакиллар томонидан, ҳукуматлар томонидан амалга оширилган лозим бўлган умумқабул қилинган анъана, тартиб, расм-русмлар қондасининг мажмуи.

Музокара баённомасининг моҳияти ўзарo муносабатларида давлатлар келишувларини ахлоқий маданият доирасида кечиши, яъни давлатларнинг келишувларини чиройли тарзда – ахлоқий меъёрлардан чиқмаган ҳолда олиб боришдан иборатдир.

Аслида, баённома ҳужжатларни тўғри шаклга солиш, архивлаштириш учун қўлланган. Даврлар ўтиб, у музокара учун қўлланган

бу баённома турн кенг доирада мазмунан шаклланиб, тантана ва музокара этикети сифатида ҳам қўллана бошлади. Ҳозирги даврга келиб музокаралар баённомаси замонавий талабларга асосан, сиёсий ҳамда ҳуқуқий ўзгаришлар киритган ҳолда илмий ва техникавий тараққиёт таъсирида бошқача тусга эга бўлмоқда.

Аммо бу ўзгаришлар, бирон-бир давлат миқёсидаги тамойиллар эмас, балки тажрибавий асосга эга – бўлиб, жаҳон миқёсида умум-қабул қилинган қоидалардир.

Расман эса музокара баённомаси 1814 йилларда Вена конгресси томонидан тасдиқланган. Музокара баённомаси ўзида этикет ва тантанавийликни мужассам этган. Музокара баённомасининг асосий қисми бўлмиш музокара этикети – давлат вакилларининг ўзаро муносабатларида намоён бўлувчи гўзал хулқ ва ўзини чиройли тутатишидир. Музокара этикетининг қоидалари музокарачи вакилнинг ташқи кўринишидан тортиб, то имо-ишора, хатти-ҳаракат одобларигача камраб олган. Музокара этикетида муомала, мурожаат музокаранинг турли хил кўринишларида – ёзма, учрашув, қабул ва ташрифга қараб тавсифланган. Зеро давлат арбоби бошқа давлат вакилидан бўлган ҳар қандай музокара турларига муносиб жавоб бериши, уларни кўриб чиқиши шарт. Хат ёки таклифга жавоб бермасликнинг ўзи ўта одобсизлик саналади. Бунда самимийлик ва ҳозиржавоблик катта аҳамият касб этади. Мулоқотдаги арзимас эътиборсизлик ҳам шерикни гарчи бунда давлатнинг айби бўлмаса ҳам, (вакилнинг хатоси бўлса ҳам) қарорини ўзгартириши мумкин, у ёки бу давлатга нисбатан муносабатни салбий тарафга ўзгартириши, музокаранинг чигаллашига олиб келиши табиий.

Умуман олганда, музокара этикетининг бир қанча қатъи қоидалари мавжуд. Улар қуйидалар:

-саломлашиш ва кўришишда исми билан мурожаат қилиш. Бу нафақат уни ҳурмат қилишингизни, балки ўзингизга нисбатан ҳам шундай ҳурмат билан қарашингизни англатади;

-нигоҳ муҳим аҳамиятга эгадир. Самимиятни кўрсатиш учун суҳбатдошингиз кўзларига қаранг;

-саломлашувда ўрнингиздан туришингиз шарт. Ўтириб кўришилмайди. Ёш ва жинснинг аҳамияти йўқ;

-табассум ва ширинсуханлик ҳар қандай вазиятга объектив ёндашишга олиб келади;

-исмингизни айгиб кўришинг. Биринчи марта кўриб турган бўлсангиз исм-шарифингизни айтиб, ўзингизни бир йўла таништиринг. Агар аввал ҳам учрашганизга гумонингиз бўлса, исмингизни

айтганингиз маъқул – бу шеригингизни нокулай вазиятга тушиб коли-
шининг олдини олади;

-кўришганда қўл бериб кўришинг. Бунда қўлни халдан зиёл
қилиб юбориш ярамайди. Шашт билан узатилган қўл муносабатни
янада мустаҳкамлайди.

Музокара кийими. Усти бошингиз макон, замон ва инокеликнинг
табиатига тўғри келиши лозим. Расмий музокараларга одми рангдаги
кийимлар тўғри келади. Бўйинбоғ туси унинг эгаси борасида маълум
тасаввурни пайдо қилиш имконига эга:

-қизил, сарик – эркинлик, қатъиятлик;

-қора тусда қизил безаклар – ўзига ишончинг кучлилиги,
муайянлик;

-кўк ва тўқ жигарранг – бағрикенглик;

-тўқ кулранг – ҳиссиётларга эрк бермаслик;

-хаворанг – хотиржамлик;

-яшил, сариқ – сергаклик.

Бўйинбоғ ранги кўйлакка нисбатан оч рангда бўлмаслиги лозим.
Бўйинбоғ савлатингизга мос келиши керак. Унинг узунлиги шимнинг
камаригача бўлиши мақсадга мувофиқ.

Расмий шароитда уст бошингизнинг охири тугмасидан ташқари
барча тугмалари тақилган бўлиши лозим. Эраклар пайпоғи костюмга
мос келиши, костюм рангидан тўқроқ, оёқ кийим рангидан очроқ
тусда бўлиши мақсадга мувофиқ.

Кўлқоплар, шарф ҳамда дастурмол ранглари ва гуллари бошқа
кийим унсурларига мос равишда тугилиши лозим.

Устки кийимнинг тепа чўнтагига ручка, қалам, кўзойнак ва
бошқа нарсалари солиш мумкин эмас.

Музокаравий қабуллар. Музокара хизматида музокаравий қабул-
лар муҳим аҳамият касб этади, чунончи, унда тақдимот масалалари
билан бирга, ахборот ва махсус масалалар ҳам кўриб чиқилади.

Қабуллар марказий ташқи органлар ёки дипломатик вакиллар
томонидан муҳим воқеалар ҳамда кундалик фаолият қаторида ҳам
олиб борилади.

Музокара баённомасида кундузга ва кечки, столга ўтказиш ва
тик туриш, рафика билан келиш ёки уларсиз каби қабулларга бўли-
нади.

Бугунги кунда қабулларнинг қуйидаги турлари кенг тарқалган:

Нонушта, тушлик, тушлик-буфет (швед столи), фуршет ва
коктейль қабуллар.

Нонушта, одатда, чекланган доирада кам сонли кишилар учун

мўлжалланган бўлиб, қондага биноан унга фақат эркаклар таклиф қилинади. Нонуштани соат 12-15ларда ташкиллаштирилади. Нонушта таркиби меҳмонларнинг миллий таомномасини ҳисобга олган ҳолда тузилади. Одатда, у бир-икки совуқ газак, битта баликли ва ғўштли иссиқ овқат ҳамда ширинликдан таркиб топади. Нонуштага биринчи овқатни тортиш қабул қилинмаган.

Баъзида нонушта давомида вино, якунида эса шампан вноси, кофе, чой тортилади. Келган меҳмонлар дастурхон ёзилган жойдан бошқа алоҳида хонада кутиб олинади. У ерда шарбат, минерал сув, курук мева, зайтун меваси ва бошқа енгил газаклар таклиф қилинади. Айни пайтда, меҳмонлар бир-бирлари билан танишадилар, қизиқарли суҳбатлар учун мавзулар пайдо бўлади. Шундан сўнг, меҳмонлар дастурхонга таклиф қилинади.

Нонушта, одатда, бир ярим соат давом этади, ундан бир соат дастурхонда овқатланишга кетса, қолган ярим соат овқатдан кейин тарқатиладиган кофе ёки чой ичишга кетади. Нонуштани якунлаш (тушлик ва кечки овқатда ҳам) қабул эгасининг измида бўлади. Аммо баъзи мамлакатларда бу имконият меҳмонлардан каттасига (даражага боғлиқ) берилади.

Тушлик қабулнинг энг тантанавор ва обрўли тури ҳисобланади. У, авваламбор, қабул ўтказилаётган тadbирнинг қай даражада муҳим эканлигини кўрсатиш имконини беради. Тушлик соат 19 ва 21 лар орасида ўтказилади. Одатда, тушликка эркаклар билан уларнинг аёллари ҳам таклиф этилади. Тушликнинг таркиби нонуштага нисбатан бакувватроқ. Унда, албатта, биринчи овқат бўлади. Ичимликлар нонуштаникидан фарқ қилмайди. Тушлик одатга биноан икки-уч соат ва ундан кўпроқ давом этиши мумкин. Тахминан дастурхон атрофида ўтказилган бир ярим соатдан сўнг бошқа хонага ўтилиб, чой ёки кофе устида суҳбат қуриш мумкин. Баъзида эса шу чой-кофе тушлик дастурхонида ҳам узатилиши мумкин.

Кечки овқат соат 21 ва ундан кечроқ вақтда бошланиши мумкин. Тушликдан у қабул ўтказиладиган вақти билан ажралиб туради. Биринчи овқат берилмаслиги мумкин.

Обед-буфет, фуршет ва коктейл – энг кенг тарқалган ҳамда турли сабаблар билан ўтказиладиган қабул турларидир. Ўтказиладиган жойга қараб, одатда, унга кўпроқ одамлар таклиф қилинади. Бу қабуллар соат 17 ва 21 лар орасида ташкил этилиб, фуршет ва коктейлда ўтирилмайди, тушлик-буфетда эса унча катта бўлмаган беш олти кишилик столларнинг бирига ўтказилади. Меҳмонлар газак ва ичимликларни махсус дастурхондан олиб таъбга қараб истаган

столларидан бирига ўтиришлари мумкин. Ташриф вақтлари қабулнинг бошланиши ва якунланиши кўрсатилган таклифномалар асосида аниқланиб, нонушта ва тушликдагидек аниқ вақтга келиш шарт эмас, унга бироз кечикиш одобсизлик саналмайди. Аммо қабул бошланишининг дастлабки икки соатида уни ташлаб чиқиб кетиш ножоиз. Зотан, маълум бир шарт-шароитдан келиб чиқиб, зарурият туғилган бўлса, мезбондан узр сўраб, унинг рухсати билан қабул ҳақида бир нечта яхши фикрларни билдириб кетиш мумкин.

Шампан бокали. Қоидага биноан соат 12 да бошланиб, бир соатлар атрофида давом этади. Бундай қабулни ўтказиш учун миллий байрамнинг йиллиги, элчини кузатиш, мамлакатда делегацияни кутиб олиш, кўргазманинг (фестивал) очилиши сабаб бўлиши мумкин. Қабул пайтида шампан виносидан ташқари меҳмонларга бошқа ичимликларни ҳам таклиф этиш мумкин (вино, шарбатлар, минерал сув). Ичимликлар ва газакларни официантлар тарқатадилар.

ДИПЛОМАТИК ЭТИКЕТДА КИЙИНИШ МАДАНИЯТИ ҲАМДА ҚОИДАЛАРИ

Кийиниш маданияти ва қоидалари дипломатик этикетнинг ажралмас қисмидир. Дипломатик этикетда аёллар ва эркакларнинг турли хил маросимлар учун кийиниш меъёрлари ва қоидалари белгиланган.

ЭРКАКЛАР УЧУН

Костюм. Нонушта, коктейл ҳамда 20.00. гача бошланадиган бошқа қабуллар учун ёрқин рангли бўлмаган исталган рангдаги костюмни кийиш мумкин, агарда ушбу қабуллар миллий байрам муносабати билан ёки давлат раҳбари, Ташқи ишлар вазири шарафига ёки унинг номидан ўтказилаётган бўлмаса.

Миллий байрам муносабати билан ёки давлат раҳбари, Ташқи ишлар вазири шарафига ёки унинг номидан ўтказилаётган қабуллар ҳамда 20.00. да ва ундан кеч бошланадиган қабуллар учун тўқ рангли костюм кийиш тавсия этилади.

Смокинг кийиш керак бўлган ҳолларда таклифномада бу ҳақда огоҳлантирилади.

Фрак кийиш лозим бўлган ҳолларда ҳам таклифномада огоҳлантирилади.

Кўйлак ва галстук. Барча турдаги қабулларда крахмалланган ва юмшоқ ёқали оқ рангли кўйлак ва ёрқин ранги бўлмаган галстук

тақиш тавсия этилади. Рангбаранг ва нейлон кўйлак, қора галстук тақиш тавсия этилмайди. Қора галстук мотам белгиси саналади.

Пайпоқ. Ёркин рангли ва кўзга ташланадиган бўлмаслиги керак. Аксарият ҳолларда кул ранг ва қора ранглигидан фойдаланилади, миллий байрам муносабати билан ёки давлат раҳбари, Ташқи ишлар вазири шарафига ёки унинг номидан ўтказилаётган бўлмаса.

Пойафзал. Қора рангли поймафзал кийиш тавсия этилади. Сандал кийиш мумкин эмас. Ялтироқ (лакланган) қора туфли фақат смокинг билан кийилади.

Қора рангли бўлмаган пальто ёки костюм билан қора рангли бош кийим кийилмайди.

Расмий шахслар кийинишида модага қараб эмас, ўзининг даражасига амал қиладилар.

АЁЛЛАР УЧУН

Қабулда одми, ўртамиёна ранглардаги кийим кийиш тавсия этилади. Нонушта, чой, коктейл учун оддий узун кўйлак, катта бўлмаган шляпа кийилади, қабул даврида шляпа ечилмайди. Мезбон шляпа киймайди.

Соат 20.00.да ва ундан кеч бошланадиган қабуллар учун бирмунча башанг кийимлар кийилади. Улар оддий узунликда ҳамда узун бўлиши мумкин. Шляпа кийилмайди.

Пойафзал. Пошниси турли баланкликдаги тери ва замшдан поймафзаллар кийилади. Спорт поймафзали ҳамда таги каучук, резинали оёқ кийимни қабулга кийиш мумкин эмас.

Қўлқоп ва сумка. Соат 20.00.гача бошланадиган қабуллар учун шойи матоли ва лайка қўлқоплар кийиш мумкин. Сумка тери ва замшдан бўлиши мумкин.

Кечки башанг кўйлақларга шойи ва турли қўлқоплар кийиш мумкин. Кўйлакнинг энги қанчалик калта бўлса, қўлқоп шунчалик узун бўлади. Кичик ўлчамдаги, шойи, бисерли сумка тавсия этилади.

Аёллар кўйлаги учун мато. Матонинг ранги ва зичлиги фасл ва иклимий шароитларга мувофиқ келиши лозим. Соат 20.00.гача бошланадиган қабулларга шерсть, шойи ишлатилиши мумкин. Кечки кўйлақлар учун шойи, парча, тафта ишлатиш мумкин.

Дипломатик қабулларда заргарлик буюмларини кўп миқдорда тақиш тавсия этилмайди.

Аёллар кийим фасони, матоси ва рангини танлашда эркакларга нисбатан эркинликка эга. Бу уларга ўз қомати ва индивидуал хоҳишига кўра кийим, мато, фасон, ранг танлаш имконини беради.

ДИПЛОМАТИК МАРТАБА

“Ўзбекистон Республикаси Дипломатик ваколатхоналари ва Ташқи ишлар вазирлиги ходимларининг дипломатик мартабалари тўғрисида”ги Низомга мувофиқ, Дипломатик ваколатхоналарнинг бошлиқларига, элчихоналар, миссиялар ва консулликларининг дипломатик ходимларига, Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги марказий аппарати ходимларига куйидаги дипломатик мартабалар берилади:

- Фавқулодда ва мухтор элчи;
- Биринчи даражали фавқулодда ва Мухтор вакил;
- Иккинчи даражали фавқулодда ва Мухтор вакил;
- Биринчи даражали маслаҳатчи;
- Иккинчи даражали маслаҳатчи;
- Биринчи даражали биринчи котиб;
- Иккинчи даражали биринчи котиб;
- Биринчи даражали иккинчи котиб;
- Иккинчи даражали иккинчи котиб;
- Учинчи котиб;
- Атташе.

Дипломатик мартабалар элчихоналар, миссиялар, халқаро ташкилотлар ва консулликлар ҳузуридаги доимий ваколатхоналар, Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги марказий аппарати ходимларига ижобий аттестацияга, олий маълумотга эга бўлган тақдирда, уларнинг малакасига, эгаллаб турган лавозимига ҳамда иш стажига мувофиқ, шунингдек, малака унвонлари ва бошқа фарқловчи белгиларини ҳисобга олган ҳолда тадрижий тартибда берилади.

Дипломатик мартабаларга эга бўлган элчихоналар, миссиялар, халқаро ташкилотлар ҳузуридаги доимий ваколатхоналар ва консулликларнинг дипломатик ходимларига, Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги марказий аппарати ходимларига тасдиқланган намунадаги гувоҳнома берилади, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган миқдорда лавозим маошларига қўшимча тўловлар белгиланади.

Таянч тушунчалар

Дипломатик этикет, дипломатик протокол, дипломатик мартаба, қабуллар, атташе, дипломатия, дипломатик саломлашнинг, расмий қабул, смокинг, фрак, расмий тушлик, стол сервировкаси, журфикс, а-ля фуршет, коктейл, тушлик-буфет, нонушта, шампан боқали, шера дастурхони, саммит, церимониал, Вербал нота, протокол, меморандум

Мавзунини ўзлаштириш учун саволлар

1. Дипломатик этикет нима?
2. Дипломатик протокол деганда нимани тушунаси?
3. Дипломатик мартаба қандай белгиланади?
4. Қабулларда: аёллар ва эркеклар кийими.
5. Дипломатик ёзишмалар ҳақидаги фикрингиз.
6. Расмий қабуллар ҳақида нималарни биласиз?

ГЛОССАРИЙ

АДОЛАТ – адолатнинг эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонликдан асосий фарқи шундаки, адолатнинг ўзи бирор-бир қадриятни англатмайди, лекин қадриятлар орасидаги нисбатни белгилайди, уларни баҳолаш мақомига эга. Адолат жамиятни тартибга солиш хусусиятига эга бўлиб, унда ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий талаблар мужассамлашган. Адолатни маълум маънода ахлоқ соҳасидаги миқдор ўлчовчи ҳам дейиш мумкин: у талаб билан тақдирлашни ўлчаб турадиган тарозидир. Адолат бор жойда зулм ва зўравонликка, ўзбошимчилик ва бебошликка йўл қўйилмайди. Шу боис маънавий етукликнинг энг юксак белгиси адолатлилик, десак янглишмаган бўламиз.

АХЛОҚ – маънавиятнинг амалда намоён бўлиши. У илм, билим, дунёқараш, идрок ва иймон инсоннинг хулқ-атворида ўзига хос тарзда акс этади. Инсонийлик маънавияти эса ахлоқий фазилатлар орқали намоён бўлади. Маънавият – ҳис этиладиган, англанадиган, оқилоналикка асосланган ботиний кудрат бўлса, ахлоқ бевосита ҳар бир шахснинг ўзгаларга нисбатан маънавий муносабатини англатади. Шу сабабли ахлоқий тушунчалар, айни пайтда, маънавий тушунчалар сифатида эътироф этилади. Зотан ахлоқ инсоф ва адолат, иймонийлик ва ҳалоллик, меҳр ва мурувват, саховатпешалик ва бағрикенглик, раҳмдиллик ва мурувватлилик, меҳрибонлик ва ғамхўрлик сингари маънавий тушунчаларни инсоннинг ҳаётий фаолиятида юзага чиқарадиган маънавий ҳодиса

АҚЛИЙ ФАОЛИЯТ – прагматик маънода ҳаётнинг мазмунини англаш, мақсад ва вазифаларни белгилаш, уларни ҳал этишнинг самардор усулларини излаш. Бу ноаниқликни камайтиришга йўналтирилади

ВАТАНПАРВАРЛИК – инсон ўз юртини севса, ватанпарвар ҳисобланади. Раҳбар шахс эса ўз Ватанини севишидан ташқари, унинг тараққиётини таъминлаши керак. Кечани кеча, кундузни кундуз демай ўзганинг хизматини қилиш раҳбар шахс учун ватанпарварликдир.

ВИЖДОН – ахлоқшуносликнинг ниҳоятда таъсир доираси кенг категорияларидан бири. У инсоннинг ўз фаолияти, қилган ишлари ва белгилаган мақсадларини руҳий таҳлил эта олиш имкониятидир. Инсон маънавиятининг кучи, қудрати ҳам, ўз қилмишига ўзи ҳолисона баҳо бера олиш даражаси билан белгиланади.

ДИПЛОМАТИК ҲУЖЖАТЛАР – давлат арбобларининг нутқлари, ноталар, мактублар ва меморандумлар қиради. Уларда давлатнинг халқаро микёсдаги муаммоларга муносабати ва ҳуқуматнинг

уларга нисбатан тутган мавқеи баён қилинади. Юқорида кўрсатилган ҳужжатларда бирор-бир давлатни тан олиш ва дипломатик алоқаларни ўрнатил, ақтуал халқаро муаммоларни ҳал этиш бўйича таклифлар, давлат суверенитети ёки халқаро ҳуқуқ принципларини бузиш ҳаракатларига қаршиликлар каби маълумотлар баён қилинган бўлиши мумкин.

ДИПЛОМАТИК ПРОТОКОЛ – давлатлараро ҳамкорликда муносабатларнинг асосий қондалари, жумладан, суверенитетни ҳурмат қилиш, тенглик, эркинлик, ҳудудий барқарорлик, бир-бирининг ички ишларига аралашмаслик каби талабларга риоя қилмасдан туриб тўлақонли қилишув амалга оширилмас эди.

ДИПЛОМАТИК МАРТАБА – “Ўзбекистон Республикаси Дипломатик ваколатхоналари ва Ташқи ишлар вазирлиги ходимларининг дипломатик мартабалари тўғрисида”ги Низомга мувофиқ, Дипломатик ваколатхоналарнинг бошлиқларига, элчихоналар, миссиялар ва консулликлар дипломатик ходимларига, Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги марказий аппарати ходимларига берилди. Масалан, Фавқулодда ва мухтор элчи, Атташе каби.

ДАВЛАТ – муайян ҳудудда олий ҳокимиятни амалга оширувчи, махсус бошқарув ва мажбурият аппаратига эга бўлган жамиятдаги барча ижтимоий-сиёсий гуруҳларнинг манфаатларини ифода этувчи, уларни бирлаштириб ва мувофиқлаштириб турадиган сиёсий ташкилот. Давлат бу – иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан ҳукмрон бўлган синфнинг манфаатларига хизмат қилувчи сиёсий ташкилотдир.

ДАВЛАТ МОҲИЯТИ – давлатнинг мазмуни, мақсади, давлат ҳокимиятининг қайси ижтимоий-сиёсий гуруҳларга мансублиги ва у кимнинг манфаатларига хизмат қилиши.

ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ – давлат мажбурият кучига таянадиган субъектлар ўртасида ҳукмронлик ва тобеликка асосланган оммавий-сиёсий муносабатлардир.

ЗАМОНАВИЙ БИЛИМЛИЛИК – киши ўзи яшайдиган даврнинг энг илғор тушунчаларини ўзлаштира, замонавий билимга эга бўлади. Раҳбар шахснинг замонавий билимлилиги эса ҳозирги замон бошқарув сирларини билиши, сиёсий онглилик ва дунёвий тараққиётни англаши билан белгиланади.

ИЗЛАНИШ – янгиликка интилиш ва ҳар бир янгиликни амалиётга тағбиқ этиш. Раҳбар шахснинг изланувчанлиги ўз малакаси ва тажрибасини ошириб боришда кўринади. Ташаббускорлик – изланувчанлик самарасидир. Янгиликка ўч раҳбар шахс ташаббускор бўлади ва ўз ишини қоникарли бажаради.

ИЙМОН-ЭЪТИҚОДЛИ – инсоннинг ўзи ишонган нарсага их-лос қилиши иймон-эътиқоддир. Раҳбар шахс эса бугун ва эртани кўз-лаб, замон муаммоларини ҳал қила билиши ҳамда мустаҳкам иролага эга бўлиши билан иймон-эътиқодли ҳисобланади.

ИНСОН БЎЛИШИ – киши юксак инсоний ахлоққа эга бўлса, яхши киши ҳисобланади. Раҳбар шахс эса “атрофидаги уни ўраб оладиган хушомадгўй, лаганбардор, лаббайчиларнинг мақтовидан ўзини саклаб ўта олса” чинакам инсонийлигини намоён қилади.

ИСТЕЪДОД – инсонга берилган туғма имконият. У ақл ва фикр уйғунлиги натижасида ҳосил бўлади. Раҳбарлик истеъдоди ташкилотчилик билан боғлиқдир. Қайси раҳбар шахс, лавозимининг катта-кичиклигидан қатъи назар, ташкилотчи бўлса, у истеъдолдидир. Истеъдодли раҳбар шахс мустақил фикрлайди ва энг тўғри қарорлар қабул қила олади. Ишни тўғри ташкил қила олиш истеъдод натижасидир. Бу борада Биринчи Президентимиз И.Каримов: “Инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, унинг орзу-умидларини рўёбга чиқариш учун шароит яратиш – бош вазифамиз” деган. Мана шу билангина киши истеъдоди юксалиб боради.

КЎРИШИШ ЭТИКЕТИ – кўришиш этикети қондалари миллий хусусиятлардан келиб чиқиб, турли халқларда турлича кўринишларга эга. Кўришиш саломлашиш, бош қимирлатиш, кучок очиш, қўл бериш, қўлни кўксига қўйиш ва ҳатто ўпишиш орқали амалга оширилади. Бу жараён ҳиндларда кафтларни жуфтлаб, пешонасининг ўртасига теккизиш билан, афғонларда ўнг қўлини манглайига тегизиб, таъзим қилиш билан, тибетликларда бир-бирларига қараб тилларини чиқариш билан, ўзбекларда қўлни кўксига қўйиш билан кўришилади.

КАМТАРЛИК – аввало, ўз-ўзига талабчанлик, ўз ҳаракатларига, ишига, билимига танқидий қараш, ўзига, куч-қувватига ортиқча баҳо бермасликдир. Камтарлик кишиларга бўлган муносабатда намоён бўлади. Инсон одобли бўлса, у кишилар билан шунчалик содда, камтарона муомала қилади, ўз ишларига ва ҳаракатларига камтарлик билан баҳо беради. Бошқаларга нисбатан ширинсухан бўлади. Камтар инсон бошқалардан ўзини устун қўймайди, ўзига бино қўйиб, сохта шуҳрат кетидан қувмайди, ютуқлардан эсанкирамайди.

МИМИКА – инсон юзини қалб кўзгуси деб аташ мумкин. Мимика, яъни юз мушакларининг ҳаракати кишининг ички руҳий ҳолатини акс эттириб, у қандай ҳисларни бошидан кечираётганини ҳақида тўғри ахборот беради.

МУҲОКАМА – маълум бир масала юзасидан кўпчиликнинг фикрини туплаш, маълум тўхтамга келишни англатади. Муҳокамада

баҳс предметининг ҳамма томонлари назарда тутилади. Ҳар бир иштирокчи ўзининг эркин фикрини ўртага ташлайди. Мавзу иштирокчиларнинг турли ҳажмдаги диалог ва монологлари асосида ёритилади. Муҳокамада фикрни оғзаки баён этишнинг турли усулларидан фойдаланилади.

МУНОЗАРА – бирор масала юзасидан тарафлар баҳси, тортишувини англатади. Баҳо жараёнида ҳар бир иштирокчи ўзининг ҳақ эканлигини исботлашга интилади. Мунозарада сўзланадиган нутқ мавзу мазмунини очувчи далилларга ҳаяжонли, тингловчиларни кизиқтирадиган ва муҳокамага тортиладиган бўлиши лозим. Мунозарада нотик ўзини вазмин тутати. Сухбатдошини ҳурмат қилади. Унинг шахсига тегадиган сўзлардан фойдаланмайди.

МУСТАҚИЛ ДУНЁҚАРАШ – муайян масалада ўз фикрига эга бўлиш мустақил дунёқарашни билдиради. Раҳбар шахс эса кенг фикрлаши, узоқни кўра билиш қобилияти билан бошқалардан ажралиб туради ва бу унинг мустақил дунёқарашга эгаллигидир.

МЕЛАНХОЛИК – ҳаддан ташқари таъсирчан, тезда киришиб кетадиган ва арзimas нарсаларни ҳам кўнгилга оладиган; танг вазиятларда кўпинча саросимага тушиб қолади, эзилмиш ва зерикмиш кайфияти унга хос; муваффақиятсизликдан қаттиқ қайғуради. Турмушдаги ўзгаришларни секинлик билан ўзлаштиради ва унга кўникиши жуда суст; уятчан, чўчинқираб туради ва қатъиятсиз.

НУТҚ – бу тил деб аталувчи, ўта муҳим вазифаларни бажарувчи ноёб қуролдан фойдаланиш жараёни, тил бирликлари имкониятларининг борлик, тафаккур, онг ҳамда вазият қаби ҳодисалар билан муҳим муносабатда намоён бўлишидир. Нутқ жараёни – тилнинг ўз вазифасини бажариш ҳамда амалга ошириш жараёнидир.

ОҲАНГ – сўз ва гапнинг либоси бўлиб, тил ва нутқ бирликлари қандай талаффуз этилишига кўра, унинг маънолари ҳам ўзгариб туради. Шунинг учун ҳам *“гап сўзда эмас, оҳангда, қайси сўзнинг қандай талаффуз этилишида,”* – дейди таникли сўзшунос В.Г.Белинский.

РАҲБАР (форс. “йўлбошчи, сардор, етакчи”) – жамият, давлат, ташкилотда доимий ва ҳал қилувчи таъсирга эга бўлган шахс. Раҳбар ишнинг кўзини биладиган, жамоа, соҳа манфаатларини кўзлаб фаолият юритадиган бошқарув ходимидир. Раҳбарлик ақл-фаросат, куч-ғайрат, изланиш ва топқирликни, ўз устида тинмай ишлашни, тадбиркорликни талаб қилади. “Раҳбар” тушунчасининг қуйидаги жиҳатлари аҳамиятлидир:

1. Раҳбар ижтимоий шахс сифатида ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш ресурсларини бирлаштириб, унинг асосий ҳаракат-

лаптирувчи кучини бошқарувчи сифатида омилкорлик билан иш юритувчи шахс.

2. Раҳбар ҳар қандай ишни амалга ошириш учун, аввало, мустақил қарор қабул қилади. Бу қарор раҳбарнинг тадбиркорлик, ишбилармонлик фаолияти мақсадларини белгилайди.

3. Раҳбар ўз соҳасига янги ғоя, янги ташаббус, янги технологияларни жорий этувчи тадбиркор шахс ҳисобланади.

4. Раҳбар меҳнати, айтилиши вақтда, тадбиркорликка асосланган машаққатли фаолиятдир. Унга сарфланган куч, маблағ баъзан вақтинча фойда эмас, зарар келтириши, муассаса фойда ўрнига зарар ҳам кўриши мумкин. У бундай ҳолатларни олдиндан кўра олиши ва бунга тайёр туриши, зарур бўлганда, фаолиятини қайта бошлаши, ўзида бунга куч-ғайрат топа билиши лозим.

РАҲБАР ШАХС – жамият, давлат, ташкилотда доимий ва ҳал қилувчи таъсирга эга бўлган шахс. Раҳбар ишнинг кўзини биладиган, жамоа, соҳа манфаатларини кўзлаб фаолият юритадиган бошқарув ходимидир.

Раҳбарлик ақл-фаросат, куч-ғайрат, изланиш ва топқирликни, ўз устида тинмай ишлашни, тадбиркорликни талаб қилади.

РАҲБАР ШАХСИНING АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТИ – индивид томонидан ахлоқий онг орқали жамият маданиятини идрок этиш даражаси; ахлоқ талаблари инсон хатти-ҳаракатлари жамиятнинг шакллантирувчи таъсири остида қай даражада чуқур ва уйғун эканлиги кўрсаткичидир.

РАҲБАР ШАХСИНING МАЪНАВИЙ ФАЗИЛАТЛАРИ – раҳбар тилида айтилиб, дилида ва хатти-ҳаракатларида намоён бўладиган барча ижобий кўрсаткичлари тушунилади. Раҳбар шахс маънавий фазилатлари унда мавжуд бўладиган истеъдод, изланиш, замонавий билимлилик, ватанпарварлик, имон, диёнат, адолат, меҳр-шафқат, эътиқод, поклик, ҳалоллик, вафодорлик кабиларни ташкил қилади.

РАҲБАР ШАХС МАДАНИЯТИ – маданият, аввало, маънавий бойлик ҳосиласидир. Сиёсий маданияти юксак раҳбар миллат, давлат, халқ манфаати нуктаи назаридан иш тутаяди, умумманфаатини ўз шахсий эҳтиёж ва манфаатларидан устун кўяди.

РАҲБАР ШАХС МАСЪУЛИЯТИ – раҳбар маданиятининг асосий белгиларидан бири бўлиб, унинг маълум соҳага жавобгарлигини ақс эттиради. Алоҳида шахс, ходим масъулиятдан фарқ қилиб, кўлами кенглиги ушбу масъулиятни унутиш оқибатлари салмоғи билан ажралиб туради. Шу боис, раҳбар масъулияти ҳаминша

муҳим саналган. Масъулият, аввало, ҳар бир кишининг виждони, иймони, қолаверса, ўзгалар олдига, жамоа, жамият, Ватан, миллат олдидаги бурчини теран англашдир.

РАҲБАР ШАХС МАЪНАВИЯТИ – раҳбарнинг маънавий маданияти бу – раҳбарда шаклланган (ички) руҳий қувватдир. Раҳбар шахс маънавияти қандай бўлиши керак? Унинг асосини қандай гоёлар ташкил қилади? Биринчи Президентимизнинг ҳар бир чиқишларида ана шу масалалар ҳам ўз аксини топа бошлади: “Кучли ижроия ҳокимияти бўлмаса, ҳатто энг демократик йўл билан қабул қилинган қарорлар ҳам бажарилмаслиги мумкин”. Демак, раҳбар шахс маънавиятида, аввало, масъулият ҳисси юксак бўлиши лозим. Бу ҳисни нямалар ташкил қилади? Уни “инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқларини олий кадрият”, деб билиш ташкил қилади. Шу маънода раҳбар шахс маънавияти ғоясининг биринчи элементи инсонни кадрлашдир. Бу улкан масъулият ҳиссини пайдо қилади.

РАҲБАР ШАХС МАҲОРАТИ – раҳбарнинг бошқарув санъати сирларини билиши, ходимларни танлашдан тортиб, улар билан боғлиқ зиддиятли вазиятларда оптимал ечим топа билиши, ўзи масъул жабҳада ундан фойдаланган ҳолда, юксак меҳнат самарадорлигига эришиш учун жамоасининг бунёдкорлик кучларини сафарбар эта олиши, ташкилотчилик қобилиятининг намоён бўлиши.

САНГВИНИК – одамлар билан тезда чиқишиб кетади ва улар билан фаол алоқага киришади; бир таҳлилдаги ишларни ёқтирмайди ва бир тур фаолиятини бошқа тур фаолиятига осон алмаштиради; серзавк, ўз ҳиссиётларини осон бошқаради ва янги шаронгга тезда мослашади. Баланд овозда, тез ва дона-дона қилиб гапиради, нутқига ифодавий хатти-ҳаракатлар ва имо-ишораларни қўшиб юборади. Ўз ақлий қобилиятига нисбатан мулозаматларга бефарқ эмас.

СЕЗГИ – шахснинг бирор нарса ёки ҳодисага муносабатини ифода этувчи барқарор муносабатига оид ҳис-ҳаяжон. Сезгининг қуйидаги турлари мавжуд: маънавий (ижтимоий бурч, севги, бурч, гурур), интеллектуал (маълум натижалардан олимнинг хурсанд бўлиши ёки кўнгли тўлмаслиги, конструктор ва ҳ.к.ларнинг кониқлиш ҳосил қилиши ёки қилмаслиги), эстетик-шахснинг ўзини қуршаб турган оламдаги ва санъатдаги гўзалликлардан таъсирланишини белгилайди.

СУҲБАТЛАШИШ ЭТИКЕТИ – муомала суҳбатлашишнинг энг муҳим воситасидир. Бунда ҳам умумэтироф этилган қондалар мавжуд. Суҳбатдошнинг гапини бўлмасдан эшитиш нафақат ҳурмат

белгиси, балки инсоннинг зийнати ҳамдир. Сухбатдошингизни тинглаётганингизда иложи борича бошқа нарсаларга эътибор қаратмасликка ҳаракат қилинг, айтаётган гапларини тасдиқлаш маъносида бошингизни силкитиш, “дарҳақиқат”, “тўғри”, “топиб айтингиз?”, “мен ҳам қўшиламан”, “чиройли таърифладингиз” каби маъқуллаш маъносидаги сўзларни айтишни унутманг. Сизга гапираётган одамга тескари қараб ўтириш, гапираётган пайтда бирор нарсани ўқиб туриш, бир вақтнинг ўзида бошқа киши билан гаплашиш, ҳадеб соатга қарайвериш, эснаш, чўнтак кавлаш ё бошқа шу каби майдачуйда ҳаракатларни қилиш сухбатга салбий таъсир кўрсатади.

ТАШҚИ КЎРИНИШ – инсоннинг ким эканлиги ҳақида дастлабки маълумотни берувчи, унинг турмуш тарзи ва ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган фаолияти

УҚУВ – шахс табиий қобилиятининг ривожланган ҳолати. Уқув қуйидагича бўлиши мумкин: умумий – диққат, кузатувчанлик, эслаб қолиш, ижодий тасаввур, мулоҳазалилик ва б. Махсус – тасаввурий (чизиклар, мутаносиблик ва бошқаларни сезиш), математик (абстракт фикрлаш, таҳлил ва синтезга мойиллик), тапшилотчилик ва бошқа хислатлар. Бундай уқувлар инсонни ўқитиш ва тарбиялаш жараёнида белгиланади, шунингдек, унинг фаол меҳнат ва ижтимоий фаолияти мобайнида шаклланади.

ФИДОЙИЛИК – бирор киши улуг мақсад сари қатъи ҳаракат қилса фидойилик қилган бўлади. Раҳбар шахс эса Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлигини таъминлаш билан фидойилигини намойиш этади. Бугунги кун раҳбари ҳар бир ишда олдинги сафда бўлсагина фидойи ҳисобланади.

ФЛЕГМАТИК – хатти-ҳаракатлари бир текис ва унга салмоқлаб кўрилмаган, шопма-шошарлик билан қарор қабул қилиш бегона, бир фаолиятдан бошқасига кўчиши суст, янги шароитларга тезда мослашади ва кам ҳафсала. Уни бирор нима қилиши учун ташки кучли турки керак. Чидамлилики ва ўзини тута билиши ўзига хосдир. Хотиржам сўзлайди, ҳиссиётларини кескин намойиш қилмайди.

ХАРАКТЕР – индивидуал руҳий хусусиятлар мажмуи. Инсонда одатдаги шароитларда намоён бўлади ва шундай шароитларда унга хос хатти-ҳаракат усулларида ифодаланади. Табиатнинг умумий кўриниши шахснинг фуқаролик масъулияти, бурчи, одамларга ва ўз-ўзига муносабатида акс этади.

ХОЛЕРИК – ниҳоятда ишчанлиги билан ажралиб туради, жуда фаол ва кучини қаерга қўйишни билмайдиган бўлади; бош кўтармай ишлаши мумкин ва кийинчиликларни кўтаринки руҳда енгади.

Кўпинча фаоллиги кучайгандан сўнг тушкунлик даври бошланади ва толиқиш юз беради, айниқса, бу ҳол фаол қилинган ҳаракат муваффақият келтирмаса, шундай вазият юз беради. Холерикнинг кайфияти барқарор эмас, у кизикқон, ўзига бино қўйган ва бир томонлама фикрлайди. Тутилиб, тез сўзлайди.

ХУШОМАДЛАР – инсоннинг ташқи кифоаси, чиройли сўзлари, хатти ҳаракатидан таъсирланиб, маъқуллаш, мақтовнинг махсус шаклидир. Нафис шаклга ўранган бу ифодадан ҳаммамиз лаззатланамиз – ҳар биримизда озгина миқдорда бўлса ҳам ўзимизга нисбатан мухаббат ҳамда ғурур мавжуд.

ШАХС – алоҳида киши, ижтимоий-маънавий, ахлокий моҳият-ни ўзида мужассамлаштирган инсон. Бу тушунча барча ижтимоий-гуманитар фанларда ўз предмети нуқтаи назаридан ишлатилади. Шахс ҳақида хилма хил талқинлар бор. Шахс – биофизиологик, ижтимоий, маънавий, ахлокий ва эстетик фазилат ва ҳислатларнинг яхлит бир бутунликка айланиши ҳамда муносабатлар тизими билан қамраб олиншидир. Шахснинг шаклланишида қуйидаги омиллар қатнашади: 1) биологик (насл); 2) табиий муҳит; 3) маданий муҳит; 4) ижтимоий таъриба; 5) одамлар билан муносабат.

ШАХСИЙ ЕТУКЛИК – инсоннинг ижтимоий ва маънавий-ахлокий баркамоллигини англатувчи тушунча. Шахсий етуклик ҳар бир кишида, асосан, маънавий тамоёнилар ва талабларга жавоб берадиган инсоний фазилатларнинг тўла-тўқис шаклланганлигини англатади. Ҳар бир кишининг ўз ўрнини билиши, одоб-ахлоқ талабларига риоя қилиши, ўзгалар ҳурматини жойига қўйиши, ўз шаъни, кадр-қиммати ва ор-номусини сақлаши, муомала ва билим-кўникмаларини юксак даражада эгаллаб олганлиги шахсий етуклик белгилари сифатида қаралади.

ШАХСИЙ НАМУНА – 1) шахс маънавиятининг намоён бўлиш шакли ва даражаларидан бири; 2) таклид қилиш учун намуна вазифасини ўтовчи инсоннинг ёки ижтимоий гуруҳнинг, жамоанинг ижобий ёки салбий ҳаракати; 3) тарбия усулларидан бири, бунда бир киши ёки гуруҳнинг хатти-ҳаракати бошқалар учун намуна бўлади; шу билан бирга, намунага эргашишга рағбат уйғонибгина қолмайди, балки фаолият тайёр шакли ҳам таклиф этилади, бу кейинчалик кенг ёйилади ва кўпларнинг хулқий меъёрига айланади. Шахсий намуна ижтимоий интизом ва ўзаро тарбия, анъаналарни қўллаб-қувватлаш ва хулқ-атвори тақомиллаштиришни амалга оширувчи воситалардан бири.

ЭСТЕТИК МАДАНИЯТ – инсоннинг эстетик фаолияти жараёни, унинг натижасида яратилган моддий ва маънавий кадриятлар бўлиб, шахсни шакллантириш ва камолотида муҳим омил бўлган ижтимоий ҳодисадир.

Эстетик маданият нафақат теварак оламни, балки инсонни ўраб турган ижтимоий воқеликни билишга интилиш натижаси ҳамдир. Шу жиҳатдан олганда эстетик маданият шахс, миллат, жамиятнинг ўз-ўзини англаши ҳам демакдир. Чунки эстетик маданиятда ижтимоий бирликларнинг эҳтиёжлари ва манфаатлари, ўзига хосликлари, жаҳон тарихида тутган ўрни, турли ижтимоий тизимларга бўлган муносабати ҳам ўз ифодасини топади.

ЭСТЕТИК МУНОСАБАТ – объект билан субъект ўртасидаги ўзига ҳос алоқадорлик туфайли келиб чиқадиган ҳаракатлар мажмуидир. Гўзалликни идрок қилиш жараёнида содир бўладиган ўзаро ҳаракатлар эстетик муносабат заминидир. Эстетик муносабат орқали инсон объектив дунёни, воқеа ва ҳодисаларини кенг мушоҳала қиладди. Эстетик муносабатнинг натижаси эстетик баҳолаш моҳияти, нарса-буюмларда ҳам ифодаланadi.

ЎЗ КАСБИНИНГ УСТАСИ – ҳар ким танлаган касбини пухта билса, касбининг устаси ҳисобланади. Раҳбар шахснинг профессионаллиги деганда эса, ўз касбининг сўнгги ютуқларигача билишни билан бирга, бошқарув сирларини ҳам қатъий ўзлаштиришни тушуниш керак.

ЮРТГА САДОҚАТ – одам ўз юртини обод қилса, юртига садоқатли ҳисобланади. Раҳбар шахс эса юрт истикболини белгиловчи изчил дастурларни бажариши, ҳаётни фаровон қилиши ва ўзгаларнинг оғирини енгил қилиш билан ўз юртига садоқатини намoён қиладди.

ҲАЛОЛЛИК – виждон, адолат ва бурч каби ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари билан боғлиқ, инсоннинг ўзгага муносабати ўзига муносабатидек соф, покиза бўлишини талаб қиладиган ахлоқий меъёрдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Т.: “Маънавият”, 2008.
 2. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. –Т.: “Ўзбекистон”, 2010.
 3. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Т.: “Ўзбекистон”, 2011.
 4. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. –Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
 5. Каримов И. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
 6. Каримов И. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
 7. Каримов И. Озод ва обод ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 1999.
 8. Каримов И. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 1999.
 9. Каримов И. Ўзбекистон демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. // “Халқ сўзи”, 2000 йил 10 август.
 10. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. www.gov.uz
 11. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси www.gov.uz
 12. Давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари ходимларининг одоб-ахлоқ намунавий қоидалари Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 2 мартдаги 62-сон Қарори. www.lex.uz
- Қўшимча адабиётлар**
1. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти, 2010.
 2. Абдулла Шер, Хусанов Б. Эстетика. 2-нашр. / услубий қўлланма. –Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти, 2010.
 3. Абдуллаев М. Эстетик маданият: назарий-методологик жиҳатлар. –Т.: “Фан”, 2007.

4. Адам Мец. “Мусульманский Ренессанс”. –М.: “Наука”, 1966.
5. Алишер Навоий. “Асарлар”. XIII жилд. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.
6. Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 1985.
7. Апресян Г.Р. Ораторское искусство. –М.: Изд-во МГУ, 1978.
8. Арасту. Ахлоқи Кабир. Поэтика. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2004.
9. Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. –Т.: “Ўзбекистон”, 1981.
10. Бородкин Ф.М. Внимание конфликт. –Новосибирск: “Наука”, 1989.
11. Голубь И.Б. Книга о хорошей речи. –М.: “Культура и спорт”, 1997
12. Джон Вуд, Жан Серре. Дипломатический церемониал и протокол. –М.: “Прогресс”, 1976.
13. Дилшод, Анбар Отин. Ўзбек шоиралари баёзи. –Т.: “Фан”, 1994.
14. Ёқубов А. “Кутадғу билиг” да давлатчилик концепцияси. –Т.: А.Қодирий номидаги ҳалқ мероси нашриёти, 1997.
15. Зигерт В., Ланг Л. Руководить без конфликтов. –М.: “Экономика”, 1990.
16. Иванова С.Ф. Учиться убеждать. Беседа об ораторском искусстве. –М.: “Знание”, 1989.
17. Имомназаров М., Саидов У. Миллий таракқиётнинг маънавий-ахлоқий асослари. –Т.: “Akademiyа”, 2005.
18. Кайковус. Қобуснома. –Т.: “Истиклол”. 1994.
19. Ковалёв А. Влияние личности руководителя и стиля его работы на социально-психологический климат коллектива. Социально-психологический климат коллектива и личность. –Т.: “Мысль”, 1983.
20. Кричевский Р.Л. Если вы – руководитель. –М.: “Дело”, 1993.
21. Маънавият. Асосий тушунчалар луғати. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2009.
22. Михневич А.Е. О красноречьи в шутку и всерьёз. –М.: “Знание”, 1989.
23. Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Тарихий роман. 1-китоб. Жаҳонгир Мирзо. –Т.: “Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2003
24. Муҳаммад Ғаззолий. “Насихат ул-мулк”. –Душанбе: “Ирфон”, 1993.
25. Муҳаммаджонова Л. Нотиклик санъати. –Т.: “Университет”, 2007.
26. Низомулмулк ва унинг “Сиёсатнома” асари. Сиёсатнома. –Т.: “Адолат”, 1997.
27. Ницше Ф. Сочинения в 2 т. т.1. –М.: “Мысль”, 1990.

28. Перегудов Л.В., Саидов М.Х. Олий таълим менежменти ва иқтисодиёти. –Т.: “Молия”, 2002.
29. Почепцов Г. Теория и практика коммуникации. –М.: “Центр”, 1998.
30. Саъдий Шерозий. Гулистон. –Т.: “Шарк”, 2005.
31. “Темур тузуклари”. Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
32. Форобий. Фозил одамлар шаҳри. –Т.: “Халқ мероси”, 1993.
33. Фрейд З. Психология бессознательного. –М.: “Просвещение”, 1990.
34. Фуркат. Танланган асарлар. –Т.: “Фан”, 1958.
35. Шарк донишмандлари ҳикматлари. –Т.: “Шарк”, 2006.
36. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. –Т.: “Университет”, 1998.
37. Ғозиев Э. Раҳбар фаолиятидаги нуқсонларни бартараф этиш. // “Халқ таълими” журнали, 2000. №3.
38. Ғозиев Э. Муомала психологияси. –Т.: “Университет”, 2001.
39. Ҳусайн Воиз Кошифий. “Ахлоқи Мухсиний”. –Душанбе: “Адиб”, 1991.
40. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-том. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002.
41. Хусанов Б., Ғуломов В. Муомала маданияти. –Т.: “Иқтисод-молия”, 2009.
42. Агзамходжаева С.С. Ижтимоий идеал ва Ўзбекистонда ижтимоий-маънавий тараққиёт муаммолари. Диссертация. фалс. фан. док. –Т.: 2009.

Электрон манбалар ва Internet маълумотлари:

1. Дипломатик этикет китобча. www.etiksite.org
2. Этикет от А до Я. www.etiksite.ru.
3. Правила этикета. www.etiksite.org.
4. Курсы делового этикета. www.c-si.ru.
5. Мир этикета. Статьи и советы по этикету. Вопросы и ответы, словарь. www.etiquette.ru
6. Дипломатический этикет Дипломатический протокол. Правила дипломатического протокола. www.personalshopping.su
7. Дипломатический этикет и его реализация в современной практике. www.top-personal.ru

МУНДАРИЖА

Кирриш	3
“Шахс”, “давлат”, “давлат хизматчиси” тушунчаларининг ахлокий моҳияти	4
Давлат хизматчиси ва бошқарув маданияти	10
Шарк ижтимоий тафаккури тарихида бошқарув ходими ва давлат хизматчиси маънавиятининг ахлокий мазмуни	25
Истиклиқ ва нутқ маданияти бошқарув жараёнидаги муҳим восита сифатида	42
Бошқарувда муомала маданиятининг асосий жиҳатлари	61
Давлат хизматчисининг баҳс юритиш санъати	84
Давлат хизматчиси этикасининг мезонлари	113
Давлат хизматчисининг эстетик маданияти ва ташқи сўриниши	124
Давлат хизматчисининг этикети	137
Давлат хизматчисининг раҳбарлик услуби, фазилатлари ва маданияти	143
Бошқарув педагогикаси, давлат хизматчисининг педагогик туналганлиги	161
Имжеология ва давлат хизматчисининг имижси	171
Дипломатик этикет. Дипломатик этикетда кийинчи маданияти ва қоидалари	177
Глоссарий	197
Адабиётлар	206

ЛАЪЛИХОН МУҲАММАДЖОНОВА

**ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИ ЭТИКАСИ
ВА ИМИЖИ**

Ўқув қўлланма

Мухаррир М.А.Хакимов

Босишга рухсат этилди 11.09.2017й. Бичими 60X84 ¹/₁₆.
Босма табағи 13,25. Шартли босма табағи 12,5. Адади 100 нусха.
Баҳоси келишилган нархда. Буюртма № 212.

«Университет» нашриёти. Тошкент, Талабалар шаҳарчаси,
ЎзМУ маъмурий биноси.

Ўзбекистон Миллий университети босмаҳонасида босилди.
Тошкент, Талабалар шаҳарчаси. ЎзМУ.